

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV LUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

2

ROČNÍK 36, 1985

VEDA, VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

OBSAH

Ján Horecký : O marxistickú jazykovedu	97
Rudolf Krájčovič : O jazyku na Veľkej Morave a jeho kultúrnej forme	104
Ábel Král : Predmet a definícia fonetiky a fonológie na podklade vzťahov materiálnych a ideálnych systémov	112
Juraj Dolník : Logický základ štruktúrovanosti lexikálno-sémantických zoskupení	120
Viliam Schwanzer : Význam spony	132
Ábel Král—Gejza Wimmer : Z problematiky automatického rozpoznávania slovenčiny	142

Diskusie

Pavel Cmorej : K explikácii pojmu jazykový znak	150
Ivor Ripka : Fenomén tradície v jazykovej kultúre	163

Správy a posudky

Medzinárodné sympóziu o porovnávacom výskume tvorenia slov v slovanských jazykoch. J. Furdík	172
Životné jubileum docenta Juraja Furdíka. J. Sabol	174
Žof, K. K. : Myśl, slovo, metafora. Problemy semantiki w filozofskim oświeśceni. J. Horecký	176
Bierwisch, M. : Essays in the psychology of language. J. Horecký	178
Blanár, V. : Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. J. Furdík	180
Kořenský, J. : Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. J. Horecký	182
Martinová, O. : Problematika neologismů v současné spisovné češtině. K. Buzášyová	184
Žibritová, G. : Sociálna komunikácia. S. Ondrejovič	187
Recueil linguistique de Bratislava VII. J. Dolník	189
Jazykovedné štúdie XVIII. Z dejín slovenského jazyka. P. Žigo	191
Rusínová, Z. : Tvoření staročeských adverbí. J. Šikra	194

СОДЕРЖАНИЕ

Ян Горецки : За марксистское языкознание	97
Рудольф Крайчович : О языке Великой Моравии и его культурной форме	104
Ábel Král : Предмет и определение фонетики и фонологии на основе отношений между материальными и идеальными системами	102
Юрай Долник : Логическая основа структурированности лексико-семантических групп	120
Вильям Шванцер : Значение связки	132
Ábel Král—Gejza Wimmer : К проблемам автоматического распознавания словацкого языка	142

Дискуссия

Павел Цморей : К экспликации понятия языковой знак	150
Ивор Рипка : Фактор традиции в языковой культуре	163

Сообщения и рецензии

Международный симпозиум по сопоставительному изучению славянского словообразования. Ю. Фурдик	172
Жизненный юбилей доцента Юрая Фурдика. Я. Сабол	174
Жоль, К. К. : Мысль, слово, метафора. Проблемы семантики в философском освещении. Я. Горецки	176
Бирвиш, М. : Очерки по психологии языка. Я. Горецки	178
Blanár, V. : Лексико-семантическая реконструкция. Ю. Фурдик	180
Корженски, Я. : Построение грамматики на основе семантической базы. Я. Горецки	182
Мартинцова, О. : Неологизмы в современном чешском литературном языке. К. Бузашишова	184
Жибритова, Г. : Социальная коммуникация. С. Ондрейович	187
Recueil linguistique de Bratislava VII. Ю. Долник	189
Лингвистические исследования XVIII. Из истории словацкого языка. П. Жиго	191
Русинова, З. : Образование древнечешских наречий. Ю. Шикра	194

O MARXISTICKÚ JAZYKOVEDU

JÁN HORECKÝ

Po prekonaní krízového obdobia v spoločenskom a politickom živote našej spoločnosti začal sa nástup všetkých vedných disciplín — najmä však spoločenských vied — o prekonanie dôsledkov tohto obdobia. Začiatkom tohto nástupu, podnieteného predovšetkým *Poučením z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSC*, boli viaceré celoštátne semináre. Výsledky seminára jazykovedcov boli publikované v zborníku *O marxistickú jazykovedu v ČSSR* (Bratislava 1974).

Vo vystúpeniach publikovaných v tomto zborníku sa podrobili analýze metódy i výsledky našej jazykovedy, ale predovšetkým vytyčovali sa ciele a postupy, ktoré by mali prispieť k tomu, aby sa z našej jazykovedy stala skutočná marxistická jazykoveda. Nebola to jednoduchá úloha. Bolo treba prekonať už aj odpor proti samému pomenovaniu marxistická jazykoveda, podporovaný najmä argumentáciou, že tak ako nejestvuje marxistická matematika, fyzika a iné vedy, nemôže byť reč ani o marxistickej jazykovede. Preto sa hovorilo skôr o marxisticky orientovanej jazykovede.

Prirodzene, táto argumentácia je pochybná v tom, že kladie vedľa seba exaktné, resp. integratívne vedy, a typickú spoločenskú, lepšie povedané, humanitnú vedu. Pre spoločenské vedy je samozrejmé, že posudzujú všetky otázky, najmä však základné filozofické a metodologické problémy z hľadiska istého filozofického chápania sveta. V tomto zmysle je marxistická tá jazykoveda, ktorá chápe a vysvetľuje jazykové javy z pozícií marxisticko-leninskej filozofie. Inými slovami, tá jazykoveda, ktorá si buduje špecifický marxistický prístup k poznávaniu jazyka. Pritom prístup, resp. metodologický prístup sa chápe ako zásadná metodologická orientácia vedeckého bádania, ako hľadisko, z ktorého sa objekt bádania skúma, ako spôsob určenia objektu, ako princíp, ktorým sa riadi celková stratégia výskumu (Blauberg—Judin, 1983).

Pri vysvetľovaní týchto marxistických pozícií a špecifikovaní marxistického prístupu sa spravidla vychádza zo známeho výroku K. Marxa, že „reč je praktické vedomie, existujúce aj pre iných ľudí, teda aj pre mňa samého až teraz existujúce skutočné vedomie; reč práve tak ako vedomie vzniká až z potreby, z nevyhnutnosti styku s inými ľuďmi“, ako aj z Leninovho výroku, že „jazyk je najdôležitejší

prostriedok styku ľudí“. Ak sa z týchto výrokov priamo vyvodzovala téza, že jazyk je nástroj myslenia a dorozumievania, vznikalo nebezpečenstvo sklúznutia k mechanistickému chápaniu nástrojovosti a k zanedbávaniu ďalších podstatných funkcií jazyka (Kráľ, 1975).

Z Marxovej myšlienky, že reč je taká stará ako vedomie, sa obyčajne vyvodzuje, že jazyk a myslenie sú nerozlučne späté (prirodzene, táto spätosť je dialektická), ale aj to, že ľudské myslenie sa môže realizovať len na pozadí jazyka (verbalizmus). Na tejto téze sú založené úvahy mnohých sovietskych jazykovedcov i filozofov (napr. Panfilov, Galkina-Fedoruk, Česnokov, Spirkin, Sečenov). Ale ako ukazuje B. A. Serebrennikov (1983), v takýchto úvahách je istý logický skok, lebo u K. Marxa sa nehovorí o jazyku a myslení, ale o jazyku a vedomí. Niet síce sporu o tom, že jazyk je závažnou zložkou vedomia, ale uvedení verbalisti vlastne stotožňujú myslenie a vedomie. Práve sovietska psychológia na čele s I. P. Pavlovom ukázala, že schopnosť abstrahovať sa u človeka objavuje skôr, než sa objavuje reč. Rozlišuje sa napríklad názorné, nazerajúce myslenie (jestvujúce aj u zvierat ako predpoklad správnej orientácie v okolí), praktické myslenie (realizované podľa Rubinštejna ako zmysluplné pohyby orientované na riešenie praktických úloh) a obrazné myslenie (založené na obrazoch predmetov okolitého sveta, na reprodukovaní ucelených konkrétnych situácií alebo ich fragmentov, teda nie na ich pojmovom stvárnení).

Pokiaľ ide o vlastné pojmové myslenie, typické pre človeka, o jeho vzťah k jazyku, treba brať do úvahy, že tu ide o zložitý myšlienково-rečový systém, v ktorom sú základnými prvkami myslenie a hovorenie. Tieto prvky sa priamo stýkajú s objektívnou realitou a zároveň tvoria vstup a výstup tohto systému. Pritom v každej z obidvoch zložiek sú ďalšie podsystemy: v zložke myslenia s poznávacím a komunikatívnym myslením, v zložke hovorenia s jazykom a rečou. Tieto systémy sú pospájané rozličnými vzťahmi a pri analýze vzťahu medzi jazykom a myslením ich treba skúmať zo všetkých hľadísk (Chaburgajev, 1967; Horecký, 1984).

Z gnozeologického hľadiska sa vzťah medzi objektívnou realitou, myslením a jazykom predstavuje často pomocou tzv. sémantického trojuholníka, v ktorom sa uvedené tri oblasti kladú na vrcholy. Ale toto riešenie je značne zjednodušujúce. Preto sa viacerí autori pokúsili doplniť trojuholník o nové prvky na jeho vrcholoch, o riešenie pomocou dvoch spojených trojuholníkov (Ufimceva, 1974), resp. rozvinutím do podoby štvoruholníka, v ktorom sa na primeranom mieste zahrnuje monéma medzi zvukový rad a zmysel (tým sa má vyjadriť fungovanie jazykového znaku založeného na bilaterálnom vzťahu signifiant—signifié) a séma medzi semému a objektívnu realitu (čiže sa má umožniť interpretácia viacvýznamových slov).

Sémantický trojuholník však možno rozvinúť aj do lineárneho reťazca, ktorým sa vyjadruje prechod od reality k pomenovaniu. Lineárny reťazec (možno ho označiť

aj ako onomaziologický refazec) naznačuje, že východiskom je objektívna realita *JJJ*, resp. generalizovaný objekt *J*, potom sa prechádza cez myšlienkovú oblasť Δ , ktorá predstavuje konceptuálny systém, ďalej cez jazykovú oblasť, kde sú základnými prvkami obsah *O* a forma \square , potom cez oblasť používania jazyka *I* (interakčný systém) a končí sa pri poukaze, ostenzii na konkrétny objekt *J*. Schematicky:

$$(JJJ) \rightarrow J \rightarrow \Delta \rightarrow O \rightarrow \square \rightarrow I \rightarrow J.$$

Pri všetkých úvahách o tomto základnom vzťahu pri skúmaní jazyka nemožno púšťať zo zreteľa, že myslenie sa realizuje činnosťou mozgu, zložitými neurofyziologickými procesmi. Ako zdôrazňuje Á. Král (1975), odvolávajúc sa najmä na J. A. Ponomariova, produkty myslenia sú uvedomované ideálne objekty ako obrazy (odrazy) materiálneho vo vedomí človeka. Myslenie je teda ideálnym prvkom, no jeho zachytenie jazykovými prostriedkami je materiálne. Materiálnosť jazyka patrí teda k jeho základným charakteristikám, lebo len táto vlastnosť (vnímateľnosť komunikátu zmyslami) umožňuje jazyku fungovať ako nástroj dorozumievania. Materiálnosť jazyka a ideálnosť myslenia tvoria tak dôležitý protiklad, zahrnujúci dialektickú jednotu konkrétneho a abstraktného, jednotlivého a všeobecného. Z tohto hľadiska sa však jazyk chápe často ako druhotný materiálny systém (napríklad V. M. Solncev, 1971), vypracúvaný a zdokonaľovaný pri styku medzi ľuďmi, teda uplatňovaný v istom spoločenskom prostredí, do veľkej miery socializovaný. Spoločenský charakter jazyka sa právom pokladá za ďalší konštitutívny znak jazyka.

Pri marxistickom prístupe sa takto zreteľne ukazuje, že jazyk nie je ideálny systém, ktorý jestvuje iba vo vedomí jednotlivých používateľov jazyka. To by bol subjektívno-idealistický prístup. Ale neplatí ani základné východisko objektívneho idealizmu, že jazyk je síce objektívny (a teda v spoločnosti jestvujúci) systém, ale vyslovene systém vzťahov, ktorým nemožno pripísať materiálne vlastnosti.

Z gnozeologickej a komunikatívnej funkcie jazyka vyplýva, že v jazyku musia byť také prostriedky, ktoré umožňujú poznávacie a komunikatívne myslenie bez priameho poukazovania na konkrétne objekty. Týmito prostriedkami sú jazykové znaky, preto znakovosť treba pokladať za jednu z podstatných vlastností jazyka. K teórii jazykového znaku — ako je známe — sú dva základné prístupy. Podľa unilaterálnej teórie, ktorú zastávajú mnohí marxistickí jazykovedci a filozofi (napr. V. M. Solncev, V. Z. Panfilov), za jazykový znak možno pokladať len zvukovú stránku jazykových výrazov, lebo ňou sa označujú príslušné myšlienkové obsahy. Toto riešenie však protirečí základnej téze verbalistov, že myslenie je možné len na báze jazyka. Znamenalo by to, že formálna, zvuková stránka je základným, určujúcim prvkom dialektického vzťahu medzi jazykom a myslením. Štúdium vzťahu obsahu a formy však ukazuje na pravý opak, že totiž určujúcim prvkom je obsah. Ako ukazuje B. A. Serebrennikov (1983), z predpokladu, že znak je

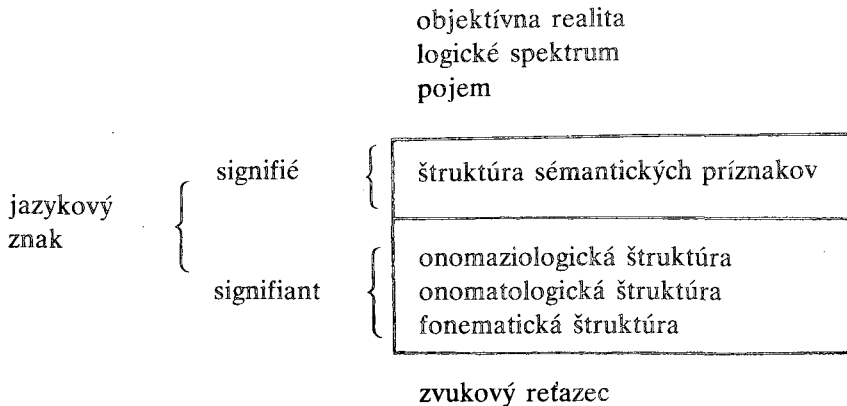
unilaterálny, vyplýva nevyhnutnosť pokladať význam slova za odraz skutočnosti. Je však známe, že skutočnosť sa neodráža vo význame slova, ale v pojme. Iba niektoré prvky pojmu nachádzajú vyjadrenie vo význame pomenovaní. Treba dodať, že ak sa za znak pokladá iba zvuková stránka, je nevyhnutný záver, že aj obsahová stránka jestvuje samostatne, ako osobitný jazykový prostriedok.

Ak sa však vychádza z klasickej definície znaku, podľa ktorej znak zastupuje niečo, stojí za niečo iné, sotva bude možné prijať mienku, že len rad foném $s+t+r+o+m$ stojí za objekt „strom“. O objekte „strom“ možno jazykom podávať informáciu len vďaka tomu, že rad foném $s+t+r+o+m$ je pevne zviazaný s istým pojmovým obsahom. Ukazuje sa, že aj bilaterálna teória má svoje prijateľné odôvodnenie.

Boľo by však unáhlené vidieť v Saussurovom chápaní jazykového znaku, v jeho pojmoch concept a image acoustique, stopy teórie odrazu. Isté však je, že do znaku nepatrí ani objekt, ani konkrétne rady zvukov. Protirečilo by to základnej funkcii znaku — stáť za niečo iné.

Do označovanej zložky jazykového znaku môžu patriť len do značnej miery zovšeobecnené sémantické prvky, ktoré sa označujú ako sémy, semény alebo sémantické príznaky. Do označujúcej zložky jazykového znaku zase zrejme nemôžu patriť konkrétne zvuky, ale ustálené rady foném chápaných ako odrazové objekty, na ktoré je viazaný istý obsah, resp. isté štruktúry sémantických príznakov.

Takto chápaný jazykový znak, veľmi zreteľne štruktúrovaný útvar, možno schematicky znázorniť takto:

Takto chápaný jazykový znak, ako vidieť zo schémy, je ideálny objekt, jestvujúci v jazyku ako v systéme slúžiacom nielen na dorozumievanie, ale aj na pomenúvanie reálnych objektov, ale aj myšlienkových, resp. širšie kultúrnych hodnôt ľudstva,

ako aj na ich ukladanie. Aby sa takéto ideálne objekty mohli používať v konkrétnej komunikácii, musia mať príslušníci daného jazykového spoločenstva k dispozícii istý konkrétny, zmyslami vnímateľný prostriedok, teda ustálený a s ideálnym znakom pevne zviazaný rad zvukov — nositeľa znaku. Je to vlastne osobitný komunikačný znak, ktorý skutočne môže stáť namiesto systémového znaku. Je to vlastne unilaterálny jazykový znak v takom zmysle, ako ho používajú V. M. Solncev a V. Z. Panfilov.

Ako vidieť z načrtnutých vlastností systémového i komunikačného znaku, v oboch sa operuje s takými zložkami, ktoré možno vymedziť aj ako obsah a formu. Hoci sa tieto dva pojmy nie vždy chápu v zmysle kategórií materialistickej dialektiky, predsa sa v každom prípade ukazuje, že je medzi nimi dialektický vzťah.

Obsah možno definovať ako súhrn vnútorných charakteristík a vlastností systému, zdrojov jeho jestvovania a rozvoja (Suvorov, 1980). Inými slovami, obsah je súhrn tých prvkov a vnútorných procesov, ktoré tvoria základ predmetu alebo javu, určujú jeho kvalitu, podstatu, ktorá sa prejavuje v jeho vlastnostiach a príznakoch. Forma predstavuje základné osobitosti štruktúry v danom systéme, spôsob vzájomného pôsobenia jeho prvkov a častí, resp. poradie, rozloženie prvkov obsahu, organizáciu, štruktúrovanosť; forma je teda spôsob jestvovania obsahu. Často sa rozlišuje vnútorná forma a vonkajšia forma: kým vnútorná forma je štruktúrovanosť, vonkajšia forma je konkrétna (napr. zvukové vyjadrenie štruktúrovanosti).

Toto vymedzenie platí pre obsah a formu jazykového znaku, ale aj pre slovo, ba i pre morfému.

Obsah slova tvorí dialektická jednota materiálnej zložky (súhrn morfému) a ideálnej zložky (ktorou sa prejavuje vzťah k pojmu a cez pojmy k javom objektívnej reality). Formu slova tvorí rad foném, zvukov, realizovaný ako spojenie morfému. Obsah morfémy tvoria jej sémantické príznaky, formu jej fonemické zloženie (Bosák, 1980).

Obsah a forma sú najdôležitejším protikladom v jazyku, ktorým sa reguluje fungovanie i vývin prirodzeného jazyka. V tomto protiklade sa obsah mení, vyvíja rýchlejšie než forma. Aj pri takomto vývine sa ustavične narúša jednota obsahu a formy, ale ustavične sa aj obnovuje (v zmysle Leninovho výrazu o boji obsahu a formy). V tomto možno vidieť základný princíp rozvoja a fungovania prirodzeného jazyka, pravda, v úzkej súvislosti s ostatnými dialektickými zákonmi, najmä so zákonom negácie negácie, zákonom jednoty a boja protikladov.

Pre marxistickú jazykovedu, resp. pre marxistický prístup k chápaniu jazykových javov sú však popri základných materialistických kategóriách neobyčajne dôležité aj základné vedné kategórie, platné pre vedu vôbec (nazývané spravidla všeobecnovedné kategórie), ako je systém, štruktúra, funkcia a ďalšie (Gott—Semeňuk—Ursul, 1985; Rybár, 1985).

S pojmom štruktúra sa pracuje vo všetkých odtienkoch štruktúrnej jazykovedy. Ani marxistická jazykoveda sa bez tohto pojmu nazaobíde, lebo vychádza

z predpokladu, že každý jav je svojou povahou nejako štruktúrovaný. Pravda, štruktúru nechápe ako prejav čistých vzťahov, lež podraďuje ju pojmu systém. Systém ako inventár prvkov (Krupa, 1980) je vždy nejako štruktúrovaný, štruktúry vytvárajú vzťahy medzi prvkami systému. Pretože jazyk je zložitý systém, štruktúra v ňom sa prejavuje aj vzťahmi medzi podsystémami. Ďalej treba rešpektovať, že každý podsystém systému či systém zložitého systému majú opodstatnenie len preto, že istým spôsobom fungujú. Štruktúra a funkcia sú teda podstatnými príznakmi každého systému, teda i jazyka ako systému, ale i jazyka ako časti zložitého systému verbálneho správania (Horecký, 1985).

Systém a jeho podstatné príznaky (t. j. štruktúra a funkcia), najmä ak ide o jazyk, je nevyhnutne dynamický. Funkcie sa môžu meniť, mení sa aj štruktúra. Preto treba k pojmu synchronná štruktúra pripájať vždy pojem genetická štruktúra. Ako ukázal E. Horák (1976), práve pomocou pojmu genetická štruktúra možno osvetliť protiklad medzi štruktúrnym opisom súčasného stavu jazyka a deskriptívnym, empirickým opisom minulých stavov jazyka. Genetická štruktúra ako systém vznikajúcich zákonov, ktorý možno postihnúť kauzálnou analýzou (tá je pritom na vyššej úrovni než štruktúrna vzťahová analýza) a kauzálnou čiže dialektickou abstrakciou, tak ruší hranicu medzi synchroniou a diachroniou.

Načrtnuté poznatky, charakterizujúce stav dosiahnutý v našej teoretickej jazykovede, ukazujú, že naša marxistická jazykoveda si postupne vypracúva marxistický prístup k skúmaniu jazyka v jeho súčasnom i minulom stave, v jeho fungovaní v gnozeologických i komunikatívnych procesoch. Buduje pritom na základných kategóriách marxistickej dialektiky, ale využíva aj také vedné kategórie ako znak, systém, štruktúra, funkcia. Sú to kategórie, ktoré sa v teórii vedy označujú ako vedné kategórie a pripisuje sa im aj v marxistickej metodológii dôležité miesto v teoretickom aparáte každej špeciálnej vedy, ale najmä pri úvahách o integrácii vied, resp. presnejšie vedeckých poznatkov (*Integracija sovremennogo naučnogo znanija*, 1984). Je samozrejmé, že najzávažnejším integrujúcim faktorom je materialistická dialektika, a to nie ako faktor, na ktorý možno redukovať všetko poznanie (ako sa robí pri redukcii na fyzikálne zákony), ale ako prvok, ktorý je schopný poskytnúť najvšeobecnejšie základy vedeckého poznávania.

*Jazykovedný ústav L. Štúra SAV
Bratislava, Nálepková 26*

Bibliografia

- BLAUBERG, I. V.—JUDIN, E. G.: Stanovlenije i suščnosť sistemnogo podchoda. Moskva, Nauka 1973. 269 s.
BOSÁK, J.: Kategórie marxistickej dialektiky a jazykoveda. In: *K marxistické metodologii v jazykovédě*. Red. Š. Peciar—J. Popela. Praha 1980, s. 78—87.
GOTT, V.—SEMĚNUK, E.—URSUL, A.: Obecněvědné kategorie v systému rozvíjející se vědy. *Společenské vědy v SSSR*, 14, 1985, s. 126—134.

- HASANOV, M.: Struktura i funkcija v sisteme kategorij marksistskoj dialektiki. Taškent. Uzbekistan 1981. 246 s.
- HORÁK, E.: Princíp historizmu a diachronický opis jazyka. Jazykovedný časopis, 27, 1976, s. 146—156.
- HORECKÝ, J.: Zložitý systém jazyka a jeho dynamika. Jazykovedný časopis, 35, 1984, s. 18—26.
- HORECKÝ, J.: Jazyk ako systém verbálneho správania. Slovo a slovesnosť, 46, 1985, s. 101—108.
- CHABURGAJEV, G. L.: Schema otnošenij elementov myslitel'no-rečevoj sistemy. In: Jazyk i myšlenije. Moskva, Nauka 1967, s. 295—307.
- Integracija sovremennogo naučnogo znanija. Kyjev, Vyšča škola 1984. 184 s.
- KRÁL, A.: Z problematiky marxistickej definície jazyka. Jazykovedný časopis, 26, 1975, s. 5—12.
- KRUPA, V.: Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky. Bratislava, Veda 1980. 166 s.
- O marxistickú jazykovedu v ČSSR. Red. J. Horecký. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974. 260 s.
- RYBÁR, J.: Heuristická funkcia filozofie vo vedeckom poznaní. Filozofia, 40, 1985, s. 44—56.
- SEREBRENNIKOV, B. A.: O materialističeskom podchode k javlenijam jazyka. Moskva, Nauka 1983. 317 s.
- SOLNCEV, V. M.: Jazyk kak sistemno-strukturnoje obrazovanije. Moskva, Nauka 1971. 291 s.
- SUVOROV, L. N.: Marksistskaja dialektika. Moskva, Mysl 1980. 264 s.
- UFIMCEVA, A. A.: Tipy slovesnyh znakov. Moskva, Nauka 1974. 204 s.

ЗА МАРКСИСТСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Резюме

Марксистское языкознание — это специальный подход к исследованию языка, основанный на категориях марксистской диалектики. Основные знаки языка — материальность, общественность, историзм, знаковость, системность (структурованность) и функциональность. Марксистскому подходу свойственны категории марксистской диалектики и система общественных научных категорий. Таким образом, марксистский подход отображает объединительные тенденции настоящей науки.

O JAZYKU NA VEĽKEJ MORAVE A JEHO KULTÚRNEJ FORME (K 1100. VÝROČIU METODOVHO SKONU)

RUDOLF KRAJČOVIČ

1. Podat syntetický obraz o jazyku veľkomoravských Slovanov (rozumie sa o domácom živom jazyku na materskom území veľkomoravského štátu) vo všetkých jeho zložkách nie je nateraz možné. Pravda, nedá sa povedať, že poznatkov o ňom je dnes málo. Okrem názorov teoretického alebo hypotetického rázu sú k dispozícii aj objektívne poznatky. Také sú napríklad fakty získané genetickou interpretáciou psl. rezíduí, ktoré sa nachádzajú v slovenských, moravských a českých nárečiach. Ďalej objektívny charakter majú aj poznatky získané interpretáciou jazyka staroslovienskeho písomníctva, najmä toho, ktoré má dokázateľný vzťah k jazyku na Veľkej Morave. Napokon cenné poznatky o jazyku veľkomoravských Slovanov poskytuje novší výskum starej toponymie slovanského pôvodu, ktorá sa nachádza na pôvodnom veľkomoravskom teritóriu a zachovala sa v listinnom materiáli z 11.—12. stor. Táto toponymia totiž museia z veľkej časti jestvovať už v 10. stor. alebo skôr, t. j. jazykové prostriedky, z ktorých vznikla (slová, slovotvorné a hláskové komponenty), museli byť organickou súčasťou systému domáceho jazyka na Veľkej Morave.

1.1. Doterajšie výskumy jazyka veľkomoravských Slovanov ukazujú, že tento jazyk bol diferencovaný horizontálne i vertikálne, čiže v geolingvistickom i sociálnom zmysle. Možno to povedať aj tak, že v rámci domáceho jazyka na Veľkej Morave sa popri jeho nárečovej (bežnej ľudovej) forme konštituovala kultúrna, resp. kultivovaná forma, ktorá geneticky súvisela s kultúrne a spoločensky exponovanými veľkomoravskými nárečiami. Aby sme mohli bližšie identifikovať tieto veľkomoravské exponované nárečia, je potrebné aspoň v stručnosti sa zmieniť o členení veľkomoravských nárečí.

2. Genetická a geolingvistická interpretácia starších a mladších psl. rezíduí v dnešných nárečiach na Morave a na Slovensku dovoľuje predpokladať, že domáci jazyk na Veľkej Morave sa z teritoriálneho hľadiska v zásade členil na štyri areály.

2.1. V západnej časti Veľkej Moravy sa zreteľne vyčleňoval pomoravský areál. Rozprestieral sa v priestoroch povodia Moravy. Z porovnania psl. rezíduí (je tu zachované *dl, tl, rot-, lot-* za psl. *ort-, olt-* pod cirkumflexom, *š* za psl. *ch'*, resp. *jehla, kref* proti *ihla, krv* atď.) a psl. rezíduami v iných slovanských jazykoch je evidentné, že tento pomoravský areál veľkomoravských nárečí geneticky i typologicky v 9. stor. bol organickou súčasťou psl. západoslovanského makrodialektu.

2.2. Druhým areálom veľkomoravských nárečí bol areál považský. Rozprestiera sa na území po oboch stranách stredného a dolného toku Váhu s presahom do povodia horného Váhu. Aj v tomto areáli vrstva starších psl. rezíduí bola západoslovanská (dodnes je tu zachované *dl* popri *ll*, *tl*, *rot-*, *lot-*, *š* za psl. *ch'*, *dz*, *c* za psl. *dj*, *tj*, *kt* atď.). Od pomoravského areálu sa považský areál odlišoval tým, že ho charakterizovali aj niektoré javy nezápadoslovanského pôvodu. Takými javmi napríklad boli začiatkové *i-* za psl. *jь-* (dnes *ihla*), slabičné *r*, *l* v prípadoch typu *krvь* (dnes *krv*), koncovka *-omь* v inštr. sg. mask. (dnes *hadom*) a i. Tieto psl. nezápadoslovanské javy spájali považský areál so susedným centrálnym areálom veľkomoravských nárečí.

2.3. Centrálny areál bol tretím areálom veľkomoravských nárečí. Jeho teritóriom boli priestory povodia Nitry, Žitavy, Hrona, Ipľa po Slanú s presahom do hornej časti Podunajskej nížiny medzi Dunajom a Tisou. Tento veľkomoravský dialekt sa vyznačoval tým, že ho v 9. stor. charakterizovali početné psl. nezápadoslovanské javy. Medzi takéto staršie javy patrili napríklad výskyt *l* za psl. *dl*, *tl*, *rat-*, *lat-*, *s'* za psl. *ch'*, koncovka *-mo* v 1. os. pl. (dodnes *šilo*, *omelo*, *ražeň*, *lakeť*, *žeňiši*, na juhu *robímo*). Medzi mladšie patrili napríklad výskyt začiatkového *i-* za psl. *jь-*, psl. znenie *krvь*, koncovka *-omь* v inštr. sg. mask. (dodnes *ihla*, *kru*, *hadom*). V 10. stor. k nezápadoslovanským javom pribudla vokalizácia *jerov* typu *ь > o*, *ь > e*, oneskorená kontrakcia s niektorými osobitnými výsledkami (porov. tvar *ženou* zo *ženoju* a ten z psl. *ženojo*) a iné javy (Novák, 1980; Krajčovič, 1974 a iní). Psl. západoslovanské javy v tomto areáli v 9. stor. tvorili azda menšiu vrstvu, no vyskytovali sa kompaktné. Medzi ne patrili napríklad striednice *dz*, *c* za psl. *dj*, *tj*, *kt*, zachované *kv-*, *gv-*, neprítomnosť epentetického *l* a i. Z prehľadu psl. rezíduí je zrejmé, že v centrálnom areáli veľkomoravských nárečí psl. javov nezápadoslovanského pôvodu je značný počet a že vznikali v časovej kontinuite v genetickej línii. To znamená, že sú to javy bezpochyby starobylé a autochtónne. Ich porovnanie s psl. rezíduami v iných slovanských jazykoch ukazuje, že majú paralely najmä v jazykoch južnoslovanského pôvodu.

2.4. Napokon štvrtým areálom veľkomoravských nárečí bol východný areál, ktorého teritóriom bola Košická kotlina a Východoslovenská nížina s presahom na juh k hornej Tise. Kompaktný výskyt zachovaného *dl*, *tl*, prípadov s *rot-*, *lot-*, hist. *š* za psl. *ch'*, ďalej striednice *dz*, *c* za psl. *dj*, *tj*, *kt* a iné javy svedčia, že psl. báza tohto areálu bola západoslovanská. Za osobitosti možno pokladať výskyt *i-* v psl. *jь-*, príp. vokalizáciu *ь > o*, *ь > e* na východnom okraji. Možno ich však vyložiť kontaktom tohto areálu s psl. bázou staroukrajinskou a staropoľskou (v prípade začiatkového *i-* aj s centrálnym veľkomoravským areálom).

2.5. Z analýzy psl. rezíduí v moravských a slovenských nárečiach a ich konfrontácie s výskytom v iných slovanských jazykoch vyplýva, že jazyk veľkomoravských Slovanov bol v geolingvistickom zmysle skutočne diferencovaný. Táto diferencovanosť najpravdepodobnejšie súvisí s veľkou staroslovanskou migráciou v 5.—6.

stor. Koncentrácia psl. rezíduí západoslovanského pôvodu v pomoravskom, považskom a vo východnom areáli prezrádza, že tieto oblasti boli osídlené z psl. zakarpatskej prabázy západných Slovanov, čiže od severu. Silná koncentrácia psl. rezíduí nezápadoslovanského pôvodu v centrálnom veľkomoravskom areáli zasa dokazuje, že táto oblasť bola osídlená od juhu a juhovýchodu, čiže bočnými prúdmi z hlavného osídľovacieho prúdu smerujúceho z psl. zakarpatskej východnej prabázy do balkánskych a alpských oblastí (pozri mapu J. Dekana, 1976, s. 36—37; predtým Točík, 1965). To, že v psl. mladšom období sa niektoré javy nezápadoslovanského pôvodu vyskytovali aj v susedstve centrálného areálu veľkomoravských nárečí, najmä v susednom považskom areáli (napr. *игъла, крвъ* a i.) a že naopak v centrálnom areáli sa ustálili niektoré mladšie psl. javy západoslovanského pôvodu (napr. *kv-, gv-, dz, c* za psl. *dj, tj, kt* a i.), možno vysvetliť ako výsledky tendencií k integrácii jazyka na materinskom území Veľkej Moravy. Tento proces bol zaiste motivovaný rozvojom a zjednocujúcimi tendenciami v hospodárskom a spoločenskom živote predveľkomoravských a veľkomoravských Slovanov, s ktorými súvisí vznik moravského a nitrianskeho kniežatstva a vznik veľkomoravského štátu (Chropovský, 1970).

3. Na základe členenia nárečí na Veľkej Morave, ktoré sme uviedli, možno predpokladať, že kultúrne a spoločensky exponované veľkomoravské nárečia sa formovali v pomoravskom areáli, najmä v oblasti strednej a dolnej Moravy, pretože tu boli dvorské rezidencie so sakrálnymi stavbami a učilišťami postavenými v súvislosti so začiatkami christianizácie. S podobnými exponovanými nárečiami treba, pravdaže, počítať aj v centrálnom areáli najmä v jeho nitrianskej a ostrihomskej časti. Dnes sú totiž poruke dôkazy archeologické, historiografické a i., že aj v týchto častiach Veľkej Moravy boli kniežacie i cirkevné rezidencie so sakrálnymi stavbami a kultovými miestami (Chropovský, 1970; Poulik, 1976; Stanislav, 1978).

3.1. Z toho, čo sme povedali, vyplýva, že na Veľkej Morave bolo na strane moravskej i nitrianskej viac centier, ktoré umožňovali kultivovať domáci jazyk. Okrem ľudového prostredia, kde sa jazyk v 9. stor. naďalej kultivoval v súvislosti s tradičnými kultovými predstavami, zvykmi, obradmi a pod., treba počítať s dvorským a vzdelaneckým prostredím. V dvorskom prostredí, t. j. na panovníckom dvore a na kniežacích dvorcoch sa rečové prejavy kultivovali v súvislosti s vedením štátu, s presadzovaním záujmov vládnucej vrstvy vnútri štátu i s jej zahraničnou diplomaciou. Pramene, ktoré sú poruke, naznačujú, že v tomto prostredí sa rozvíjali najmä súveké formy diplomatického a rečníckeho štýlu. Existenciu vzdelaneckého prostredia na Veľkej Morave dokladá napríklad spis *Život Metodov*. O Gorazdovi sa v ňom výslovne hovorí, že bol Veľkomoravan, ktorý dobre ovládal latinčinu (v preklade J. Stanislava, 1950, s. 73 n.). Vo vzdelaneckom prostredí sa rozvíjali najmä literárne a pastoračné štýly.

3.2. Doterajšie bádanie v tejto oblasti disponuje už viacerými dôkazmi:

o existencii kultúrnej formy domáceho jazyka na Veľkej Morave (Pauliny, 1964; Stanislav, 1978). Také sú napríklad súveké lexikálne europeizmy, ktoré dodnes žijú v češtine a slovenčine alebo aspoň v jednom z týchto jazykov (v slov. napr. *kmeť, koľada, cirkev, kniha, skriňa* a i.). Niektoré z nich sa zachovali v starej slovenskej toponymii. Také sú napríklad slová *mučenik, kostel, kráľ* (doložené v záznamoch názvov osád *Mussenic, Custolen, Crali* už roku 1113; CDSI I, 1971, s. 65, 66). Sem patria aj slová terminologickej povahy z rozličných sfér hospodárskeho a spoločenského života na Veľkej Morave petrifikované tiež v starej slovenskej toponymii (Krajčovič, 1981, s. 207). Také slová napríklad sú *veca* „zhromaždenie ľudu“, *ščítári, grnčári, tovarnici, zlatníci* (porov. záznamy osád *Vveza, Scitar, Grincha-r, Tawarnyc* z roku 1113 a *Zaltinc* z roku 1156; CDSI I, 1971, s. 65, 66, 79).

3.3. Osobitnú vážnosť majú však dôkazy o existencii kultúrnej formy domáceho jazyka na Veľkej Morave, tiež hláskové, gramatické a lexikálne veľkomoravizmy v zachovaných staroslovienskych textoch. Z nich bude potrebné venovať opäť pozornosť zachovanému hlaholskému textu — *Kyjevským listom* (ďalej KL) najmä po tom, čo bola overená ich starobylosť nelingvistickými metódami (Nimčuk, 1983) a po nových poznatkoch z archeologických a historiografických výskumov, že totiž niektoré formy hospodárskeho a spoločenského života charakteristické pre veľkomoravskú spoločnosť pretrvávali a doznievali v 10. stor. (Ratkoš, 1965; Kučera, 1974; Ruttkay, 1984). Pre nás je obzvlášť dôležitá táto druhá konštatácia, pretože umožňuje vymedziť čas a miesto vzniku zachovaného odpisu KL ešte v kontexte s veľkomoravskými alebo povelkomoravskými reáliami.

Pre našu problematiku je dôležité, že v KL sa systematicky vyskytujú tak veľkomoravizmy, ako aj niektoré základné znaky staroslovienciny. To naznačuje, že zachovaný odpis KL odráža jazyk originálu v relatívnej kompaktnosti, t. j. starosloviencinu zámerne adaptovanú vo veľkomoravskom prostredí. V ostatnom čase sa teda právom hovorí, že hlaholský prototext KL i jeho včasný odpis prezentujú veľkomoravskú formu staroslovienciny — veľkomoravskú starosloviencinu (najnovšie Večerka, 1984).

3.4. Na základe toho, čo sme doteraz o jazyku veľkomoravských Slovanov povedali, možno konštatovať, že veľkomoravská forma staroslovienciny bola výsledkom kontaktu pôvodnej staroslovienciny a kultúrnej formy jazyka našich veľkomoravských predkov. Ak pri skúmaní výsledkov tohto kontaktu vyjdeme zo známeho faktu, že kultúrna forma jazyka na rozdiel od spisovnej formy nie je kodifikovanou formou, t. j. že jej štruktúra je otvorenejšia, potom musíme pripustiť, že v kultúrnej forme jazyka veľkomoravských Slovanov mohli fungovať javy (hlásky, tvary, slová) veľkomoravským exponovaným nárečiam spoločné i javy rozdielne. Preto je potrebné pri genetickom skúmaní veľkomoravizmov v KL prihliadať na štruktúru veľkomoravských exponovaných nárečí na moravskom i nitrianskom území. Aj predbežné hodnotenie veľkomoravizmov v KL ukazuje, že

táto požiadavka je správna. Z genetického hľadiska veľkomoravizmy v KL nie sú homogénne. Niektoré sa vyskytovali vo všetkých veľkomoravských exponovaných nárečiach (napr. *c* za psl. *tj*, *šč* za psl. *skj*, tvary *мъпе*, *цьсоже*), iné sa svojim pôvodom hlásia do exponovaných nárečí v pomoravskom areáli (napr. koncovka *-ътъ* v inštr. sg. mask.), iné zasa do exponovaných nárečí nitrianskeho areálu (napr. podoba slova *círky*).

3.5. Osobitný význam pri skúmaní veľkomoravizmov v KL má skúmanie genézy a fonetickej hodnoty striednice za psl. *dj* v KL. Táto striednica sa spravidla pokladá za najdôležitejšie kritérium pre lokalizáciu vzniku hlaholského prototextu KL, najmä však ich zachovaného odpisu. V tomto odpise v pozícii psl. *dj* je totiž hlaholská graféma „zempla“, čiže graféma pre *z* (*z'*). Z toho sa usudzuje, že táto graféma v KL reprezentuje striednicu *z'* za psl. *dj*. So zreteľom na starobylosť písma, jazyka i obsahu KL sa niekedy predpokladá, že fonéma *z'* v pozícii psl. *dj* v nich odráža pôvodný stav vo veľkomoravských nárečiach (tak Stanislav, 1978). Inokedy sa predpokladá, že fonéma *z'* za psl. *dj* je len v zachovanom odpise KL a funguje tu ako bohemizmus (Večerka, 1984). Ale sú aj bádatelia, ktorí kladú otázku, či hlaholská graféma „zempla“ v KL v pozícii psl. *dj* nereprezentuje inú fonetickú hodnotu ako v pozícii psl. *z* (*z'*) (už Oblak, 1896; u nás Pauliny, 1964). Práve túto myšlienku sa pokúsime zargumentovať v našich ďalších úvahách.

Predovšetkým treba povedať, že ani v jednom areáli veľkomoravských nárečí v 9. stor., ba ani v veľkomoravskom období v 10. stor. nemohla byť striednica *z'* za psl. *dj*. Veď v celej slovenčine je dodnes *dz* za psl. *dj* v náležitých pozíciách. Okrem toho *dz* za psl. *dj* je dobre doložené v najstaršej slovenskej toponymii (porov. *Preuigan*, *Nevvic* z roku 1113; CDS I, 1971, s. 66, 67, t. j. *Prévidža*, *Nevidža*). A výskyt starších tvarov imper. typu *jedz* a iné javy na juhovýchodnej Morave, ktoré zachytila staršia dialektológia (Bartoš, 1886; k tomu Pauliny, 1963, s. 54), naznačujú, že aj v starých moravských nárečiach treba počítať so striednicou *dz* aspoň v ich ranej etape vývinu (v 10.—11. stor.). Tieto fakty, ako aj raný vývin psl. *dj* v celom psl. západnom makrodialekte svedčia, že v druhej polovici 9. stor. vo veľkomoravských nárečiach v pozícii psl. *dj* mohlo byť len mäkké ľahko asibilované *d^z*. Ak vezmeme do úvahy túto skutočnosť, potom je zrejmé, že v gréčtine a starosloviencine vzdelaný pisár vo veľkomoravskom prostredí stál vlastne pred problémom, ako zapísať veľkomoravskú striednicu *d^z* za psl. *dj*. Mal síce k dispozícii hlaholskú grafému „dzělo“, čiže grafému pre *dz'* za psl. *g'*, ale bolo mu známe, že ju možno používať iba pri písaní niekoľkých slov a tvarov, v ktorých však v domácom kultúrnom jazyku na Veľkej Morave nachádzal fonému *z'* (porov. slov. *vítaz*, ale *medza*). Napokon pri vyhotovovaní prototextu KL ju ani použiť nemusel, pretože slová so striednicou *dz'* za psl. *g'* sa v texte nevyskytovali. Tu je teda namieste otázka, prečo si pisár na označenie veľkomoravskej striednice *d^z* za psl. *dj* zvolil hlaholskú grafému „zempla“ (pre *z*, *z'*). Podľa našej mienky umožnilo mu to viacero skutočností. Jednou z nich bola tá, že veľkomoravská striednica *d^z* za psl. *dj*

bola znelá a mala teda lenisovú realizáciu, čiže od psl. znelého *z* (*z'*) sa pre neho výrazne neodlišovala. Najdôležitejšou skutočnosťou bolo však to, že pisár si ešte živo uvedomoval genézu hlaholskej grafémy „zemľa“ s gréckou minuskulou ϑ . Hlaholská graféma „zemľa“ (pre *z*, *z'*) sa totiž už od čias Jagičových pokladá za ornamentálnu modifikáciu gréckej minuskuly ϑ , alebo za ligatúru $\vartheta + \sigma$, t. j. *t + s* (Vajs, 1932). Iste je zaujímavé, že hlaholská graféma „zemľa“ a nová cyrilská graféma pre grécku ϑ v gréckych prevzatých slovách majú rovnakú číselnú hodnotu 9 (Večerka, 1984, s. 36, 38). Táto grafická a číselná paralela v hlaholike a cyrilike má význam aj pre našu argumentáciu, pretože podáva svedectvo, že v grécko-slovanskom vzdelaneckom prostredí sa ešte aj na rozhraní 9. a 10. stor. pociťoval živý vzťah medzi gréckym ϑ a hlaholskou grafémou „zemľa“. No pre nás je dôležité, že grécke ϑ sa okrem aspirovanej realizácie mohlo realizovať aj sykavo, a to interdentalne (*ts*) alebo ako trené *s* (Bartoněk, 1961). Vzhľadom na to možno predpokladať, že v gréčtine a súčasne v starosloviencine vzdelaný pisár pri zhotovovaní prototextu vo veľkomoravskom prostredí mohol disponovať takýmto substitučným modelom:

„théta“ :	<i>th</i>	<i>ts</i>	<i>s</i>
„zemľa“ :	<i>t, d</i>	<i>dz</i>	<i>z</i>

V sykavej realizácii išlo teda o substitúcie *ts:dz* a *s:z*, v nesykavej realizácii boli možné slovanské substitúcie, ktoré mali v hlaholike osobitné grafémy.

Z modelu je zrejmé, že pisár pri vyhotovovaní prototextu KL v snahe adaptovať text prvkami veľkomoravského kultúrneho jazyka hlaholskú grafému „zemľa“ mohol použiť v dvoch funkciách: na označenie veľkomoravského *z* (*z'*) i veľkomoravského *dʒ* (v pozícii psl. *dj*). V súvislosti s týmto konštatovaním bude akiste užitočné pripomenúť už skôr známy poznatok, že hlaholská graféma pre *z* (*zemľa*) sa v týchto funkciách používala aj v starších staroslovienskych textoch (odpisoch) bulharsko-macedónskeho typu (už Oblak, 1896; najnovšie Večerka, 1984, s. 52).

4. Na záver našich úvah prichodí uviesť, že výskyt hlaholskej grafémy *z* (*zemľa*) v pozícii psl. *dj* v prototexte i odpise KL nie je vhodným kritériom pre bližšie lokalizovanie ich vzniku v rámci západoslovanského teritória. Na druhej strane však neopravňuje lokalizovať ani odpis KL mimo materského územia Veľkej Moravy. Starobylosť hlaholskej grafiky, jazyka i obsahová stránka KL — to všetko naznačuje, že zachovaný odpis KL je najpravdepodobnejšie starostlivo imitovaný prototext (vrátane hlaholskej grafémy *z* v pozíciách psl. *dj*) vyhotovený v čase nie veľmi vzdialenom od vzniku originálu. Najnovšie dôkazy, ktoré prináša archeológia a historiografia o pretváraní veľkomoravských realít v hospodárskej i spoločenskej sfére ďaleko do hĺbky 10. stor. na územiach mimo veľkomoravských centier, a zdôrazňovanie officia mučeníka Klimenta v texte KL nútia zaoberať sa myšlienkou, či zachovaný odpis KL (prípadne viac odpisov) nevznikol pre potreby pestovania kultu patróna byzanskej misie mučeníka Klimenta v prostredí veľkomo-

ravského kňazstva orientovaného starosloviensky a rozptýleného na území Veľkej Moravy mimo jej mocenských centier. Mohlo sa tak stať hneď po odchode byzantskej misie z Veľkej Moravy v poslednej tretine 9. stor. alebo po vojenskej paralýze týchto centier na začiatku 10. stor. Na Slovensku pestovanie takého kultu je doložené práve mimo veľkomoravských centier vo viacerých lokalitách (viac o tom Stanislav, 1978). Spomenieme aspoň lokalitu s priam kultovým názvom *Mučeník* - (*Mussenic* z roku 1113; CDS I, 1971, s. 65, dnes Sládečkovce pri Nitre). V prepise listiny z roku 1111 s dátumom 14. febr. 1414 (to je deň Konštantínovho skonu) sa v súvislosti so záznamom tejto obce dodáva „capellam in Mussenic sancti Clementis“ (CDS I, 1971, s. 64, pozn. 68).

Podľa našej interpretácie nielen originál KL, ale aj jeho zachovaný odpis mali by teda bezprostredný vzťah k veľkomoravskému i povelkomoravskému Slovensku i k Morave. Pravda, pre našu tematiku je najdôležitejšie, že KL odrážajú niektoré výrazné črty kultúrnej formy domáceho jazyka na Veľkej Morave, a tak podávajú svedectvo o jeho existencii.

Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2

Bibliografia

- BARTONĚK, A.: Vývoj konsonantického systému v řeckých dialektch. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1961. 215 s.
- BARTOŠ, E.: Dialektologie moravská I. Nářečí slovenské, dolské, valašské a lašské. Brno 1886. 521 s.
- CDS I. Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Pripravil R. Marsina. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. XLVIII+472 s.
- DEKAN, J.: Veľká Morava. 1. vyd. Bratislava, Tatran 1976. 280 s.
- CHROPOVSKÝ, B.: Slovensko na úsvite dejín. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970. 196 s.
- KRAJČOVIČ, R.: Slovenčina a slovanské jazyky. Praslovanská genéza slovenčiny. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 328 s.
- KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 235 s.
- KUČERA, M.: Slovensko po páde Veľkej Moravy. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1974. 450 s.
- NIMČUK, V. V.: Kyjivski hlholyčni lystky. Kyjiv, Naukova dumka 1983. 140 s.
- NOVÁK, L.: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava, Veda 1980. 352 s.
- OBLAK, V.: Zur Provenienz der Kijewer und Prager Fragmente. Archiv für slavische Philologie, 18, 1896, s. 106—112.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.
- PAULINY, E.: Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1964. 243 s.
- POULÍK, J.: Brány poznania. In: J. Dekan, Veľká Morava. Bratislava, Tatran 1976, s. 11—24.
- RATKOŠ, P.: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín. Red. P. Ratkoš. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 141—176.
- RUTTKAY, A.: Najnovšie príspevky archeologického bádania k poznaniu dejín územia Slovenska v 9.—11. storočí. Historické štúdie, 27, 1984, č. 2, s. 83—92.
- STANISLAV, J.: Starosloviensky jazyk I. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 370 s.

- TOČÍK, A.: Slovania na strednom Dunaji v 5.—8. stor. In: O počiatkoch slovenských dejín. Red. P. Ratkoš. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 20—35.
- VAJS, V.: Rukověť hlaholské paleografie. Praha 1932.
- VEČERKA, R.: Staroslověnština. Praha. Státní pedagogické nakladatelství 1984. 231 s.
- Životy slovanských apoštolov Cyrila a Metoda v legendách a listoch. Zostavil a preložil J. Stanislav. 3. vyd. Martin 1950.

О ЯЗЫКЕ ВЕЛИКОЙ МОРАВИИ И ЕГО КУЛЬТУРНОЙ ФОРМЕ

Резюме

На основе генетического анализа псл. остатков в моравских и словацких диалектах автор приходит к заключению, что язык Славян Великой Моравии в геолингвистическом смысле распределяется на четыре диалектных области: поморавскую, поважскую, центральную и восточную. Особое место среди них занимает центральная область, в которой находилось большинство псл. изогласных явлений (в позиции псл. *dl, tl* находилось *l*, в позиции псл. *ort, oft* находилось *rat, lat*, в позиции псл. *ch'* было *s'*, в позиции псл. *jь* было *i-*). Для остальных ареалов характерны псл. изогласные явления западославянского происхождения.

На базе исследований древнесловацкой лексики, топонимии и моравизмов в древнесловацкой письменности, прежде всего в Киевских листках автор констатирует, что язык Великой Моравии дифференцируется и в социальном смысле. Кроме диалектной формы существовала и культурная форма языка как результат культивирования языка в центрах моравской и нитрянской области. Основные черты этого языка моравской и нитрянской областей отражаются прежде всего в Киевских листках. По мнению автора наличие глаголической графемы «земля» в позиции псл. *dj* в Киевских листках не является точным критерием локализации возникновения оригинала или дубликата Киевских листков, потому что в 9. — 10. вв. в диалектах Великой Моравии было *dz'* в позиции псл. *dj* (как это сохранилось и в современном словацком языке). Использовать графему «земля» (*z*) в позиции псл. *dj* позволял факт, что у великоморавского *dz'* в позиции псл. *dj* была ленисовая реализация, значит, для писаря она не отличалась значительно от *z* (*z*), и факт, что чувствовалась генетическая связь между греческим *ϑ* и глаголической графемой для *z* (по палеографическим исследованиям глаголическая графема для *z* возникла из греческой *ϑ*, или лигатуры *t + s*). Свистящую реализацию греческой *ϑ* (интердентальное *ts* или фрикативное *s*) мог писарь заменять славянским *dz* или *z*. Это позволяло писарю использовать глаголическую графему «земля» в двух функциях: для обозначения фрикативного *z* и великоморавского *dz'* в позиции псл. *dj*.

По мнению автора дубликат Киевских листков мог возникнуть для развития культа патрона византийской миссии мученика Климента в Великой Моравии между великоморавскими священниками находящимися вне центров Великой Моравии. Подходящим периодом был конец 9. в., когда византийская миссия должна была покинуть Великую Моравию, или начало 10. в., когда были центра Великой Моравии военно парализованы. В Словакии свидетельства культа мученика Климента до 12. в. существуют вне великоморавского центра Нитры. Оригинал и дубликат Киевских листков имеют тесную связь с великоморавской и повеликоморавской Словакией и Моравией и являются свидетельством существования культурной формы домашнего языка в Великой Моравии.

PREDMET A DEFINÍCIA FONETIKY A FONOLÓGIE NA PODKLADE VZŤAHOV MATERIÁLNYCH A IDEÁLNYCH SYSTÉMOV

ÁBEL KRÁL

1. *Formotvorná zložka reči (FFL) — signál (S) a fonologický systém (FS)*

1.0. V predchádzajúcom príspevku (Jazykovedný časopis, 36, 1985, s. 5—12) sme definovali pojmy materiálny systém (*MS*), ideálny systém (*IS*), druhotný materiálny systém (*MSsec*), abstrakcia prvého a druhého stupňa (*AbsI*, *AbsII*), fonologický systém (*FS*), signál (*S*), jazyková forma (*FL*), jazykový obsah (*CL*). Ďalej treba zaviesť pojem „formotvorná zložka reči“ (*FFL*). Umožní definovať fonetiku a fonológiu na podklade naznačených vzťahov materiálnych a ideálnych systémov.

FFL je tá zložka reči, ktorá podmieňuje vznik a fungovanie jazykovej formy (*FL*) alebo je jej súčasťou. Je to jednak látková zložka *MSsec* (resp. signál — *S*), jednak *FS*. *FFL* má teda dve podoby, fyzickú (*m*) a ideálnu (*i*).

Fyzická podoba FFL (FFL_m)

1.1. *FFL* sa navonok prejavuje v procesoch tvorenia, prenosu (šírenia) a prijímania zvukov reči. *FFL* je sprostredkované v inej podobe prítomná aj v písomných prejavoch. No písmo je iba náhradná forma jazyka. Ak by sme chceli presnejšie špecifikovať *FFL_m*, mohli by sme uviesť, že sú to neurofyziologické deje súvisiace s rečou, mechanické pohyby rečových ústrojov (*Se*), mechanické deje spracúvania zvukovej reči v uchu (*Sp*) a samy zvuky reči (*Sa*). Pretože toto všetko je predpokladom vzniku a existencie, ale aj jazykového (komunikačného) fungovania *FL*, je to formotvorná zložka reči.

Aj z definície *MSsec* a *FL* vyplýva, že predpokladom i podkladom vzniku a jestvovania *FL* je *S*. *S* podmieňuje vznik *FL* tak, ako systém vzorov podmieňuje vznik systému obrazov. *FL* sa aj realizuje v *S* — materializuje sa v ňom. Iba tak sa dá interindividuálne sprostredkovať jazyková informácia.

Ideálna podoba FFL (FFL_i)

1.2. Formotvornou zložkou reči je aj fonologický systém (*FS*). *FS* totiž chápeme ako paradigmatickú konštrukciu, ako organizované usporiadanie všetkých prvkov a všetkých vzťahov prvkov vyskytujúcich sa v *FL* určitého jazyka. *FS* je teda *FFL_i*. Jestvovanie *FS* je logicky nevyhnutné:

FL sú lineárne, syntagmatické útvary. Rozličné *FL* sa líšia rozličným výberom a usporiadaním stavebných prvkov z inventára, ktorý je v príslušnom jazyku. Napr.

slovenské FL *dom—lom* sa líšia prvkami *d—l*, FL *zastávka—zástávka* sa líšia rozličným usporiadaním (miestom výskytu) *a—á*, FL *lom—zlom* prítomnosťou—neprítomnosťou prvku *z*.

1.2.1. Rozpoznateľnosť a identita FL nesporne závisí od rozpoznateľnosti a identity prvkov, ktoré sa v nich vyskytujú v syntagmatických radoch. Rozpoznateľnosť i použiteľnosť prvkov FL závisí však od ich vzájomnej rozlíšenej (diferencovanosti) čiže od ich diferenčných črt: ich prvky musia byť určitými črtami vo vzťahoch podobnosti a zhody, inými sa musia líšiť. Najvšeobecnejšou spoločnou črtou bude napr. to, že všetky sú práve prvkami FL. Podľa prítomnosti inej črty (alebo iných črt) tvoria niektoré skupinu samohlások, iné skupinu spoluhlások, v skupine samohlások i spoluhlások jestvujú zasa ďalšie podskupiny atď. Spoločnými a diferenčnými črtami sú prvky FL v ustálených vzťahoch. Súbor vzťahov medzi nimi tvorí ustálenú sieť — štruktúru. V uzlových bodoch tejto siete sú príslušné prvky FL. Takýto usporiadaný súbor je systém FS. Systém FS je čosi iné než FL, hoci inventár prvkov oboch je ten istý. Aj funkcia FS je iná než funkcia FL.

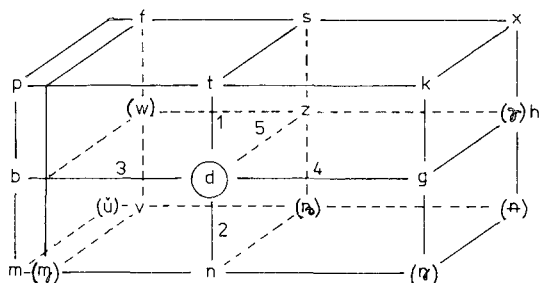
Kvality *AbsII* nie sú vlastnosti vnímateľné zmyslami. FS teda nemôžeme pozorovať a vnímať ako fyzickú objektívnu realitu. Preto aj rekonštrukcia FS a definícia jeho prvkov predstavuje určitý problém. No FL súvisia s *MSsec* ako vzory s obrazmi. Preto aj prvky, vlastnosti a vzťahy FS súvisia (prinajmenšom cez FL) s *MSsec*, t. j. aj s fyzickým S. A preto sa k prvkom FS môžeme priblížiť štúdiom *MSsec*, resp. S.

1.2.2. Z klasickej fonetiky napr. vieme, že slovenská spoluhláska *d*, ako je v slove *voda*, má vzťah podobnosti k hláskam *b, g, z, n* atď. vlastnosťou znelosti a k spoluhláskam *b, g, t, k* atď. vlastnosťou záverovosti a explozívnosti, že *d* sa artikuluje na tom istom mieste ako spoluhlásky *t, n*, resp. *s, z, c, dz*; so spoluhláskami *b, t, k, s, z* atď. má spoločnú vlastnosť ústnosti — oproti *n, m* atď., ktoré majú vlastnosť nosovosti; samohláskové formanty v slabikách so spoluhláskou *d*, ale aj *t, n* smerujú do inej oblasti než formanty samohlások v slabikách so spoluhláskami *k, g* atď.

Ak vlastnosti ako „znelosť—neznelosť“, „záverovosť—úžnosť“, „výbuchovosť—trenosť“, „ústnosť—nosovosť“ atď. definujeme fyziologicky a akusticky (aparátom fonetiky), budú to *AbsI*. Ak sú to však podstatné vlastnosti *MSsec*, budú v nejakých vzťahoch aj k vlastnostiam (budú zasa príznakmi) *AbsII*, t. j. k prvkom FS. Prinajmenšom niektoré z nich budú vzormi obrazov. Preto môžeme predpokladať, že systémové vzťahy *d* ako prvku FS by mohli vyzeráť tak, ako to znázorňuje obrázok na s. 114.

1.2.3. Lenže S je variabilný, nestály. Má aj také vlastnosti, ktoré nevstupujú do vzťahu vzor—obraz, resp. také, ktoré sa v FL nevyužívajú ako diferenčné (a identifikačné) vlastnosti. Iba časť S vstupuje do vzťahu obraz—vzor, no práve táto časť stavia hranice nestálosti a variabilnosti S. Pôsobí ako tlak udržiavať prvky FL tak, aby nedošlo k poruchám, napr. k zámenám najbližších príbuzných prvkov.

Nesmie sa zrušiť niektorý zo vzťahov 1, 2, 3, 4, 5. No práve to si vynucuje, aby *d* v uvedených vzťahoch v slovenčine reálne jestvovalo, čo tiež značí, že musí jestvovať systém *FS*. *FS* je súčasne formotvornou zložkou reči, lebo je predpokladom jestvovania identity prvkov *FL* a potom aj *FL*.

Fonologický systém

1.3.1. Ontologický status *FS* nie je však taký jasný ako napr. status *FL*. *FL* jestvujú ako sociálne reality jazykovej formy pre určité jazykové významy (obsahy). Niet pochyb, že *FL* je objektívna sociálna (jazyková) realita, lebo veď s touto realitou pri používaní jazyka manipulujeme. S *FS* pri dorozumívaní taktó nemanipulujeme.

Ďalšia ťažkosť spočíva v tom, že prvky *FS* sú v *FS* v paradigmatickom konštrukte, no majú aj syntagmatickú dimenziu: jestvujú zákonitosti kombinatorky (fonotaktiky) prvkov *FS* — jednotlivé prvky sa vyznačujú osobitnou spájateľnosťou. Tá patrí k ich jazykovej kvalite, k ich podstate. *FS* má teda (cez svoje prvky) tiež túto syntagmatickú dimenziu. *FS* je multidimenzionálny útvar.

1.3.2. Geneticky je *FS* reflexom *MSsec*, t. j. *S*, a to reflexom takých súčastí *S*, ktoré vstúpili do vzťahov vzor—obraz s *FS*. No zo synchronického hľadiska *FS* skôr pochopíme a vysvetlíme ako výsledok dekompozície *FL* na elementárne časti (napr. v procedúre komutačného testu). *FS* ako systémovú paradigmu inak vlastne ani nevieme rekonštruovať.

Napriek tomu sa zdá, že *FS* je tiež jazyková realita — bez neho by nemohla vzniknúť a v jazyku sa udržiavať svojbytnosť a identita niekoľkých stavebných prvkov v nespočetnom množstve *FL* sprostredkovaných v nekonečnej variabilite *S*. *FS* je súčasne sociálna realita, lebo má nadindividuálnu platnosť a vymyká sa vôli jednotlivca.

1.3.3. V rečovej činnosti stojí však *FS* mimo dejov reči a mimo lineárnych radov *FL*. Nie je to realita, ktorú by sme celostne pociťovali, prežívali a s ktorou by sme v jej integrite manipulovali tak, ako s inými realitami jazyka (napr. s *FL*). V tomto zmysle je *FS* vedecký konštrukt. Nemôžeme mu prisúdiť nijaké osobitné miesto v predpokladanom výkonnom mechanizme reči. Jazyková správa nevzniká postup-

ným vyberaním prvkov z akejsi zásobárne *FS*, lebo najmenšou jednotkou manipulácie pri zostavovaní jazykovej správy je bilaterálna jednotka — morféma alebo slovo. No na druhej strane *FL* sú rozložiteľné pod úroveň bilaterálnosti a používatelia jazyka si ich ako rozložiteľné aj uvedomujú aspoň vtedy, keď pre akúkoľvek príčinu musia rozhodovať, či ide o jednu alebo druhú jednotku, či je na určitom mieste správy slovo (forma) *lom* alebo *dom*, *pes* alebo *les*, *lom* alebo *zlom* a pod. Preto ani prvkom týchto jednotiek nemožno uprieť status objektívnej reality a je jasné, že medzi nimi sú vzťahy, ktoré prekračujú hranice jednotlivých *FL* a smerujú k inému, osobitnému celku. O jeho existencii síce usudzujeme skôr podľa správania iných pozorovaných objektov (napr. *FL*) a podľa efektu, ktorý sa neznámemu celku musí prisúdiť, no to sa vo vede akceptuje. A hoci sa prvky *FL* v reči nevyberajú z *FS*, predsa je len *FS* konštrukt, ktorý stojí mimo *FL* azda ako model pre jeho prvky — potom je *FS* aj v tomto zmysle formotvorný.

1.3.3.1. *FS* skôr môžeme priradiť k jazyku než k reči. *FS* je akýsi vzťahový objekt reči potenciálne sa prejavujúci na úrovni programovania a konštrukcie *FL* — ak sa *FL* z niečoho musia skladať — a na úrovni poznávania *FL* — ak sa *FL* musia rozkladať na svoje najmenšie formálne skladobné súčasti. Spojivom *FS* s úrovňou reči by azda mohla byť práve syntagmatika jeho prvkov.

2. Predmet a definícia fonetiky a fonológie a ich vzťahy

2.1. Po zavedení pojmu „formotvorná zložka reči“ možno fonetiku a fonológiu definovať takto:

Fonetika a fonológia sú jazykovedné disciplíny skúmajúce formotvornú zložku reči z hľadiska jej fyzickej stavby (ako MS vo funkcii MSsec) i jazykovej organizácie (ako IS v podobe FS). Fonetika skúma FFL ako materiálny systém a sociálnu kvalitu, fonológia ako ideálny systém a sociálnu kvalitu.

Výhodou tejto definície je, že obidve disciplíny spája do jediného celku a spoločného problémového okruhu — integruje ich. Definuje ich ako dva pohľady na ten istý komplex javov alebo ako dve úrovne interpretácie toho istého komplexu. Zodpovedá to novšiemu vývinu týchto disciplín, a najmä ich dnešnému stavu, keď sa prakticky stiera deliaca čiara medzi nimi a bez vzniku osobitných ťažkostí sa miešajú aj ich pojmové systavy a terminológia.

2.2. Fonetika a fonológia sú a aj boli iba relatívne samostatné disciplíny. Využívajúc terminológiu, ktorú sme zaviedli, resp. z ktorej sme vytvorili ucelenejšiu sústavu, môžeme teraz súvislosti a závislosti fonetiky a fonológie interpretovať takto:

Fyzické javy zvukovej reči, signál reči (*S* — oblasť fonetiky) nesie informáciu o elementárnych jednotkách uvedomovanej (abstraktnej) jazykovej formy (*FL* — oblasť fonológie). Zvuky reči teda plnia nosnú a prenosovú funkciu: *FL* je komunikačne závislá od *S*. To vyplýva z podstaty *MSsec*. No *S* zasa závisí od *FL* a

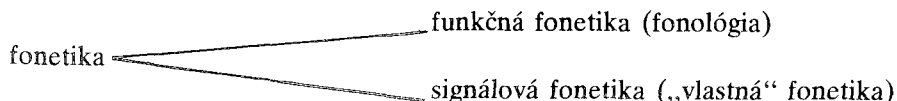
FS, lebo FL a FS plnia organizujúcu funkciu vo vzťahu k MSsec a S: S sa musí tvoriť práve tak, aby preniesol informáciu o FL. Táto závislosť S od FL (a FS) je sociálne inštitucionalizovaná ako fonetická, resp. ortoepická a ortofonická (jazyková) norma.

2.2.1. Nosná funkcia je zdanlivo dvojstupňová. V prvom stupni ide o typickú nosnú funkciu. Plní ju zvukový signál reči (Sa), a to vo vzťahu k FL, alebo aj signál inej povahy, napr. optický signál pri odozieraní (Se). Nosný vzťah možno vyjadriť takto: $Sa \rightarrow FL$. V druhom stupni možno o nosnej funkcii hovoriť v súvislosti FL s jazykovým obsahom (CL), t. j. $FL \rightarrow CL$.

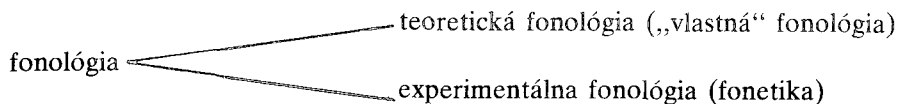
Lenže rozlišovanie FL a CL je výsledok teoretického analytického prístupu ku skutočnosti dorozumievania. FL a CL tvoria z hľadiska praktického používateľa celok, v ktorom sú FL a CL prakticky neodeliteľné a nerozlišované, takže by sme mohli napísať aj $FL \equiv CL$. Prechod od CL k FL a naopak je teda iného typu ako prechod od FL k S. No aj tak platí, že vzťahy $FL \rightarrow CL$, $FL \Leftrightarrow (MSsec, S)$, ich organizáciu, nositeľov a podstatu študuje fonetika a fonológia.

2.3. Fonetika a fonológia sú zviazané svojím funkčným hľadiskom, tým, že ich metodiku a metodológiu ovplyvňuje ohľad na dorozumievaciu a jazykovú funkciu pozorovaných javov. No zviazané sú aj svojím predmetom. Obidve sa zaoberajú formotvornou zložkou ľudskej reči (FFL). Formotvorný je totiž S, lebo má vo vzťahu k FL funkciu vzoru. No formotvorný je aj fonologický systém (FS), lebo FL pozostávajú z prvkov organizovaných v FS a udržiavaných pomocou FS. Identita prvkov FL je tá identita, ktorú im prepozičňuje FS. Preto teda v plnom rozsahu platí, že FS je tiež formotvorná zložka jazyka. A keďže prvky FS sú aj prvky FL a kvalita prvkov FL sa musí signalizovať v S, platí, že stavba S závisí od FS. Platí teda: $FL \leftarrow FS \rightarrow S$, ako aj $S \rightarrow FS$, t. j. $FL \leftarrow FS \Leftrightarrow S$ a $S \Leftrightarrow FL$. Preto ani z predmetu fonetiky nemožno vylúčiť (v užšom a tradičnom zmysle) fonologické javy, ani z predmetu fonológie (v užšom a tradičnom zmysle) fonetické javy. Obidve disciplíny treba spájať do komplexnejšieho celku, ako sa to prejavuje už aj v označení „zvukový subsystém jazyka“.

2.3.1. Tieto skutočnosti sa už dávnejšie začali prejavovať aj v návrhoch, aby sa povedľa označenia „fonológia“ používal aj termín „funkčná fonetika“ na rozdiel od (vlastnej) fonetiky, pre ktorú by sa potom mal používať termín „signálová fonetika“ (Fischer-Jørgensen, 1975). Vznikajú teda tieto vzťahy:

Rovnako možno pre obidve disciplíny použiť aj označenie fonológia a ďalej rozlišovať teoretickú („vlastnú“) fonológiu a experimentálnu fonológiu (fonetiku). Ide o tieto vzťahy:

2.4. Z vývinového hľadiska je povšimnutiahodné, že dnes jestvuje väčšia aktivita v oblasti klasickej fonetiky než v oblasti fonológie. Nateraz niet silnejších podnetov na očakávanie, že by fonológia novými poznatkami rozhodujúcejšie prispela k výkladu zvukového subsystemu jazyka a že by sa podstatnejšie pričínala aj o riešenie praktických otázok komunikácie, ako ich prináša najmä novší technologický vývin. Výnimkou nebudú ani také pokusy, ako je príspevok T. O. Griffena (1977, s. 375—390) k formulovaniu tzv. nesegmentálnej fonológie. Ťažisko bádání vo zvukovom subsysteme jazyka je teraz vo fonetike. Očakáva sa, že detailnejšie a všestrannejšie poznanie materiálnej štruktúry signálu — okrem iného — umožní prekročiť bariéru, ktorá sa vynorila pri pokusoch o automatické rozpoznávanie reči, t. j. aj pri pokusoch o modelovanie časti procesov percepcie reči. Pravdaže, musia sa riešiť nové problémy. Pozornosť sa sústreďuje na jazykové a vôbec dorozumievacie javy globálnejšieho charakteru. Odtiaľ prichádzajú aj impulzy pre koncipovanie všeobecnejšej teórie jazyka a rečovej komunikácie. Tento vývin utvára lepšie predpoklady aj na realistické (materialisticky adekvátne) konštrukcie abstraktných systémov, s ktorými musíme rátať, keď máme dočinenia s myslením (a jazykom), s psychickou činnosťou človeka a so sociálnymi javmi.

To nijako neznačí, že by sa fonologický výklad jazyka mal zanedbať a odložiť ako prekonaný. Ide skôr o definitívne prekonanie zdanlivej antinómie fonetického a fonologického prístupu k reči a k jazyku a aj o nový obsah dichotómie foneticko-fonologického bádania, o komplexnosť prístupu k tejto problematike.

2.5. Ak teda ďalej rozlišujeme fonetiku a fonológiu, je to preto, že tým nemusia vzniknúť zbytočné komplikácie, no aj preto, že je tu tlak tradície. Vecne, metodicky ani terminologicky to už nie je nevyhnutné.

3. Súhrn a závery

- 3.1. Rozlišuje sa *MS*, *IS*, *MSsec*, *AbsI*, *AbsII*, *FS*, *S*, *FL*, *CL*, *FFL*. *FFL* podmieňuje vznik a fungovanie *FL*, resp. je súčasťou *FL*. *FFL* je jednak látková zložka *MSsec* (resp. *S*), jednak je to *FS*. *FFL* má teda dve podoby: fyzickú (materiálnu) a ideálnu.
- 3.2. Fyzická podoba *FFL* sú neurofyziologické deje súvisiace s rečou, mechanické pohyby rečových ústrojov (*Se*), mechanické deje spracúvania zvukov reči v uchu (*Sp*) a samy zvuky reči (*Sa*).

Formotvornosť týchto javov sa zakladá na vzťahu vzor—obraz *MSsec* a *S* voči *FL*.

- 3.3. *FFL* je aj *FS*. *FS* je však ideálna podoba *FFL*.

- 3.4. *FS* je paradigmatická konštrukcia, organizované usporiadanie (usúvzťažnenie) všetkých prvkov a všetkých vzťahov prvkov *FL*.
- 3.5. Prvky, vlastnosti a vzťahy *FS* sa prejavujú v *S* — preto sa k nim možno priblížiť štúdiom *S*. Základom tejto súvzťažnosti je práve vzťah obraz—vzor medzi *S* a *FL*, resp. medzi *S* a *FS*.
- 3.6. Existenciu *FS* možno odôvodniť potrebou signalizovať nestálym a variabilným *S* synchronicky nemeniteľné prvky *FL*, t. j. udržiavať aj ich identitu v jazykovom spoločenstve.

Identita prvkov *FL* vyplýva z ich vzájomných ustálených vzťahov. Totalita týchto vzťahov je osobitná štruktúra osobitného systému jestvujúceho ako objektívna realita *AbsII* sociálnej povahy. Tento systém je práve *FS*. O jeho existencii svedčia jeho účinky na iné objekty (zložky) rečového mechanizmu a jazyka.

- 3.7. *FS* nie je ohnivom reťaze výkonného rečového mechanizmu. Stojí mimo reťaze *FS—FL—S*. *FS* je vzťahový objekt. Hovoriaci napr. nemanipuluje s *FS* tak, ako manipuluje s *FL* a *S*.
- 3.8. *FS* je konštrukt stojaci pred *FL* a za *FL* ako model pre jeho prvky. *FS* je v tomto zmysle formotvorný. Je formotvorný aj v tom zmysle, že udržiava identitu prvkov *FL*.
- 3.9. *FS* nie je tak prebádaný ako *FL*, *S*. Ani ontologický status *FS* nie je tak jasný ako status *FL*, *S*.
- 3.10. Prvky *FS* sú v paradigmatickom konštrukte, no majú aj syntaktickú dimenziu — je ňou kombinatorika (fonotaktika) prvkov *FS*. *FS* je teda viacdimenzionálny objekt.
- 3.11. Geneticky je *FS* reflexom takých súčastí (vlastností) *S*, ktoré vstúpili do vzťahu vzor—obraz.
- 3.12. Fonetika a fonológia sú jazykovedné disciplíny skúmajúce *FFL* reči z hľadiska jej fyzickej stavby (ako *MS* vo funkcii *MSsec*) i jazykovej organizácie (ako *IS* v podobe *FS*). Fonetika skúma *FFL* ako materiálny systém a sociálnu kvalitu, fonológia ako ideálny systém a sociálnu kvalitu.
- 3.13. Fonetika a fonológia tvoria jeden celok. Sú to dva pohľady na ten istý komplex javov a dve úrovne jeho interpretácie (*AbsI*, *AbsII*).
- 3.14. V komplexe objektívnej reality postihnutej zavedenými pojmami sú tieto vzťahy: $FL \leftarrow FS \rightarrow S$, $S \rightarrow FS$, $FL \leftarrow FS \Leftrightarrow S$, $S \Leftrightarrow FL$, $FL \rightarrow CL$, resp. $CL \equiv FL$, $FL \Leftrightarrow MSsec$.

Vzťah *CL—FL* je vzťah iného typu ako vzťah *FL—S*. Fonetika a fonológia študujú organizáciu týchto vzťahov, ich podstatu a ich nositeľov. Preto ani z predmetu fonetiky nemožno vylúčiť (v užšom a tradičnom zmysle) fonologické javy, ani z predmetu fonológie (v užšom a tradičnom zmysle) fonetické javy.

2.15. Ťažisko bádateľskej aktivity sa dnes presunulo do oblasti klasicky ponímanej fonetiky. Príčinou je aj novší technologický vývin.

Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2

Bibliografia

FISCHER—JØRGENSEN, E.: Trends in phonological theory. Copenhagen, Akademisk Forlag 1975. 474 s.

GRIFFEN, T. O.: A contribution to the non-segmental phonology. *Lingua*, 43, 1977, s. 375—390.

KRÁL, Ā.: O fonetike a fonológii a ich vzťahu k materiálnym a ideálnym systémom. *Jazykovedný časopis*, 36, 1985, s. 5—12.

ПРЕДМЕТ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ФОНЕТИКИ И ФОНОЛОГИИ НА ОСНОВЕ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ МАТЕРИАЛЬНЫМИ И ИДЕАЛЬНЫМИ СИСТЕМАМИ

Резюме

Статья является продолжением размышлений автора (см. *Jazykovedný časopis*, 36, 1985, стр. 5—12). В данной работе дается определение понятия «формобразовательный элемент речи» *FFL*, «сигнал» *S* и «фонологическая система» *FS*. В соответствии с этим фонетика и фонология определяются следующим образом: фонетика и фонология — это лингвистические дисциплины, исследующие *FFL* речи с точки зрения его физического строя и языковой организации. Фонетика исследует *FFL* как материальную систему и социальное качество, фонология, в свою очередь, как идеальную систему и социальное качество. Фонетика и фонология представляют вместе одно целое. Они являются двумя точками зрения на один и тот же комплекс и двумя уровнями его интерпретации (*AbsI*, *AbsII*). Фонетика и фонология изучают организацию отношений между *FL*, *FS*, *S*, *CL*, *MSsec*, их сущность и носителей. Поэтому нельзя исключить из предмета фонетики (в более узком смысле) фонологические явления, а также из предмета фонологии (в более узком смысле) нельзя исключить фонетические явления.

LOGICKÝ ZÁKLAD ŠTRUKTÚROVANOSTI LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÝCH ZOSKUPENÍ

JURAJ DOLNÍK

Vychádzame zo všeobecného poznatku, že „nie všetky systémy majú svoje substančné jednotky (prvky, komponenty) rovnako pravidelne a rovnako pevne vnútorne zviazané, nie všetky systémy sú rovnako štruktúrované. Stupeň vnútornej zviazanosti, súdržnosti, koherencie systému nazývame štruktúrovanosť systému (Ondruš—Sabol, 1981, s. 21). Skúmania rozličných lexikálno-sémantických zoskupení tento poznatok plne potvrdzujú. Jednotlivé zoskupenia sa líšia rôznou mierou štruktúrovanosti. Na základe poznatkov o štruktúre rozličných výsekov slovnej zásoby sa zdôrazňuje, že „niet dôvodu predpokladať, že všetky časti lexiky sú v rovnakej miere systémovo organizované (Šmeľov, 1977, s. 185). V súvislosti s výskumnými celkami, ktoré sa v súčasnej lexikálnej sémantike vymedzujú (napr. sémantické polia, tematické skupiny alebo lexikálno-sémantické skupiny), sa konštatuje, že „tieto typy mikrosystémov sa navzájom líšia z hľadiska šírky a druhu sémantického zoskupenia lexikálnych jednotiek“ (Sekaninová, 1982, s. 33).¹ Porovnávaním rozličných lexikálno-sémantických zoskupení sa zisťuje, že systémovosť v lexike sa najzreteľnejšie prejavuje v lexikálno-sémantickej skupine, pretože ju charakterizuje vysoký stupeň usporiadanosti vzťahov medzi jej jednotkami (Slesareva, 1980, s. 50). Naopak, v tematických skupinách vzťahy medzi slovami spočívajú iba na vonkajších vzťahoch medzi pojmami, sémantické vzťahy medzi slovami sú takmer „neutrálne“, resp. „nulové“ (Filin, 1977, s. 145—147).

Všeobecne môžeme konštatovať, že štruktúrovanosť lexikálno-sémantických zoskupení súvisí s typologickou charakteristikou lexikálnych významov (napr. denotatívny typ, denotatívno-signifikatívny typ a pod.), prostredníctvom ktorých príslušné slová vstupujú do týchto zoskupení. Toto konštatovanie má svoj podklad v poznatkoch z doterajších skúmaní lexikálno-sémantických zoskupení v rozličných jazykoch, ako aj v poznatku z teórie systémov, podľa ktorého štruktúra objektu nie je nezávislá od vlastností prvkov, čo značí, že súboru prvkov s istými vlastnosťami nemôže zodpovedať ľubovoľná štruktúra (porov. Krupa, 1980, s. 17). Ukázalo sa napríklad, že slová, ktorých lexikálny význam sa vyznačuje silnou

¹ P. N. Denisov (1980, s. 119) ukazuje, že sa odhalilo desať druhov slovných zväzkov, v ktorých sa prejavuje systémovosť lexiky.

predmetnou determinovanosťou (napr. názvy častí odevu), vstupujú do lexikálnych zoskupení s nízkou mierou štruktúrovanosti, v ich lexikálnych významoch sa premietajú vlastnosti odrážaných predmetov relatívne nezávisle od lexikálnych významov ostatných slov daného zoskupenia. Príslušnosť slova k istému lexikálno-sémantickému zoskupeniu sa prejavuje v jeho hodnote a hodnota, ako to ukázal V. M. Solncev (1977, s. 124), závisí prvotne od významu a až druhotne od vzťahu lexikálneho významu tohto slova k lexikálnym významom slov, s ktorými tvorí istý subsystém. Miera účasti hodnoty slova na konštituovaní jeho lexikálneho významu je ukazovateľom stupňa sémantickej závislosti daného slova od iného slova, resp. slov. Priezračne sa to prejavuje pri slovotvorne motivovaných slovách. „Slovotvorná štruktúra presvedčivo ukazuje, že slovo má nielen pomenúvaciu funkciu, ale aj určitú hodnotu, vyplývajúcu jednak z pomeru častí tvoriacich jeho štruktúru, jednak z jeho pomeru k slovám s podobnou alebo aj odlišnou slovotvornou štruktúrou“ (Horecký, 1971, s. 24). Ak je lexikálny význam totožný so slovotvorným významom, t. j. s významom, ktorý priamo vyplýva zo slovotvornej štruktúry, lexikálny význam je totožný s hodnotou, čiže dané slovo je sémanticky (aj formálne) úplne závislé od motivačného slova a od štruktúry slov príslušného slovotvorného typu, resp. podtypu.

Štruktúrovanosť istého lexikálno-sémantického zoskupenia sa teda z hľadiska jednotlivých slov javí ako istý stupeň závislosti lexikálneho významu slov tohto zoskupenia, pričom táto závislosť môže byť vzájomná alebo jednostranná. Zistením všetkých sémantických závislostných vzťahov medzi slovami odhalíme štruktúru lexikálno-sémantického zoskupenia a zistením stupňa týchto závislostných vzťahov určíme štruktúrovanosť zoskupenia. Pri odhaľovaní štruktúry istého celku, t. j. systémovej súvzťažnosti jeho prvkov sa vychádza z poznatku, že „systémová souvzťažnosť jednotek se projevuje tím, že jejich kvalita je určována jejich místem v systému, jejich vztahem k jiným jeho jednotkám na základě společných a odlišných rysů“ (Němec, 1975, s. 92). To značí, že štruktúra istého lexikálno-sémantického zoskupenia sa prejaví ako súhrn spoločných a odlišných sémantických črt slov tohto zoskupenia, pričom štruktúrovanosť zoskupenia je podmienená množstvom spoločných sémantických črt. Čím viac spoločných črt majú slová v zoskupení, tým vyššia je štruktúrovanosť tohto zoskupenia. Lexikálno-sémantické zoskupenie je určené spoločnou sémantickou črtou, resp. črtami a každá ďalšia črta vlastná istému počtu slov v rámci zoskupenia vymedzuje podmnožinu slov s vyššou mierou štruktúrovanosti. S tým súvisí poznatok, že jednou z určujúcich podmienok štruktúrovanosti systému je rozsah množiny prvkov systému (porov. Ondruš—Sabol, 1981, s. 21). Vyšší počet spoločných sémantických črt znižuje počet slov, ktorým sú tieto črty vlastné.

Z uvedených konštatácií nám vychodí, že miera sémantickej závislosti slov od iných slov v zoskupení je určená rozsahom spoločných sémantických črt. S týmto poznatkom je spojená známa teória o centrálnych a periférnych jednotkách v istom

subsystéme. Rozdiel medzi centrálnymi a periférnymi jednotkami spočíva v tom, že centrálné jednotky sa vzájomne viažu väčším počtom spoločných črt, takže sú v danom systéme pevnejšie zakotvené ako periférne jednotky (Němec, 1980 b, s. 12). Pri zisťovaní závislostných vzťahov medzi slovami v istom lexikálno-sémantickom zoskupení sa však nemôžeme obmedziť na odhaľovanie počtu spoločných sémantických črt, a tým na vymedzovanie štruktúrovanejšieho jadra zoskupenia od menej štruktúrovanej periférie. Okrem vzťahu, ktorý spočíva na spoločných sémantických črtách, musíme skúmať aj vzťahy, ktoré sa viažu na rozlišujúce sémantické črty vnútri zoskupenia. V súvislosti so sémantickými opozíciami, v ktorých sa slová nachádzajú vnútri istých zoskupení, treba skúmať vzťahy medzi slovami prostredníctvom vzťahov medzi spoločnými sémantickými črtami (1), medzi rozlišujúcimi sémantickými črtami (2) a medzi rozlišujúcou a spoločnou sémantickou črtou (3). Jednotlivým druhom vzťahov zodpovedajú: (1) klasifikačný závislostný vzťah, (2) implikačný závislostný vzťah, (3) presupozičný závislostný vzťah. Vzťahy medzi slovami vnútri rozličných lexikálno-sémantických zoskupení sa zakladajú na klasifikácii, implikácii a presupozícii. Štruktúrovanosť týchto zoskupení závisí od toho, v akej miere sú príslušné slová (na základe počtu spoločných sémantických črt) klasifikované, ako pevne sa vzájomne (prostredníctvom svojich rozlišujúcich sémantických črt) implikujú a akým spôsobom predpokladá (presuponuje) isté slovo súvzťažné slovo, resp. slová (prostredníctvom rozlišujúcich a spoločných sémantických črt).

Je zjavné, že spoločné sémantické črty klasifikujú slová, zaraďujú ich do istej triedy, resp. podtriedy slov, čiže prostredníctvom nich sa slová dostávajú do klasifikačného závislostného vzťahu. Vecným základom tohto vzťahu sú zhodné vlastnosti označovaných denotátov, jeho poznávací základ spočíva v zaraďovaní pojmov s totožnou zložkou do spoločnej triedy. Spoločné sémantické črty slov istého zoskupenia sú prejavom toho, že istá entita sa pomenúva vzhľadom na už spoznané entity. Zreteľne sa to prejavuje na forme odvodeného slova, menej priesačné je to pri lexikálnej forme značkových slov (o otázke lexikálnej formy vo vzťahu k jazykovému stvárneniu psychického odrazu skutočnosti v lexikálny význam porov. Němec, 1980 a). V súvislosti s klasifikáciou hovoríme o sémantickom závislostnom vzťahu medzi slovami v tom zmysle, že vo význame týchto slov je záväzne predpokladaný (presuponovaný; porov. Daneš, 1974, s. 147) generický komponent, ktorým sa záväzne zaraďujú do spoločnej triedy, čím sa „príťahujú“, vzájomne sa viažu.

Klasifikačný závislostný vzťah tvorí podklad pre implikačný a presupozičný vzťah. Implikácia a presupozícia sú späté s istými sémantickými opozíciami medzi slovami.

Na základe spoločných a odlišných sémantických črt slov v istom lexikálno-sémantickom zoskupení sa nachádzajú v opozičných vzťahoch (o otázke typov opozičných vzťahov medzi slovami porov. Karaulov, 1976, s. 106—108; prehľad-

ný výklad o lexikálnych protikladoch podáva Kuznecova, 1982, s. 46—71). Z nášho hľadiska sú dôležité tri druhy protikladov: polárny, ekvipolentný a privatívny protiklad (detailne ich opisuje E. Pauliny — 1979, s. 85—88 — v súvislosti s objasňovaním vzťahov medzi fonémami). Podobne aj my chápeme uvedené opozičné vzťahy ako binárne protiklady. Do sémantických protikladov sa dostávajú slová prostredníctvom sémantických črt rovnakej abstrakčnej úrovne. To, čo sme vyššie nediferencovane označovali ako sémantické črty, špecifikujeme teraz (vo vzťahu k sémantickým opozíciám) ako sémantické príznaky a sémantické komponenty (na potrebu odlišovať sémantické príznaky od sémantických komponentov vhodne upozorňuje N. V. Cvetkov, 1984). V protiklade sú na jednej strane sémantické príznaky a na druhej strane sémantické komponenty.

Na ilustráciu vyberáme päť slovies z pomerne rozsiahleho lexikálno-sémantického zoskupenia vymedzeného lexikálnym významom slovesa *čistiť* („zbavovať niečo nečistoty“). Lexikálne významy slovies *umývať*, *oprať*, *drhnúť*, *oprášiť*, *odmastiť* sa vzájomne diferencujú sémantickými príznakmi „prostriedok“, „spôsob“ (zbavovania nečistoty), „druh nečistoty“ a sémantickými komponentmi „voda, resp. iná tekutina“, „voda s pracími prípravkami“, „trenie, šúchanie“, „klepanie, resp. utieranie“, „prach“ a „mastnota“. Distribúcia sémantických príznakov a komponentov je takáto:

	zbavovať nečistoty	prostriedok	spôsob	druh nečistoty
<i>umývať</i>	+	voda, tekutina	—	—
<i>oprať</i>	+	voda s prac. prípr.	—	—
<i>drhnúť</i>	+	—	trenie, šúch.	—
<i>oprášiť</i>	+	—	klepanie	prach
<i>odmastiť</i>	+	—	—	mastnota

Schéma ukazuje, že dvojica slovies *umývať*, *oprať* sa sémanticky odlišuje od ostatných slov príznakom „prostriedok“ (na zbavovanie nečistoty), pri dvojici slov *drhnúť*, *oprášiť* je rozlišujúcou črtou príznak „spôsob“ (zbavovania nečistoty) a dvojicu slovies *oprášiť*, *odmastiť* diferencuje od ostatných slovies príznak „druh nečistoty“. V rámci jednotlivých sémantických príznakov diferenciačnú funkciu plnia sémantické komponenty príslušných lexikálnych významov, napr. „trenie, šúchanie“ a „klepanie, resp. utieranie“ v rámci príznaku „spôsob“ pri dvojici slov *drhnúť*, *oprášiť*.

Slová sú vo vzájomnom implikačnom vzťahu² prostredníctvom sémantických komponentov alebo príznakov. Implikáciou rozumieme všeobecne vzťah vyjadrený

² Zatiaľ čo klasifikačné vzťahy medzi pojmami sú prejavom kognitívneho obrazu distribúcie poznačkov o entitách objektívnej reality, implikačné vzťahy medzi konceptmi predstavujú kognitívnu analógiu vzťahov medzi entitami objektívnej skutočnosti (Nikitin, 1983).

logickou formulou *Ak A, tak B* a rozlišujeme nevyhnutnú implikáciu (*Ak A, tak nevyhnutne B*), silne pravdepodobnú implikáciu (*Ak A, tak najpravdepodobnejšie B*) a voľnú implikáciu (*Ak A, tak možno B*). Implikácia je spojená s polárnym a ekvipolentným protikladom, ktorého podklad tvorí klasifikačný vzťah. V klasifikačnej stránke týchto protikladov sa odráža porovnávací základ opozičného vzťahu, t. j. spoločná vlastnosť členov protikladu, v ich implikačnej stránke sa premieta vzťah medzi odlišnými vlastnosťami týchto členov. Implikáciu medzi diferenciačnými vlastnosťami vyjadrujeme podľa všeobecnej formuly *Ak nie A, tak ...*. To značí, že v binárnom protiklade $+: -$ negovaný člen (príznak alebo komponent) implikuje istý pozitívne vymedzený člen (príznak alebo komponent), resp. viacero členov (príznakov alebo komponentov). Z nášho hľadiska je účelné odchyliť sa od obvyklého poňatia polárneho a ekvipolentného protikladu. Pri polárnom protiklade negovaný člen implikuje jeden pozitívne vymedzený člen, čiže implikácia má všeobecnú formulu *Ak nie A, tak B*. V protiklade sú teda dva príznaky, resp. komponenty, ktoré sú vlastnosťami porovnávacieho základu. Pri ekvipolentnom protiklade negovaný člen implikuje najmenej dva členy, čiže implikácia má všeobecnú formulu *Ak nie A, tak B alebo C... alebo X*. V protiklade sú teda najmenej tri príznaky, resp. komponenty, ktoré sú vlastnosťami porovnávacieho základu. V tomto chápaní je polárny protiklad zvláštnym prípadom ekvipolentného protikladu. V binárnom poňatí ekvipolentný protiklad sa zachytáva podľa formuly $A: -A$, pričom negatívny člen protikladu tvorí množina prvkov $n > 1$.

Pretože v polárnom protiklade sú v opozičnom vzťahu dva prvky tvoriace uzavretú množinu, je zrejmé, že tieto prvky sú vo vzťahu vzájomnej nevyhnutnej implikácie. V tomto prípade lexikálne významy sa vzájomne nevyhnutne implikujú, čiže vzájomne sa vymedzujú. V odbornej literatúre sa hovorí o vzájomnej podmienenosti a závislosti v súvislosti s antonymami, o ktorých sa tvrdí, že jestvujú len potiaľ, pokiaľ jestvujú opozičné významy (napr. Šmeľov, 1977, s. 212). Podľa toho antonymické dvojice tvoria najštruktúrovanejšie lexikálno-sémantické zoskupenia, resp. časť zoskupení synonymicko-antonymického typu. Treba však pripomenúť, že antonymia je len jedným z aspektov polaritných vzťahov medzi významami slov v systéme. Ďalšími aspektmi sú komplementárnosť a konverzia (porov. Viehweger a kol., 1977, s. 337). Antonymné, komplementárne a konverzné dvojice sú v polárnom protiklade svojimi sémantickými komponentmi v rámci jedného sémantického príznaku, ktorý tvorí porovnávací základ protikladu. Komponenty komplementárnej a konverznej dvojice sú vo vzťahu nevyhnutnej implikácie, štruktúrovanosť týchto dvojíc je vyššia ako štruktúrovanosť antonymných párov, ktorých komponenty sú vo vzťahu silne pravdepodobnej implikácie.

Príklad: Slová *živý* a *mŕtvý* sú vo vzťahu sémantickej komplementárnosti. Vymedzíme ich príznakom „prejavujúci mimovoľný vzťah k znakom života“. V polárnom protiklade sú komponenty „majúci“, „nemajúci“ (znaky života),

porovnávacím základom je príznak „spôsob prejavu“ (mimovoľného vzťahu k znakom života). Schematicky:

	prejavujúci mimovoľný vzťah k znakom života	spôsob prejavu
živý	+	majúci (znaky (života))
mŕtvy	+	—

Negovaný komponent v protiklade „+ majúci“: „— majúci“ implikuje jediný logicky možný komponent „nemajúci“, ktorý špecifikuje lexikálny význam slova *mŕtvy*. V takomto vzťahu sú aj dvojice slov *ženatý: slobodný*, *materiálny: ideálny*, *pohyb: pokoj*, *plodný: neplodný*, *platný: neplatný* a pod. (porov. Pisárčiková, 1974). Treba dodať, že o vzťahu komplementárnosti môžeme tu hovoriť za „normálnych“ okolností, a nie v absolútnom zmysle. Za „normálnych“ okolností platí, že negácia jedného člena implikuje potvrdenie druhého člena (*Ak X nie je živý, tak X je mŕtvy*) a naopak. Je však možné tieto vzťahy narušiť (v danom prípade uplatnením výrazov *položivý*, *polomŕtvy*), čo však neovplyvňuje „normálne“ použitie slov nachádzajúcich sa v komplementárnom vzťahu (bližšie Lyons, 1978, s. 486—488).

Vo vzťahu sémantickej komplementárnosti sú aj slová — konverzné páry. Schematické znázornenie vzťahu medzi lexikálnymi významami slovies *kúpiť* a *predať*:

	vymeniť si niečo s niekym natrvalo za peniaze	X	činnosť účastníkov Y
<i>kúpiť</i>	+	dávať peniaze	—
<i>predať</i>	+	—	dávať vec

V rámci daného vzťahu medzi účastníkmi X, Y negovaný komponent „— dávať peniaze“ nevyhnutne implikuje komponent „brať vec“ a negovaný komponent „— dávať vec“ komponent „brať peniaze“. (Na to, že obidva členy konverzného páru sa navzájom implikujú, poukázal S. Ondrejovič, 1982, s. 45.) Vzťah nevyhnutnej implikácie je teda medzi lexikálnymi významami slov *vyhrať: prehrať*, *odkazať: zdediť*, *nastražiť: naľakať sa*, *dať: dostať*, *premôcť: podľahnúť* a pod.

Vzťah vnútri antonymického páru môžeme znázorniť takto:

	majúci rozmery vo vertikálnej polohe	spôsob prejavu
<i>vysoký</i>	+	veľký (rozmer)
<i>nízky</i>	+	—

Negovaný komponent „— veľký“ implikuje okrem komponentu „malý“ aj ďalšie možné komponenty („stredný“, „neveľký“), takže tu sa nestretávame s nevyhnutnou implikáciou (všeobecne sa prijíma názor, že antonymá sa viažu na protikladné pojmy, ktoré sa vyznačujú tým, že medzi nimi jestvuje tretí, stredný pojem; porov. Pisárčiková, 1974, s. 184). Ide tu o silne pravdepodobnú implikáciu, ktorá je podmienená tým, že polárne protichodný komponent „malý“ ako základný člen v stupnici rozmerov určenej komponentom „— veľký“ najvýraznejšie reprezentuje túto stupnicu, a preto je najpravdepodobnejšie implikovaný komponentom „— veľký“ (komponenty „malý“ a „veľký“ sú základné preto, lebo vo vzťahu k nim sa určujú ďalšie komponenty v stupnici). Antonymické dvojice tvoria len podmiennečne uzavreté množiny s dvoma prvkami. Táto podmiennečnosť je daná tým, že antonymný vzťah dominuje nad vzťahom, ktorý sa dotýka stredného člena, resp. prechodných členov v príslušnom rade slov, čo umožňuje abstrahovať od tohto člena, resp. členov bez toho, aby sa tým ovplyvnilo vymedzenie základných (antonymných) slov.³ Dôkazom toho, že pri antonymách nejde o nevyhnutnú implikáciu, je možná medzera v slovnej zásobe; napr. vo francúzštine a rumunčine chýba ekvivalent k slovu *plytký*, pričom k slovu *hlboký* nájdeme v oboch jazykoch príslušný ekvivalent (Ducháček, 1970, s. 96).

Vzťah vzájomnej nevyhnutnej implikácie sa obmedzuje na polárny protiklad komplementárneho (a konverzného) typu. V tomto vzťahu sú lexikálne významy dvoch slov alebo dvoch tried slov, ktoré rozdeľujú abstrakčne nadradený význam. Okrem spomínaných príkladov takéto páry slov ilustrujú dvojice *otec* a *matka* (ich lexikálne významy rozdeľujú nadradený význam „rodičia“) a v komplementárnom vzťahu sa nachádzajú svojimi komponentmi „muž“: „— muž“, t. j. „žena“ v rámci príznaku „pohlavie“, *ruka* a *noha* (nadradený význam „končatina“), *bratia* a *sestry* (nadradený význam „súrodenci“). Ak teda z istého lexikálno-sémantického zoskupenia môžeme vyčleniť podmnožinu dvoch slov, ktorých sémantické komponenty sú v komplementárnom vzťahu, lexikálne významy týchto slov sú vo vzťahu vzájomnej implikácie. Napríklad v lexikálno-sémantickom zoskupení určenom rodovým pojmom „dopravné prostriedky“ zisťujeme, že lexikálne významy slov *trolejbus*, *električka* majú spoločnú zložku „elektrickým prúdom poháňaný pouličný dopravný prostriedok určený na hromadnú prepravu ľudí“ a odlišujú sa v rámci príznaku „podklad, na ktorom sa pohybuje“ komponentmi „na koľajach“, „— na koľajach“, t. j. „na vozovke“, ktoré sú v komplementárnom vzťahu. Vo vzťahu vzájomnej nevyhnutnej implikácie sú dve triedy slov, keď ich lexikálne významy dichotomicky rozčleňujú príslušný rodový význam: lexikálno-sémantické zoskupenie vymedzené rodovým významom

³ J. Lyons (1978, s. 495—496) poukazuje na to, že v logike bežného myslenia sa vo väčšine prípadov jasne neuvedomuje rozdiel medzi antonymiou a komplementárnosťou. Fakt, že antonymá sú späté s gradáciou, treba hodnotiť z psycholingvistikého hľadiska ako druhotný jav, ktorý používateľ jazyka berie do úvahy iba v istých prípadoch.

„strom“ obsahuje dve komplementárne triedy slov na základe komponentov „listnatý“, „— listnatý“, t. j. „ihličnatý“ v rámci príznaku „pokrytie konárov, vetiev“.

Treba poznamenať, že implikácia v protiklade komponentov „majúci“ (znaky života): „— majúci“ v slovách *živý* a *mŕtvy* a komponentov „na koľajach“: „— na koľajach“ v slovách *električka* a *trolejbus* nie sú rovnorodé. V prvom prípade ide o nevyhnutnú logickú (pojmovú) implikáciu: z komponentu „— majúci“ logicky vyplýva komponent „nemajúci“. V druhom prípade sa stretávame s faktickou implikáciou: z komponentu „— na koľajach“ nevyplýva s logickou nevyhnutnosťou komponent „na vozovke“, vyplýva však z faktu, že jestvujú dva druhy elektrickým prúdom poháňaného pouličného dopravného prostriedku určeného na hromadnú prepravu ľudí, pričom jeden sa pohybuje na koľajach a druhý na vozovke. V oboch prípadoch však ide o rozdvojenie „sémantického priestoru“ vymedzeného najbližším nadradeným pojmom, takže protifašlé významy sa navzájom dopĺňajú a vyčerpávajú daný „sémantický priestor“.

Ekvipolentný protiklad zahŕňa konjunkciu binárnych protikladov: $A : \text{---} A$ (ale B alebo $C \dots$ alebo X), $B : \text{---} B$ (ale A alebo $C \dots$ alebo X), $C : \text{---} C$ (ale A alebo $B \dots$ alebo X) atď. Napríklad v lexikálno-sémantickom zoskupení s vymedzením „majúci istú farbu“ každé slovo vstupuje do ekvipolentného protikladu s ostatnými slovami zoskupenia: *červený*: — *červený* (ale *biely*... alebo *čierny*), *čierny*: — *čierny* (ale *červený*... alebo *biely*) atď. Poradie protikladov v konjunkcii je ľubovoľné. Ľubovoľné je aj poradie slov, ktoré sú implikované záporným členom protikladu. Táto ľubovoľnosť svedčí o tom, že ekvipolentný protiklad je spätý s voľnou implikáciou. Ak však slová lexikálno-sémantického zoskupenia tvoria usporiadanú množinu prvkov, tak konjunkcia binárnych protikladov predstavuje postupnosť preferovaných polárnych protikladov komplementárneho typu, v ktorých sa významy nachádzajú v nevyhnutnom implikačnom vzťahu. Napríklad lexikálno-sémantické zoskupenie určené významom „dni v týždni“ možno zapísať ako súbor slov v ekvipolentnom protiklade: *pondelok*: — *pondelok* (ale *streda* alebo *piatok*...) atď. Pretože ich sémantické komponenty, ktorými sú tieto slová v protikladoch, sú usporiadané podľa príznaku „časová postupnosť, nadväznosť“, dvojice lexikálnych významov odrážajúce bezprostrednú časovú nadväznosť utvárajú preferované polárne protiklady komplementárneho typu: „prvý“ (deň v týždni): „— prvý“, t. j. „druhý“, „druhý“: „— druhý“, t. j. „tretí“ atď. Usporiadanú množinu slov obsahuje napr. aj lexikálno-sémantické zoskupenie vymedzené pojmom „vojenské hodnosti“. Slová sú usporiadané podľa príznaku „hierarchická postupnosť“, takže hierarchicky nadväznúce hodnosti tvoria polárne protiklady komplementárneho typu. Preferencia, ako aj polarita týchto protikladov spočíva teda na usporiadanosti príslušných prvkov (porov. s výkladom E. Paulinyho — 1979, s. 87 —, podľa ktorého niektoré protikladné hlásky vykazujú z istého hľadiska triedenia polárne protichodné vlastnosti --- v našom prípade ide o hľadisko usporiadanosti)

V mnohých prípadoch však ekvipolentný protiklad nemožno upraviť na množinu usporiadaných polárnych protikladov, takže ekvipolentný protiklad spočíva na voľnej implikácii. Príslušné lexikálno-sémantické zoskupenia sa tak vyznačujú nižším stupňom štruktúrovanosti. Napríklad v lexikálno-sémantickom zoskupení vymedzeného všeobecným významom „spôsobiť niekomu smrť“ (usmrtiť, zabiť) pod klasifikačným príznakom „spôsob“ (usmrtenia) sa „skrývajú“ rôzne komponenty, ktoré sú vo vzťahu voľnej implikácie:

	spôsobiť niekomu smrť	spôsob
<i>zastreliť</i>	+	(a) výstrelom zo zbrane
<i>zaškrtiť</i>	+	(b) zovretím hrdla
<i>utopiť</i>	+	(c) ponorením do vody
<i>obesiť</i>	+	(d) stiahnutím slučky povrazu
<i>otráviť</i>	+	(e) podaním jedu
<i>zaklať</i>	+	(f) prebodnutím (nožom a pod.)
<i>umučiť</i>	+	(g) fyzickým týraním
<i>ukameňovať</i>	+	(h) hádzaním kameňov

Každý negovaný komponent implikuje ostatné komponenty ako rovnocenné možnosti, takže sú prístupné ľubovoľné binárne protiklady: $a: \neg a$ (ale b, c, \dots, g), $b: \neg b$ (ale a, c, \dots, g) atď. Štruktúrovanosť tohto lexikálno-sémantického zoskupenia spočíva len na spoločných sémantických črtách („spôsobiť niekomu smrť“, „spôsob“), ktoré plnia klasifikačnú funkciu (prvou črtou sa zaraďujú slová do triedy, druhá črta podmieňuje istú rovnorodosť špecifikačných komponentov).

Kým ekvipolentné, resp. polárne protiklady sú spojené s implikáciou, privatívny protiklad je spätý s presupozíciou (prehľad o teóriách presupozícií a o literatúre o nich podáva E. Hajičová, 1975). F. Daneš (1974, s. 147) ukazuje, že generický komponent v istom type významových štruktúr býva zložkou toho, čo sa v teórii generatívnej sémantiky nazýva presupozíciou (predpokladom). Medzi slovnými významami, ktoré sú v privatívnom protiklade, nie je rovnocenný vzájomný vzťah. Tento poznatok sa terminologicky prejavuje tak, že z hľadiska bezpríznačového člena protikladu (rodové slovo) sa hovorí o hyperonymicko-hyponymickom vzťahu, kým z perspektívy príznakového slova (druhé slovo) sa príslušný vzťah označuje ako hyponymicko-hyperonymický. Ak si všimame v tomto protiklade vzťah medzi sémantickými črtami, vidíme, že hyperonymum vystupuje ako explicitný klasifikátor, takže rodovo-druhovú vzťah z hľadiska hyperonyma sa javí ako klasifikačný vzťah. Vzťah rozlišujúcej sémantickej črty príznakového člena protikladu k spoločnej črte, ktorá je explicitne vyjadrená hyperonymom, je presupozíčným vzťahom: prostredníctvom diferenciačnej črty príznakové slovo presuponuje (predpokladá) bezpríznačové slovo privatívneho protikladu. Tak predpokladajú

napr. slová *lipa*, *ruža*, *chodiť*, *zastreliť* a pod. slová *strom*, *kvet*, *pohybovať sa*, *usmrtiť* a pod.

Vo vzťahu privatívnej opozície je aj expresívne, resp. štylisticky príznakové slovo k bezpríznakovému synonymickému slovu.⁴ Príznakové slová *ziapať*, *ušklabiť sa*, *odbachnúť*, *skuhroš*, *pleštiaky* a pod. predpokladajú bezpríznakové slová *kričať*, *usmiať sa*, *odstreliť*, *lakomec*, *oči* a pod.⁵ Medzi týmito dvoma typmi príkladov privatívneho protikladu je však rozdiel. Pri hyperonymicko-hyponymickom vzťahu hyponymum síce vždy predpokladá triedu slov, ktorá je vymedzená lexikálno-kategoriálnou (identifikačnou) črtou a do ktorej sa zaraďuje, avšak tento vymedzujúci význam nemusí byť lexikalizovaný ako rodové slovo (nie každá trieda druhových slov má osobitné rodové slovo), čiže rodové slovo sa nepredpokladá záväzne. Oproti tomu expresívne, resp. štylisticky príznakové slovo záväzne predpokladá bezpríznakové synonymické slovo, pretože expresívnosť, resp. štylistická príznakovosť je vlastnosť vyplývajúca z privatívneho protikladu. Bezpríznakové synonymné slovo je (podobne ako rodové slovo k druhovému slovu) v klasifikačnom závislostnom vzťahu k príznakovému slovu, pričom tento vzťah je nevyhnutným predpokladom príznaku „expresívnosť“, resp. „štylistická príznakovosť“. Priame lexikálne vyjadrenie klasifikačného vzťahu teda podmieňuje príznakové slovo, toto slovo je v jednostrannom závislostnom vzťahu od bezpríznakového slova. Pri privatívnej opozícii sa teda prejavuje záväzná a nezáväzná lexikalizácia presupozičného vzťahu medzi príslušnými slovami, čo súvisí s mierou vzájomnej závislosti slov v tomto protiklade.

Záver. Pri zisťovaní štruktúrovanosti lexikálno-sémantických zoskupení zohľadňujeme klasifikačné, implikačné a presupozičné vzťahy medzi lexikálnymi významami slov vnútri zoskupení. Štruktúrovanosť týchto zoskupení je podmienená mierou klasifikačného vzťahu (t. j. počtom spoločných sémantických črt), povahou implikačných vzťahov (nevyhnutná, silne pravdepodobná a voľná implikácia) a záväznosťou, resp. fakultatívnosťou lexikálneho vyjadrenia presupozičného vzťahu. Miera klasifikačného vzťahu udáva stupeň sémantickej blízkosti slov a tento vzťah je základom implikačného a presupozičného vzťahu. Implikácia predstavuje

⁴ Ak príznakový člen protikladu obsahuje okrem emotívno-štylistického prvku aj diferenciačný prvok pojmovej povahy, tak tu ide o jasný privatívny protiklad. V prípade, že vo význame slova niet pojmoveho diferenciačného prvku (iba expresívne, resp. štylistické synonymá) z hľadiska pojmoveho významu máme, prirodzene, dočinenia s opozíciou totožnosti. Z hľadiska celkového významu však možno interpretovať aj tento protiklad ako privatívny (porov. Kuznecova, 1982, s. 50).

⁵ Je známe, že pri odhaľovaní presupozičníc sa uplatňuje negačný test: negácia výroku nezasahuje jeho presupozičnú. Vo výroku *X nie je ruža* sa negácia nedotýka predpokladu, že *ruža je kvet*. Pri opozícii neutrálne slovo: expresívno-štylistické synonymum negačný test sa tak zreteľne neprejavuje. Z výroku *X nie je skuhroš* nemôžeme jednoznačne vyvodiť, či *X je lakomec*, alebo nie. E. Hajičová (1975) rozlišuje preto medzi presupozičiou a javom, ktorý nazýva „alegace“. Zdá sa, že odlišenie presupozičie od „alegace“ súvisí s odlišením presupozičníc, ktoré fungujú ako predpokladaná obsahová zložka v každom kontexte, od presupozičníc, ktoré platia iba v istom kontexte (Viehweger a kol., 1977, s. 225—226). Aj vo výroku *X nie je skuhroš* negácia sa nedotýka možného predpokladu (*X je lakomec*) len v istých kontextoch (napr. *X nie je skuhroš, len obyčajný lakomec*).

vzájomný závislostný vzťah a je spojená s polárnou a ekvipolentnou opozíciou. Pri polárnych opozíciách, v ktorých sa nachádzajú len dve slová polarizované z istého hľadiska, sú členy protikladu vo vzťahu nevyhnutnej, resp. silne pravdepodobnej implikácie, kým členy ekvipolentného protikladu sú vo vzťahu voľnej implikácie. Podľa toho najpevnejšou (nutnou) vzájomnou viazanosťou sa vyznačujú komplementárne a konverzné páry slov, vysoký stupeň vzájomnej zviazanosti charakterizuje antonymné páry, kým sémanticky príbuzné slová, ktoré sú vo vzťahu prieniku a odlišujú sa svojimi diferenciačnými sémantickými črtami, pričom ich nemožno zo žiadneho hľadiska pevne, resp. preferovane polarizovať, sa vyznačujú nižším stupňom vzájomnej závislosti. Presupozícia predstavuje jednostranný závislostný vzťah a je spojená s privatívnu opozíciou. Sémanticky pevne je zviazané slovo s paradigmaticky súvzťažným slovom, ktoré reprezentuje záväznú lexikalizáciu presuponovanej významovej zložky závislého slova (expresívne, resp. štylisticky príznakové slová vo vzťahu k bezpríznakovému synonymu). Ak presuponovaná významová zložka istého slova je iba fakultatívne lexikalizovaná, príznakový člen privatívnej opozície nie je v závislostnom vzťahu k bezpríznakovému členu (vzťah hyponyma k hyperonymu).

*Vysoká vojenská technická škola ČSSP
Liptovský Mikuláš*

Bibliografia

- BLANÁR, V.: Systémové vzťahy v slovnej zásobe a spracovanie slovníka. *Slavica Slovaca*, 9, 1974, s. 16—22.
- CVETKOV, N. V.: K metodologii komponentnoho analiza. *Voprosy jazykoznanija*, 1984, č. 2, s. 61—71.
- DANEŠ, F.: K strukture slovesných významů. In: *Jazykovedné štúdie 12*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 142—153.
- DENISOV, P. N.: *Leksika russkogo jazyka i principy jego opisaniya*. Moskva, Russkij jazyk 1980. 251 s.
- DUCHÁČEK, O.: Nedostatky a mezery v strukture slovní zásoby. *Časopis pro moderní filologii*, 52, 1970, s. 94—100.
- FILIN, F. P.: O leksiko-semantičeskich gruppach slov. In: *Vvedeniye v jazykoznanije*. Chrestomatiya. Moskva, Vyšejšaja škola 1977, s. 142—150.
- HAJIČOVÁ, E.: Negace a presupozicie ve významové stavbě věty. Praha, Academia 1975. 167 s.
- HORECKÝ, J.: *Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 249 s.
- KARAULOV, J. M.: *Obščaja i russkaja ideografija*. Moskva, Nauka 1976. 354 s.
- KIEFER, F.: O presuppozicijach. In: *Novoje v zarubežnoj lingvistike 8*. Red. N. S. Čemodanov. Moskva, Progress 1978, s. 337—369.
- KONEČKAJA, V. P.: O sistemnosti leksiki. *Voprosy jazykoznanija*, 1984, č. 1, s. 26—35.
- KRUPA, V.: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava, Veda 1980. 165 s.
- KUZNECOVA, E. V.: *Leksikologija russkogo jazyka*. Moskva, Vyššaja škola 1982. 150 s.
- LYONS, J.: *Vvedeniye v teoretičeskiju lingvistiku*. Moskva, Progress 1978. 542 s.
- NĚMEC, I.: Principy studia slovní zásoby a jejího vývoje. *Slovo a slovesnost*, 36, 1975, s. 92—103.
- NĚMEC, I.: Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*, 41, 1980 a, s. 26—31.
- NĚMEC, I.: *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Praha, Academia 1980 b. 193 s.

- NIKITIN, M. V.: Lexišeskoje značeniје slova. Moskva, Vysšaja škola 1983. 123 s.
- ONDREJOVIČ, S.: O niektorých otázkach slovesnej konverzie. Jazykovedný časopis, 33, 1982, s. 43—51.
- ONDRUŠ, Š.—SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 313 s.
- PAULINY, E.: Slovenská fonológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 212 s.
- PISÁRČIKOVÁ, M.: Prefixálne antonymá so zápornou časticou *ne-* v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie 12. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1974, s. 183—192.
- SEKANINOVÁ, E.: Lexikálno-sémantická skupina slovíe pocitu v ruštine a slovenčine. Slavica Slovaca, 17, 1982, s. 32—39.
- SLESAREVA, I. P.: Problemy opisanija i prepodavanija ruskoj leksiki. Moskva, Russkij jazyk 1980. 180 s.
- SOLNCEV, V. M.: Jazyk kak sistemno-strukturnoje obrazovanie. 2. izd. Moskva, Nauka 1977. 340 s.
- ŠMELOV, D. N.: Sovremennij russkij jazyk. Leksika. Moskva, Prosveščeniје 1977. 334 s.
- VIHWEGER, D. a kol.: Probleme der semantischen Analyse. Studia grammatica 15. Berlin. Akademie-Verlag 1977. 405 s.

ЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА СТРУКТУРОВАННОСТИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ

ГРУПП

Резюме

Структурованность лексико-семантических групп обусловлена степенью зависимостей между значениями входящих в них слов и проявляется в классификационных связях и импликационных и пресуппозиционных зависимостях лексических значений. Классификационные связи определяют семантическую близость слов и на основе этих связей находятся слова или классы слов в импликационных или пресуппозиционных зависимостях. Импликационно связанными оказываются слова, которые входят в полярную или эквивалентную оппозицию. Слова, находящиеся в комплементарном отношении, связаны жесткой импликацией; для антонимических паров характерна высоковероятностная импликация. Слова, входящие в неполярные эквивалентные оппозиции, связаны свободной импликацией. Пресуппозиционные связи слов, представленные в семантических оппозициях привативного типа, образуют логическую основу однонаправленной семантической зависимости. Эта зависимость — обязательная или факультативная.

VÝZNAM SPONY

VILIAM SCHWANZER

0. Vety s menným prísudkom a sponou (s verbálno - nominálnym predikátom), ktoré majú spoločnú syntaktickú schému *podmet (S) + pravá spona (C) + menný prísudok (prisponový výraz, predikatív, Pv)*, predstavujú niekoľko odlišných sémantických typov viet a sú realizáciou rozličných druhov výpovedí, rozličných logických vetných reprezentácií v povrchovej štruktúre jazyka.

Sémanticko-syntaktická analýza viet s pravou sponou *byť* a prisponovým výrazom (Pv) ako *To je moja matka. Janko je mechanikom. Medveď je cicavec. Peter je usilovný. Peter je usilovným žiakom. Peter je usilovnejší ako Pavol* ukazuje, že pravá spona je tu vystupuje v rozličných významoch a že ide o odlišné logické vety — súdy (Urteilssätze).

0.1. Na analýzu viet s pravou sponou (so sponou v užšom slova zmysle — *byť*) sa sústreďujeme preto, lebo pri ostatných sponových alebo polosponových slovesách ako *stať sa, zostať, zdať sa* atď. už analýza na významové zložky ukazuje, že nejde o desémantizované slová. Mnohí lingvisti považujú však sponové slovesá za čiastočne desémantizované a pravú sponu *byť* dokonca za úplne zbavenú významu, za púhy konštituent výpovede. Hlbšia sémanticko-syntaktická analýza takýchto viet však dokazuje, že aj pravá spona môže mať niekoľko významov, že v skutočnosti nie je desémantizovaná, ale vyznačuje sa polysémiou podmienenou kontextom.

0.2. K presnejšiemu stanoveniu významov pravej spony môže prispieť aj formálna analýza, preto pripájame popis formálno - morfolologickej realizácie pravej spony v rozličných jazykoch.

1. Názory lingvistov na to, či pravej spony možno pripisovať istý význam, alebo či ide o sémantickú nulu, sa rozchádzajú. Jedni sa snažia dokázať, že i spona *byť* obsahuje isté významové jadro a je teda nositeľom významu, ktorý možno parafrázovať, čím by hranica, ktorá delí pravú sponu od „plnovýznamových“ slovík, značne stratila na ostroty; druhí vidia v spony *byť* konštituent výpovede (vety) zbavený významu.

1.1. Už F. Neumann (1929, s. 303—304) pripisoval pravej spony význam bytia (existencie) v nejakej kvalite („Irgendwiessein“). Podľa neho kvalita tohto bytia („das Irgendwie“) nie je determinovaná sémantikou slovesa, ale existujúca ako voľné, prázdne miesto („Leerstelle, Aufnahmeform“), ktoré vyplňuje osobitný prisponový výraz. Pravá spona sa líši od plnovýznamových slovík iba tým, že v jej

významovom jadre chýba vecná determinovanosť, ktorou sa vyznačuje významové jadro plnovýznamových slovies. Podľa Neumannovho rozboru sémantiky spony termín *kopula* (*Band, spona*) nevystihuje podstatnú vlastnosť alebo funkciu pravej spony *sein* — *byť*, toto sloveso vyjadruje vo funkcii tzv. kopuly viac ako vetné bytie v čistej forme („das satzmässige Sein in reiner Form“), preto by bolo najlepšie vzdať sa termínu *Band* (*kopula, spona*). Takýto výklad, pravda, implikuje aj tézu, že prisponovému výrazu (*Pv*) neprislúcha postavenie samostatného vetného člena.

1.2. Opačné stanovisko zaujíma M. Sandmann (1940, s. 94): „Die Kopula ‚sein‘ ist die völlig entmaterialisierte Hülle eines Verbs; sie ist ganz formal“. Za úplne desémantizovanú pokladá pravú sponu aj A. H. Gardiner (1932, s.225): “The copula is the only verb from which the steammeaning has wholly faded out, enabling it to devote itself entirely to the functions indicated by its inflexions.” Extrémny názor zastáva O. Naes (1939, s. 182); popiera akúkoľvek samostatnú alebo logicky nutnú funkciu pravej spony vo vetách, ktoré vyjadrujú kvalitatívny príznak subjektu (*Eigenschaftssätze*) typu „a má vlastnosť (kvalitu) *P*“ (*Pa*).

I. A. Kuznecov (1963) rozlišuje dve funkcie slovesa *to be*, a *to* ako kopuly *He is ill* a ako samostatného plnovýznamového slovesa *The book is on the table*. Ako kopula je sloveso *to be* formálnou časťou predikátu a desémantizované, ako samostatné sloveso má plný význam „nachádzať sa niekde“. Za plnovýznamové sloveso *to be* možno substituovať opozitné páry plnovýznamových slovies, napr. *One picture stood in the corner while the other hung on the wall.*, takže plnovýznamové *to be* sa javí ako sémantické neutrum.

T. Tompa (1968, s. 250) pripisuje pravej spony v maďarčine iba čisto kopulatívnu funkciu, t. j. funkciu konštituentu výpovede bez vlastného významu, a to s poukazom na slovesné tvary *lesz, lehet, marad, maradhat, múlik, múlhat*, ktoré okrem kopulatívneho „zmyslu“ (“Sinn”!) majú úlohu nositeľa výrazného významového odtieňa.

1.3. U nás vyslovil pochybnosti o desémantizácii spony a (polo)sponových slovies J. Ružička (1956, s. 13; 1957, s. 278—1959, s. 30). V *Morfológii slovenského jazyka* (1966, s. 370—376) sa však hovorí o všetkých (polo)sponových slovies, že „nemajú plný význam, i keď vznikli z plnovýznamových slovies existencie“. Iba „najvšeobecnejší význam“, totiž „existenciu dynamického príznaku na niečom“ vyjadruje základná spona *byť/bývať*. Prisponovému výrazu sa nepriznáva postavenie vetného člena, ale zdôrazňuje sa, že „spojenia spony s prisponovým výrazom tvoria osobitný jednotný vetný člen, ktorý sa skladá z pomocného sponového slovesa a z prisponového výrazu“. Aj J. Kačala (1971, s. 149) hovorí o prisponovom výraze ako o súčasťi prísudku.

Argumenty vyvodzujúce chýbanie vlastného významu spony z jej údajnej valenčnej neschopnosti vyvracia E. Marko (1981).

2. Rozborom niektorých typických druhov výpovedí so sponou *byť* možno

demonštrovať, že sa pravá spona vyznačuje polysémiou, ktorá je podmienená osobitným spôsobom, totiž prispôvaným výrazom a logickým typom výpovede. Ak však sponové sloveso *byť* môže vystupovať vo viacerých odlišných významoch, vyplýva z toho, že nie je sémantickou nulou, ale že mu treba priznať status nositeľa významu, že je účinné pri realizácii rozličných logických vetných reprezentácií, istých výpovedných typov hĺbkovej štruktúry v povrchovej štruktúre jazyka. Dokazuje to analýza týchto vetných výpovedných typov:

2.1. V identifikujúcich výpovediach, resp. súdoch (Identitätssätze, Identitätsteile, identifying sentences), ktoré majú vo vedeckom a odbornom jazyku spravidla charakter definícií, zodpovedá význam spony významu znaku „=“ (rovná sa, ist gleich, is equal to), resp. definítora „=_{Def}“ vo formálnom jazyku: *Tento pán je môj otec. Kružnica je geometrické miesto všetkých bodov rovnako vzdialených od stredu.* Konštituent výpovede je vypovedá, že designáty, resp. denotáty *S* a *Pv* sú extenzionálne identické (umfangsgleich): $S = Pv$.

K identifikujúcim výpovediam patria aj deiktické výpovede typu *To je Peter. To sú moji rodičia* a s nadväzujúcim konektorom *es = das: es ist der Vater mit seinem Kind* (Goethe, Erlkönig).

Niektorí lingvisti nerozlišujú presne medzi identifikujúcimi a klasifikujúcimi výpovedami, ktoré zodpovedajú logickým súdom typu $S \subset Pv$ alebo $S \in Pv$. Tak napr. Z. Bánhidí (1976, s. 195) označuje ako identifikáciu každú výpoveď so substantívnym *Pv*: “The nominal predicate expresses two relations to the subject namely identification with a substantival predicate and description/qualification with a adjectival predicate.” Uvádza preto na viacerých miestach vedľa seba ako príklady skutočne identifikujúce výpovede a vlastné klasifikujúce výpovede, napr. *Budapest Magyarország fővárosa — Budapest is the capital of Hungary* ($S = Pv$) a *Az én apám tanár — My father is a teacher* ($S \in Pv$). Podobne hovorí K. Buzássyová (1984, s. 218—219) o dvojsmyselných identifikujúcich vetách (Identitätssätze, Identitätsteile) v súvislosti s datívoými konštrukciami (dativus possessivus, dativus respectivus) a uvádza ako príklady *On mi je priateľom/On je mojím priateľom* (*Er ist mir Freund/Er ist mein Freund*), hoci ide vlastne o klasifikujúcu výpoveď ($S \in Pv$), pričom *Pv* reprezentuje triedu „moji priatelia“ („meine Freunde“). Ak táto výpoveď má mať platnosť identifikujúcej vety, implikovalo by to, že mám iba jedného priateľa.

2.2. V klasifikujúcich výpovediach, resp. súdoch (klassifizierende Sätze, Urteile; classifying sentences) môže mať spona *byť* dvojaký význam, a to podľa toho, či designát, resp. denotát subjektu (predného člena) je čiastkovou množinou (subtriedou) obsiahnutou v množine designátu, resp. denotátu predikatívu (zadného člena), či teda ide o inklúziu (Enthaltenseinsbeziehung, inclusion, class-inclusion, $S \subset Pv$), a či designát, resp. denotát subjektu je elementom designátu, resp. denotátu predikatívu (Elementseinsbeziehung, class-membership, being an element of..., $S \in Pv$). V oboch prípadoch je extenzia designátu, resp. denotátu

predikatívu (zadného člena) väčšia ako extenzia designátu, resp. denotátu subjektu (predného člena); designát, resp. denotát predikatívu, ktorý tvorí relačné pole, zahŕňa v sebe designát, resp. denotát subjektu.

J. Lyons (1968, s. 389) nepokladá za potrebné, aby sa v lingvistiky rozlišovalo medzi týmito dvoma typmi klasifikujúcich výpovedí (class-inclusion: class-membership), a zdôvodňuje to poukazom na ich rovnakú syntaktickú štruktúru: "Thought logically important, the distinction between class-membership and class-inclusion does not appear to be of any syntactic significance in most languages." Ak však prihliadneme nielen na syntaktickú, ale aj na sémantickú stránku, totiž na význam vety, javia sa typy $S \subset Pv$ a $S \in Pv$ ako zreteľne odlišné, čo je spôsobené odlišným významom spony v každom z týchto dvoch typov výpovedí.

2.2.1. V prípade $S \subset Pv$ znamená kopula *je* „je obsiahnutý v...“ („ist enthalten in...“, „is included in...“, „gehört zu...“, „belongs to...“): *Substantíva sú slová*, t. j. množina (trieda) substantív je obsiahnutá v množine (triede) slov, (sub) trieda substantív patrí do triedy slov.

2.2.2. V prípade $S \in Pv$ má spona *je* význam „je prvkom niečoho“ („ist ein Element von...“, „is an element of...“): (Slovo) *strom* je *substantívum*, t. j. slovo „strom“ je jedným z elementov tvoriacich množinu (triedu) substantív.

K tomuto typu klasifikujúcich výpovedí patria aj deiktické výpovede ako *To je šimpanz*.

2.3. Opäť iný význam má spona *byť* v kvalifikujúcich výpovediach (Qualitätsurteile, Eigenschaftssätze, qualifying sentences) typu *Veža je vysoká. Karol je pracovitý. Hladina vody je ustálená, klesajúca (=klesá)*. Je to základný typ predikácie „a má vlastnosť P“ (Pa) čiže „subjekt má vlastnosť vyjadrenú predikatívom“; spona má teda význam „má vlastnosť“ („hat die Eigenschaft, Qualität“, „has the property, quality“). Vlastnosť (kvalita) pripisovaná designátu, resp. denotátu subjektu je vyjadrená predikatívnym adjektívom alebo nominálnym tvarom slovesa (participiálnym adjektívom).

V deikticko-kvalifikačných výpovediach, do ktorých možno transformovať základný typ kvalifikačných výpovedí napr. *Veža je vysoká > To je vysoká veža* sa vyjadruje kvalita atributívne; tento druh výpovede patrí ku komplexnému typu klasifikujúco-kvalifikujúcich výpovedí (2.4.).

2.3.1. Osobitný druh kvalifikujúcich výpovedí vzniká porovnávaním: *Stožiar je taký vysoký ako dom. Veža je vyššia ako dom*. Aj výpovede s predikatívnym adjektívom v superlatíve majú vlastne kvalifikujúci a porovnávací charakter: *Tento strom je najvyšší* — „Tento strom je vyšší ako všetky ostatné“ (porov. nem. *Dieser Baum ist der höchste von allen, ... ist der allerhöchste*; rus. *Eto derevo vyše vseh*).

2.4. Komplexné výpovede typu *Anna je známa herečka (známou herečkou)* predstavujú vlastne kombináciu klasifikujúcej výpovede *Anna je herečka* s kvalifikujúcou výpovedou *Anna je známa*. V takomto prípade spája spona v sebe dva

významy; význam takejto výpovede by sa dal schematicky parafrázovať takto: „Anna je prvkom množiny ‚herečky‘, Anna má vlastnosť (atribút) ‚známa‘“ — množina ‚herečky‘ sa skladá z podmnožín ‚známe herečky‘, ‚neznáme herečky‘, ‚Anna‘ je prvkom podmnožiny ‚známe herečky‘.

Sem patria aj deiktické výpovede typu *To je vysoká veža*.

Aj medzi príkladmi, ktoré uvádza Z. Bánhidi (1976, s. 196), je komplexná výpoveď, ktorú možno rozložiť na jednu klasifikujúcu a jednu kvalifikujúcu výpoveď: *A fiatal Smith apja nagyon ügyes üzletember — The young Smith's father is a very clever businessman*. Z. Bánhidi hovorí tu o rozšírenom subjekte a rozšírenom predikáte (“the subject and the predicate can be enlarged”). Subjekt možno síce označiť ako „rozšírený“ (atribútom), avšak analýza predikatívu ukazuje, že jeho atribút je vlastne predikatívom inej vety, že teda nejde o jednoduché „rozšírenie“, ale o komplexnú výpoveď, o dve kontrahované výpovede: *A fiatal Smith apja üzletember + A fiatal Smith apja nagyon ügyes — The young Smith's father is a businessman + The young Smith's father is very clever*.

V klasifikujúco-kvalifikujúcich výpovediach sa prejavuje kondenzačná schopnosť jazyka.

Vetu ako *Anna je vášnivá tanečnica* nemožno rozložiť podobným spôsobom. Ide tu síce o klasifikujúcu výpoveď *Anna je tanečnica*, t. j. „Anna“ je prvkom množiny ‚tanečnice‘, ale neplatí kvalifikujúca výpoveď *Anna je vášnivá*, t. j. „Anna“ má vlastnosť ‚byť vášnivá‘; druhou zložkou komplexnej výpovede je totiž výpoveď *Anna tancuje vášnivo (rada)*. Vypovedá sa tu teda o kvalite činnosti vyjadrenej jedným sémantickým komponentom predikatívu *tanečnica*, a nie o kvalite designátu alebo denotátu subjektu. Výpovede tohto typu patria preto k typu $S \in Pv$: Spona je nositeľom významu „je prvkom niečoho“ („Anna“ je prvkom podmnožiny ‚vášnivé tanečnice‘ množiny ‚tanečnice‘).

2.5. Sémanticko-syntaktický rozbor uvedených typov výpovedí ukazuje, že ani pravá spona *byť* nie je úplne desémantizovaná, zbavená významu („sinnentleert“), ale aj význam je podmienený (aktualizovaný) jednak charakterom a významom predikatívu, jednak logickým typom výpovede, v ktorej funguje spona ako konštituent výpovede.

3. Ako argument pre tvrdenie, že pravá spona *byť* je úplne desémantizovaná, uvádzajú lingvisti okolnosť, že v niektorých jazykoch sa spája subjekt s predikatívom (menným predikátom) priamo, bez kopuly. Vyvodzujú teda z nulovej formy kopuly jej nulovú sémantickú hodnotu (funkciu).

3.1. Vzhľadom na to, že v 3. os. sg. pl. prézenta chýba explicitný tvar spony, popiera J. Lyons (1968, s. 322—323) dokonca aj kopulatívnu funkciu spony: “Even in the Indo-European languages the copulative function of the verb ‚to be‘ appears to be of second development.” Pôvodný stav (“original state”) vidí J. Lyons v súčasnej ruštine: *Marija krasivaja — Marija-rebionok*.

J. Lyons poukazuje tiež na to, že vo vetách s predikatívnym adjektívom, teda

v kvalifikujúcich výpovediach sloveso *to be* bolo fakultatívne („optional“) aj v latinčine a gréčtine, poznamenáva však, že v préterite alebo v neindikatívnych módoch musí stáť príslušný tvar slovesa *to be*. Z toho mu vychádza, že hlavnou funkciou kopulatívneho slovesa *to be* v ruštine, latinčine a gréčtine je “to serve as the locus in surface structure for the marking of tense, mood and aspect.” Jednoznačná je jeho zovšeobecnená konštatácia: “... ‘to be’ is not itself a constituent of deep structure, but a semantically-empty ‘dummy verb’ generated by the grammatical rules of Russian, Greek and Latin for the specification of certain distinctions usually ‘carried’ by the verb when there is no other verb element to carry these distinctions. Sentences that are temporally, modally and aspectually ‘unmarked’ (e.g. ‘Mary is beautiful’) do not need the ‘dummy’ carrier”. Výslovne sa ďalej hovorí, že to isté platí aj o angličtine a iných jazykoch, “which have a verb ‘to be’ in sentences that are ‘unmarked’, as well as in those that are ‘marked’, for tense, mood and aspect”.

Na jednom mieste svojej maďarsko-anglickej konfrontačnej štúdie o konštrukciách s menným prísudkom vyslovuje aj Z. Bánhidi (1976, s. 196) podobný úsudok o pravej sponě: “... The nominal part has the importance in the meaning, and only the modal functions (tense, mood, person etc.) are expressed by the auxiliary”.

Tézu, že kopula nie je “kategóriou” hĺbkovej štruktúry, vyslovil aj E. Bach (1967). Ani H. Frosch a J. Ballweg (1980, s. 218) nepriznávajú sponě sémantickú hodnotu, poukazujúc na to, že ani kopula ani člen by sa neprejavili v príslušnej formalizácii viet typu *Dies ist ein Haus*.

3.2. Argumenty proti sémantickej hodnote pravej sponě opierajúce sa o nulovosť tvaru 3. os. sg. pl. prézenta vyvracia hlbší rozbor identifikujúcich, klasifikujúcich a kvalifikujúcich výpovedí s prihliadnutím na okolité vnútroštruktúrové danosti jednotlivých prirodzených jazykov.

Ako skutočne nulový tvar možno označiť jeden variant tvaru 3. os. sg. pl. prézenta v paradigme maďarského slovesa *lenni*:

$$\text{vagyok} - \text{vagy} - \underset{\text{—}\emptyset\text{—}}{\text{van}}; \text{vagyunk} - \text{vagytok} - \underset{\text{—}\emptyset\text{—}}{\text{vannak}}$$

Tvary 1., 2. os. majú dvojakú valenciú a dva významy: 1. Spájajú sa v spomenutých výpovediach s menným prísudkom, napr. *Tanár vagyok* (Som učiteľom; Ich bin Lehrer; I am a teacher), *Kíváncsi vagyok* (Sme zvedaví, Wir sind neugierig, We are curious) a majú význam, ktorý prislúcha sponě vo výpovediach typu $S = Pv$, $S \subset Pv$, $S \in Pv$, Pa („rovná sa“, „je obsiahnutý v...“, „je elementom niečoho“, „má vlastnosť, kvalitu“). 2. Spájajú sa s príslovkovým určením, konkrétne s príslovkovým určením miesta, a majú význam „nachádzať sa niekde“, napr. *Itt vagyok* (Som tu; Ich bin hier; I am here). V 3. os. sg. pl. prézenta sú k dispozícii dva tvary: „Plné“ tvary *van*, *vannak* s príslovkovým určením a významom

„nachádzať sa niekde“, napr. *Hol van a kulcs?* (Kde je kľúč? Wo ist der Schlüssel? Where is the key?), *A mi kertünkben virágok vannak* (V našej záhrade sú kvetiny. In unserem Garten sind Blumen. There are flowers in our garden.) a nulový tvar s menným prísudkom a významom podmieneným (aktualizovaným) kontextom, t. j. typom výpovede, napr. *Az idő pénz* (Čas sú peniaze. Zeit ist Geld. Time is money.), *Az én apám beteg* (Môj otec je chorý. Mein Vater ist krank. My father is ill.).

V ruštine je situácia odlišná: V 3. os. sg. pl. prézenta spravidla nie je síce explicitný tvar slovesa *быť* v uvedených typoch výpovedí s menným predikátom, teda napr. *Moskva — stolica SSSR* ($S=Pv$), *Lošадь — domašneje životnoje* ($S \subset Pv$), *Moja mama vrač* ($S \in Pv$), *Aňa príležnaja* (Pa), vyskytuje sa však vo vedeckých a odborných textoch, a to najmä v definíciách (napr. *Morfema jest meľčajšaja značimaja jedinica jazyka. Otrezok jest kratčajšeje sojedinenije dvuch toček.* — *Morfema — eto meľčajšaja značimaja jedinica jazyka. Otrezok — eto kratčajšeje sojedinenije dvuch toček.*) a v istých štylisticky príznakových prejavoch, napr. *Prikaz jest prikaz.*

Pozoruhodné je tiež, že v ruskom jazyku sa nepoužíva explicitný tvar slovesa *быť* v 3. os. sg. pl. prézenta ani vtedy, keď ide o „plný“ význam „nachádzať sa niekde“: *Sosed doma. Deti na dvore.* Tu totiž nejde o sponu, ale o sloveso s významom „nachádzať sa“ s príslovkovým určením ako obligátnym aktantom. V maďarčine, ktorá má skutočne nulový tvar spony v 3. os. sg. pl. prézenta, vystupuje v takomto prípade explicitný tvar slovesa *lenni*: *A szomszéd otthon van. A gyerekek az udvaron vannak.* Ešte vypuklejšie sa to prejavuje v negácii: So sponou sa spája negačná častica *nem* (*A szomszéd nem beteg.*), explicitný tvar pri príslovkovom určení je *nincs* (*A szomszéd nincs otthon.*).

O nulovom charaktere tvaru 3. os. sg. pl. prézenta pravej spony v ruštine možno teda právom pochybovať. V chýbaní explicitného tvaru 3. os. sg. pl. prézenta slovesa *быť* v ruskom jazyku — či už ide o sponu s menným prísudkom alebo o sloveso s významom „nachádzať sa“ s príslovkovým určením — treba vidieť elipsu.

Podobné platí o pomeroch v iných jazykoch, o ktorých sa tvrdí, že sa v nich nulová spona v 3. os. sg. pl. prézenta vyskytuje aspoň v určitých výrokoch, citátoch a pod. V latinských okrídlených výrokoch a citátoch chýba niekedy explicitný tvar pravej spony: *Beati possidentes* (nemecký preklad tiež bez spony: *Glücklich die Besitzenden*), *Vox populi vox dei* (nemecky tiež bez spony: *Volkes Stimme Gottes Stimme*) a i. Pri bližšom skúmaní takýchto okrídlených výrokov, resp. citátov sa ukazuje, že ide tiež len o elipsy, že často dostali túto kondenzovanú formu až dodatočne. Tak je napr. *Beati possidentes* voľná latinská formulácia citátu z Euripida, ktorej pôvodná podoba ani nie je známa a ktorá sa vyskytuje v mnohých zápisoch aj so sponou: *Beati sunt possidentes.* *Vox populi vox dei* je heslom opretým o Senecov výrok, ktorý obsahuje explicitný tvar spony *est*: *Crede mihi, sacra populi lingua est* (Rhetor, Controversiae I, 1, 10). Pôvodné znenie

výroku *Summum ius summa iniuria*, ktorý Cicero (*De officiis* I, 10, 33) označil ako „otrepané porekadlo“, nachádza sa u Terentia (*Heautontimorumenos* IV, 5, 48) a obsahuje taktiež explicitný tvar spony: *Ius simmum saepe summa est malitia*. Caesarov výrok, keď sa rozhodol prekročiť Rubicon, je nepresným prekladom gréckeho originálu a traduje sa so sponou: *Iacta alea est* alebo *Alea iacta est*. *Sapienti sat* znie u Plauta (*Persa* IV, 7, 19) *Sapienti sat est* a dostalo ako okrídlený výrok eliptickú formu.

Ďalej treba si všimnúť, že eliminovaný bol nielen indikatívny tvar 3. os. sg. pl. prézenta *est*, ale aj tvar s modálnym významom *esto*: *Salus populi populi suprema lex (esto)*. U Cicerona (*Pro Milone* III, 3, 8) stojí explicitný tvar, ktorý sa pri citovaní vynecháva.

Napokon je pádnym argumentom, prečo ani v latinčine nemožno hovoriť o nulovej spony v 3. os. sg. pl. prézenta, ale len o vynechávaní príslušného tvaru slovesa *esse*, tá okolnosť, že podobne ako v ruštine i v latinčine dochádza k elipse spomenutého tvaru slovesa *byť (esse)* aj v spojení s príslovkovým určením, teda aj vtedy, keď nejde o „sponu medzi subjektom a predikatívom“: *Hic Rhodus, hic salta. Ubi bene, ibi patria*.

Ani v nemčine nedá sa hovoriť o nulovom tvare spony v 3. os. sg. pl. prézenta. Porekadlo, voľne formulované podľa výroku v biblii (*Sirach* 10, 12) *Heute rot, morgen tot*, ktoré sa obyčajne uvádza ako príklad, resp. doklad nulovej spony v nemčine, má výrazne eliptický charakter a je teda štylisticky príznakovo formulované: Vynechaná nie je iba spona, ale aj subjekt (*bist du* — 2. os. I, *ist der Mensch*). Okrídlené výroky alebo porekadlá ako *Wie der Herr, so der Knecht* — *Wie der Anfang, so das Ende*, ktoré predstavujú vlastne kvalifikujúce výpovede, majú eliptickú formu kvôli snahe po výraznom rytme. Plné znenie by bolo rytmicky narušené, ťažkopádne: *Wie der Herr ist, so ist der Knecht* — *Wie der Anfang ist, ist das Ende*. Prejavuje sa tu aj intencia zvýšiť komunikatívny účinok výroku používaním osobitnej štylistickej formy (eliptického variantu výpovede). Kvôli zhusteniu a zvýrazneniu výpovede je spona vynechaná aj v nemeckom preklade názvu Calderonovej veselohry *Das Leben ein Traum*; názov originálu je vlastne identifikujúca veta *La vida es sueño* s plným tvarom spony.

V chýbaní spony treba teda vidieť štylistický prostriedok, ktorý sa napokon uplatňuje aj v slovenčine na zvýraznenie vypovedaného, najmä v poézii (*cesta zarúbaná*) a v ľudových porekadlách (*Aký človek, taká reč*). Ide tu takisto o elipsu, ako napr. vo výroku *My o vlku a vlk za humny*, kde nie je vynechaná spona, ale dokonca „plnovýznamové“ slovesá (*hovoríme, je* vo význame „byť prítomný, nachádzať sa niekde“). Zhusteniu a výstižnému podaniu informácie slúžia aj bezsponové vety v spravodajstve: *Hladina vody ustálená* — ako pendant k *hladine stúpa, klesá*, rus. *Uroveň vody bez peremen* — *podnimajetsa, padajet*, franc. *niveau stable* — *monte, baisse*, a v titulkoch k novinovým správam, ktoré majú zhrnúť podstatu obsahu správy: *Hľadaný zlodej zadržaný. Ropa opäť drahšia*.

V stručnej poznámke hovorí J. Ružička (1983, s. 32) o eliptickom variante v gnómických výpovediach typu *Mladost' radost', staroba choroba* oproti úplnému variantu *Január je prvý mesiac v roku* a konštatuje jednoznačne, že „v type *Mladost' radost'* ide o elipsu spony *je*.; nejde tu teda o nulovú sponu“.

Bratislava, Šoltésovej 10

Bibliografia

- BACH, E.: 'Have' and 'be' in English syntax. *Language*, 43, 1967, s. 462—485.
- BÁNHIDI, Z.: Hungarian as a foreign language. A contrastive presentation of Hungarian and English predicative constructions. In: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestensis Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica*, T. VII, Red. I. Szatmári. Budapest 1976, s. 193—202.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: Zum Problem des possessiven Dativs. In: *Recueil linguistique de Bratislava 7*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1984, s. 215—223.
- FROSCH, H.—BALLWEG, J.: Probleme der semantischen Analyse vager Prädikate. In: *Grammatik und Logik. Jahrbuch 1979 des Instituts für deutsche Sprache, Sprache der Gegenwart 50*. Düsseldorf, Schwann 1980, s. 218—230.
- GARDINER, A. H.: *The theory of speech and language*. Oxford 1932.
- KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 280 s.
- KUZNECOV, I. A.: Glagol 'to be' v sovremennom anglijskom jazyke kak glagol-sviazka i kak samostojatelnyj glagol. *Učenyje zapiski BGU, vyp. XIII., Voprosy anglijskogo i nemeckogo jazykoznanija*. Ufa 1963, s. 61—64.
- LORENZEN, P.: *Rationale Grammatik*. In: *Grammatik und Logik. Jahrbuch 1979 des Instituts für deutsche Sprache, Sprache der Gegenwart 50*. Dusseldorf, Schwann 1980, s. 114—133.
- LYONS, J.: *Introduction to the theoretical linguistics*. Cambridge University Press 1968. 520 s.
- MARKO, E.: Kopalutive Verben in konfrontativer Sicht. Zur Differenzierung von Prädikativ und prädikativem Attribut. *Zeitschrift für Germanistik*, 4, 1981, s. 404—410.
- Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- NAES, O.: Versuch einer allgemeinen Syntax der Aussagen. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap*, 11, 1939, s. 145—214.
- NEUMANN, F.: Die Sinneinheit des Satzes und das indogermanische Verbum. In: *Festschrift für E. Husserl*. Halle/Saale, Niemeyer 1929, s. 297—314.
- ROSS, J. R.: Auxiliaries as main verbs. In: *Studies in philosophical linguistics*. Red. W. todo. Series One. Evanston, Ill., 1969, s. 77—102.
- RUŽIČKA, J.: Sporné otázky slovenskej morfológie. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 13.
- RUŽIČKA, J.: K problému pomocných slovies. *Slovenská reč*, 22, 1957, s. 269—281.
- RUŽIČKA, J.: Základné sporné otázky slovenskej syntaxe. In: *Jazykovedné štúdie 4*. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 7—34.
- RUŽIČKA, J.: Eliptické vetné konštrukcie. *Jazykovedný časopis*, 34, 1983, s. 31—42.
- SANDMANN, M.: Substantiv, Adjektiv-Adverb und Verb als sprachliche Formen. *Indogermanische Forschungen*, 57, 1940, s. 81—112.
- TOMPA, J.: *Ungarische Grammatik*. Budapest, Akadémiai kiadó 1968, s. 148—250.

ЗНАЧЕНИЕ СВЯЗКИ

Резюме

Связка *быть* употребляется в предложениях с вербально-предикативным предикатом в различных значениях и принимает участие в реализации определенных логических суждений. Путем семантико-синтаксического анализа этих суждений ($S = Pv$, $S \subset Pv$, $S \in Pv$; Pa) можно показать, что связка *быть* не полностью десемантизирована (не является семантическим нулем), она отличается полисемантностью обусловленной контекстом (типом логического суждения). Изучением разных значений связки можно критически подходить к пониманию и ее формальной реализации в многих естественных языках.

DIE BEDEUTUNG DER KOPULA

Zusammenfassung

Die echte Kopula *sein* tritt in Sätzen mit verbal-nominalen Prädikaten in verschiedenen Bedeutungen auf und beteiligt sich an der Realisierung bestimmter logischer Urteile (Sätze). Mittels semantisch-syntaktischer Analyse dieser Urteile ($S = Pv$, $S \subset Pv$, $S \in Pv$, Pa) kann nachgewiesen werden, dass die echte Kopula nicht vollkommen desemantisiert (eine semantische Null) ist, sondern dass sie sich vielmehr durch kontextbedingte Polysemie auszeichnet, wobei der Typ des logischen Urteils entscheidend mitbestimmend ist.

Zur Bestimmung der Bedeutungen der Kopula trägt ferner eine kritische Beschreibung und Interpretation der formalen Realisierungen der Kopula in verschiedenen natürlichen Sprachen bei.

Z PROBLEMATIKY AUTOMATICKÉHO ROZPOZNÁVANIA SLOVENČINY

ÁBEL KRÁL—GEJZA WIMMER

I.

1. Druhá polovica nášho storočia sa vyznačuje prudkým technologickým vývojom koncentrovane sa prejavujúcim najmä vo vývine a v aplikáciách výpočtovej techniky. Masové rozširovanie a používanie počítačov obnažuje jednu výrazne negatívnu črtu počítačovej technológie — ťažkopádnosť komunikácie človek—stroj. Komunikácia s počítačom sa musí uskutočňovať pomocou programovacích jazykov. To sa prejavuje ako bariéra pre masové zavádzanie a využívanie počítačov.

S príchodom rýchlych a výkonných počítačov sa začalo uvažovať o možnosti komunikácie človek-stroj v prirodzenom jazyku. Je to zložitý problém. Nejednen špecialista zaoberajúci sa touto problematikou pochybuje, že by táto úloha bola vôbec riešiteľná v plnom rozsahu (Reddy, 1976; Lea 1980). Pochybuje sa aj o tom, že by počítač (stroj) mohol „rozumieť“ prirodzenému jazyku približne tak ako človek. Doteraz sa nepodarilo doriešiť ani prvý dôležitý krok: automatické rozpoznávanie reči (ARR), nieto automatické porozumenie reči (APR). Jestvujú iba systémy rozpoznávajúce obmedzený počet izolovaných slov (stovky, niekoľko tisícok) a obmedzený počet viet (stovky). V takýchto systémoch je podstatne zjednodušené (i obmedzené) aj riešenie cieľovej úlohy — APR. No už aj takéto systémy sa môžu úspešne uplatniť v rozličných oblastiach pracovnej činnosti človeka: môžu slúžiť ako dialógové systémy na získavanie informácií (napr. o doprave), ako systémy zjednodušujúce a uľahčujúce niektoré kontrolné a klasifikačné činnosti (výstupná kontrola vo výrobe, triedenie predmetov, rýchle ukladanie a spracúvanie informácií), ako operačné systémy (riadenie robotov) a pod. Je to dôležité najmä tam, kde má človek zamestnané ruky aj oči a kde pre akúkoľvek príčinu nemôže pracovný proces riadiť iným spôsobom.

Akustický výstup — ak myslíme iba na technickú stránku strojovej syntézy zvukov reči — nespôsobuje také problémy, hoci aj tu ešte zostáva riešiť veľmi dôležitý problém syntézy modulačných zložiek reči (najmä individuálne črty tvoriace dôležitú zložku prirodzenosti reči). Nedokonalosť imitácie týchto zložiek

reči sa prejavuje ako silná psychologická prekážka pre sústavnejšie a dlhšie používanie akustického výstupu, ako rýchla únava operátora.

O akustické vstupy prejavujú dnes vo svete záujem rozličné odbory a inštitúcie — okrem priemyselných odvetví sú to napr. letectvo, armáda, súdnictvo a bezpečnosť, komunikačné inštitúcie, administratíva a i.

Akustické vstupy a výstupy nie sú čisto technickou záležitosťou. Ide pri nich o jazykové javy, o stavbu zvukového signálu reči, o procesy, v ktorých reč vzniká, o sluchové spracúvanie signálu. Na vyššej úrovni ide o otázky prechodu od signálovej informácie k obsahovej, a vôbec o to, čo značí „rozumieť“ reči a s čím všetkým rečové dorozumievanie súvisí. Tu má vysokú odbornú kompetenciu jazykoveda, resp. fonetika a fonológia. Z vedeckého výskumu tejto orientácie (z tzv. počítačovej fonetiky) zasa sama jazykoveda získava mnohé poznatky, inšpirácie a podnety.

Už aj pri *ARR* sú možné dve (resp. tri) stratégie: 1. postup „zdola“, od rozpoznávania najmenších signálových úsekov (napr. hlások, difón a pod.) k poznaniu celého privedeného signálu; 2. postup „zhora“, t. j. od väčších signálových úsekov, napr. od vetných úsekov ohraničených prestávkami, a od odhadu možnej obsahovej (jazykovej) i pragmatickej zložky a jej potenciálnej jazykovej formy (*FL*) k menším zložkám (k rytmickým celkom, slovám, morféмам a hláskam); 3. dopĺňajúci stretavý postup „zdola“ i „zhora“.

V prípade, že cieľom je rozpoznanie veľkého počtu slov alebo viet, zdá sa nevyhnutným približne také rozpoznanie *FL*, ako ho dnes predpokladá fonologická teória, t. j. rozpoznanie *FL* rozpoznaním jej dištingtívnych segmentov — foném. To zasa predpokladá rekonštrukciu vzťahov medzi fonémami a hláskami a rekonštrukciu vzťahov medzi ľubovoľnými vyčleniteľnými signálovými úsekmi a hláskami (resp. fonémami). Strojová segmentácia signálu reči pri *ARR* môže však viesť k vyčleneniu takých najmenších elementov, ktoré sa nekryjú s inventárom hlások ani foném príslušného jazyka.

Ako je známe, z hľadiska konečného cieľa je veľmi dôležité, aby systémy *ARR* pracovali v reálnom čase a aby boli odolné proti vnútorným (systémovým) poruchám. Riešiť treba najmä dva problémy: zabezpečiť adaptabilnosť systému na hovoriaceho (t. j. oddeľovať rozličné typy informácie, napr. jazykovej a nejazykovej) a spoľahlivosť systému aj pre prípady bežne sa vyskytujúcich deformácií signálu.

2. V slovenskej fonetike sme donedávna riešili úlohy elementárneho fonetického opisu slovenčiny a niektoré otázky aplikácie fonetiky v praxi. No ak nechceme nenahraditeľne stratiť kontakt so svetovým vývinom, musíme sa usilovať aj o rozvoj tzv. počítačovej fonetiky. Preto sme v ostatných dvoch rokoch urobili niektoré organizačné a technické kroky týmto smerom. Rozhodujúce je, či pre pracovný kolektív tejto orientácie zabezpečíme prístup k vhodnému počítaču tak, aby vznikla možnosť sústavnej interaktívnej spolupráce s počítačom. Náš postup by mohol byť

rýchly, keby sme mohli rýchlo reprodukovať a preskúšať viaceré postupy publikované (obyčajne sčasti) vo svetovej literatúre (porov. Problemy postrojenija sistem ponimaniya reči, 1980). Nejde tu o mechanické preberanie, lebo aj inde preskúšané postupy a programy sa musia upravovať s ohľadom na štruktúru slovenčiny (počítač sa musí „učiť“ po slovensky) a s ohľadom na technické vybavenie pracoviska.

Jestvuje množstvo literatúry, ktorá sa zaoberá problematikou *ARR* i *APR* z fonetického a lingvistického hľadiska konkrétneho jazyka, najmä ruštiny, angličtiny, nemčiny, francúzštiny (porovnaj napr. veľkú súhrnnú prácu W. A. Lea z r. 1980 a v nej citovanú literatúru). Zo štúdia tejto literatúry vieme, akú hodnotu (validitu) majú rozličné signálové parametre pre systémy *ARR*. Treba zistiť, k akým výsledkom povedú pri aplikácii na slovenčinu. Pritom by mali vzniknúť subrutiny (podprogramy) pre zostavenie cieľového (hlavného) programu.

Na tomto mieste stručne uvedieme, ako sa prejavujú tri takéto parametre a z nich odvodené kritériá. Pôjde o počet prechodov nulou (*Z*), intenzitu (*I*) a čas (*T*).

II.

Ukazuje sa, že už pomocou *I* a *Z* možno signál slovenčiny dosť spofahlivo segmentovať a jeho časti triediť. Segmenty, ktoré sa pritom tvoria, sa, pravdaže, nezhodujú úplne s klasickou hláskovou alebo fonematickou segmentáciou. Napríklad signálovému úseku zodpovedajúcemu znelej záverovej spoluhláske [d] zodpovedajú dva segmenty: d^1 (záverová fáza hlásky [d]) a d^2 (explozívna fáza hlásky [d]). Tieto dva segmenty sú totiž z hľadiska hodnôt *Z* a *I* významne rozličné. Podobne sa vyčlenia segmenty t^1 , t^2 , p^1 , p^2 atď. Menej očakávané je vyčleňovanie segmentov *s*, s^2 , \check{s} , \check{s}^2 (s^2 , \check{s}^2 sú úseky tesne predchádzajúce pred nasledujúcou hláskou, najmä pred samohláskou).

Údaje, ktoré ďalej uvedieme, pochádzajú zo spracovania 19 viet (resp. súvetí) artikulovaných jedným hovoriacim (muž) obsahujúcich vyše 600 hlások. Merali sme tieto základné a z nich odvodené parametre:

- T* — čas v ms (trvanie segmentu)
- I* — maximálna intenzita (v absolútnej hodnote) signálu v slede intervalov po 10 ms
- Z* — počet prechodov nulou (meria sa podobne ako *I*)
- T_{priem} — priemerná hodnota *T* všetkých segmentov prislúchajúcich jednej triede
- T_{min} — najmenšia nameraná hodnota *T* prislúchajúca niektorému segmentu tej istej triedy
- T_{max} — najväčšia nameraná hodnota *T* prislúchajúca niektorému segmentu tej istej triedy
- I_{priem} — priemerná hodnota *I* jednotlivých segmentov

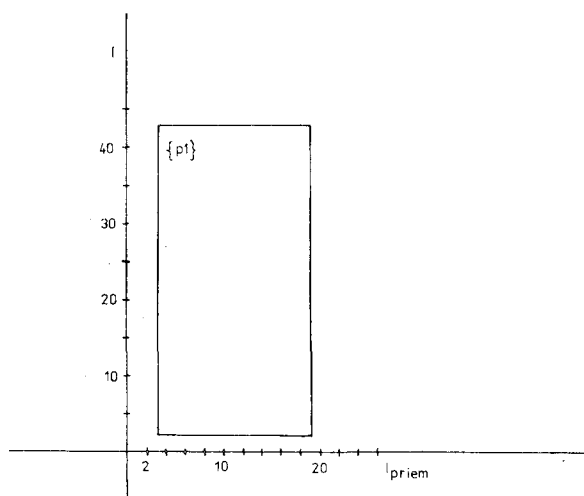
- I_p — priemerná hodnota z priemerov I na segmentoch prislúchajúcich jednej triede
- $I_{priem\ min}$ — minimálna hodnota z priemerov I na segmentoch prislúchajúcich jednej triede
- $I_{priem\ max}$ — maximálna hodnota z priemerov I na segmentoch prislúchajúcich jednej triede
- $I_{min\ min}$ — minimálna hodnota z najmenších I segmentov prislúchajúcich jednej triede

$I_{max\ max}$ — maximálna hodnota z najväčších I segmentov prislúchajúcich jednej triede

$I\ PRIEM$ — priemerná hodnota z priemerov relatívnych prírastkov I signálu na segmentoch prislúchajúcich jednej triede

(Např. ak hodnota I na prvých 10 ms signálu je I_1 , na nasledujúcich 10 ms signálu je I_2 , relatívny prírastok I je

$$\frac{I_2 - I_1}{I_1}.)$$

Obrázok 1

$I\ PMIN$ — minimálna hodnota z najmenších relatívnych prírastkov I signálu na segmentoch prislúchajúcich jednej triede

$I\ PMAX$ — maximálna hodnota z najväčších relatívnych prírastkov I signálu na segmentoch prislúchajúcich jednej triede

Podobne sú definované aj parametre, Z_{priem} , Z_p , $Z_{priem\ min}$, $Z_{priem\ max}$, $Z_{min\ min}$, $Z_{max\ max}$, $Z_{max\ min}$. Hodnoty týchto parametrov pre niektoré triedy segmentov sú

Tabuľka 1

trieda	T_{priem}	T_{min}	T_{max}	I_p	$I_{priem\ min}$	$i_{priem\ max}$	$I_{min\ min}$	$I_{max\ max}$
{x}	60	40	90	99	47	183	28	243
{j}	60	30	90	137	43	246	5	256
{z}	68	50	90	78	19	185	17	256
{p1}	70	30	130	10	3	19	2	43
{p ² }	26	10	60	88	5	179	4	255
{t ¹ }	59	30	130	15	3	34	3	95
{t ² }	32	10	50	76	6	180	3	255
{t, ¹ }	43	20	70	34	11	26	6	37
{t, ² }	62	50	80	74	37	119	9	251
{k ¹ }	53	30	90	16	3	127	2	252
{k ² }	38	10	70	79	14	243	5	226
{c ¹ }	37	20	50	21	10	28	8	39
{c ² }	67	50	90	137	69	189	10	255
{č ¹ }	30	30	30	24	29	24	17	39
{č ² }	60	60	60	173	173	173	23	254
{s}	87	40	130	162	55	240	10	256
{s ² }	24	10	40	29	12	46	6	106
{š}	89	60	140	188	47	250	14	256
{š ² }	26	20	40	37	21	70	9	76
{d, ¹ }	55	40	70	36	11	59	9	64
{d, ² }	30	10	50	46	17	88	11	195

v tabuľke 1.

Analýzou hodnôt parametrov I a I_{priem} sme napr. zistili, že každý segment prisluchajúci triede {p1} má hodnotu I v intervale $\langle 2; 43 \rangle$, hodnotu I_{priem} v intervale $\langle 3; 19 \rangle$. Napriek tomu, že I a I_{priem} sú veličiny skorelované, platí, že všetky prvky triedy {p1} (vzhľadom na hodnoty I a I_{priem}) ležia vnútri vyznačeného obdĺžnika na obr. 1.

Obrázok 2 ukazuje, že segmenty samohlások sa od segmentov prisluchajúcich triedam {š²} a {c²} dajú odlišiť pomocou hodnôt parametra Z_{priem} . Pre všetky samohlásky platí, že $Z_{priem} < 21$, pre všetky segmenty z tried {š²} a {c²} zasa platí, že $Z_{priem} > 23$.

Takáto analýza meraných parametrov umožňuje formulovať nasledujúcu hypotézu: K ľubovoľnému meranému segmentu rečového signálu sa dá priradiť relatívne malá trieda hlások (niekedy častí hlások).

Ak napríklad zistíme, že istý segment má hodnotu $Z_{priem} \geq 30$, vtedy tento segment môže patriť do tried {z}, {x}, {d²}, {s}, {š}, {t²}, {t²}, {k²}, {š²}, {c²}, {s²}, {č²}, {t¹}.

Ak ďalej prihliadame na hodnotu Z_{max} (maximálna hodnota Z na segmente), vyjde, že ak: $Z_{max} < 66$, meraný segment nemôže patriť do triedy {t²}; $Z_{max} < 56$, meraný segment nemôže patriť do tried {t²} a {c²}; $Z_{max} < 33$, meraný segment môže patriť len do tried {z}, {d²}, {t¹}, {š}, {t²}, {k²} alebo {s²}.

Tabuľka 1

I PRIEM	I PMIN	I PMAX	Z _p	Z _{priem min}	Z _{priem max}	Z _{min min}	Z _{max max}	Z _{max min}
30	0	72	32	30	36	13	45	36
21	0	140	13	4	29	2	50	7
40	0	298	34	23	57	12	73	32
28	0	733	3	2	7	0	17	2
125	0	1269	2	6	24	3	33	7
35	0	533	8	2	35	1	67	2
101	0	922	29	5	62	4	66	7
61	0	257	13	2	29	1	72	2
90	0	457	51	48	55	11	76	66
45	0	733	7	3	18	1	34	5
101	0	900	22	70	70	2	78	10
47	0	362	8	5	16	2	39	8
83	0	314	56	50	62	27	82	56
29	5	53	8	8	8	2	17	17
31	1	72	34	34	34	26	46	46
49	0	432	52	35	66	11	80	53
162	5	763	38	21	75	8	80	29
21	0	492	31	19	53	9	59	25
44	16	76	38	23	53	13	61	33
14	0	52	4	3	5	2	14	6
92	0	253	37	18	60	13	68	18

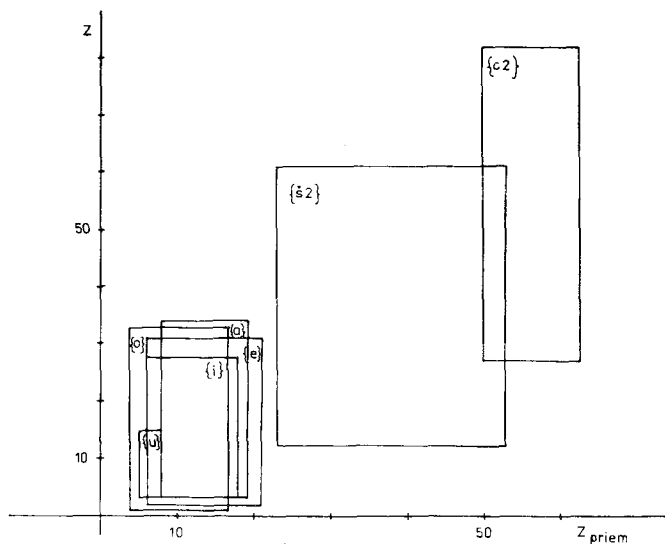
Ak súčasne $I_{priem} < 17$ alebo ak hodnoty intenzity I na segmente sú menšie než 11, tak meraný segment patrí len do tried $\{k^2\}$, $\{t^1\}$, $\{t^2\}$ alebo $\{s^2\}$.

Aj tento dvojparametrový rozhodovací algoritmus môžeme zdokonaľiť, ak rešpektujeme niektoré elementárne akusticko-fonetické a lingvistické poznatky.

Príklad: Ak nameriame $Z_{priem} < 30$ a existuje hodnota $Z > 35$, $I_{priem} > 35$ a najmenšia hodnota I na segmente je väčšia než 13, tak segment môže patriť do tried $\{j\}$, $\{s^2\}$, $\{\check{s}\}$, $\{\dot{s}\}$, $\{d^2\}$, $\{t^2\}$ alebo $\{k^2\}$. Ďalej pokračuje triedenie podľa vývojového diagramu na obr. 3.

Bližšie sa pozrime na situáciu v (4). Ak skúmaný segment patrí do triedy $\{j\}$, pred ním môže byť len samohláskový segment, lebo nesonórna spoluhláska vyskytujúca sa pred j má menšie I . Pred segmentom z triedy $\{s^2\}$ môže byť len segment z triedy $\{s\}$ a pred segmentom z triedy $\{\check{s}^2\}$ len segment z triedy $\{\check{s}\}$. Z obrázka 2 a tabuľky 1 je zrejmé, že klasifikátor rozlíši samohláskový segment od segmentov patriacich triede $\{s\}$, resp. $\{\check{s}\}$ podľa hodnôt Z , Z_{priem} , Z_{max} , pravda, okrem prípadov, keď $Z_{priem} \geq 19$, keď pre všetky hodnoty prechodov nulou platí, že $Z > 9$ a $25 \geq Z_{max} \leq 34$. V tomto prípade sa pri rozpoznaní musia využiť aj iné fyzikálne parametre.

Záver. Parametre I , Z a od nich odvodené parametre ešte nestačia na takú

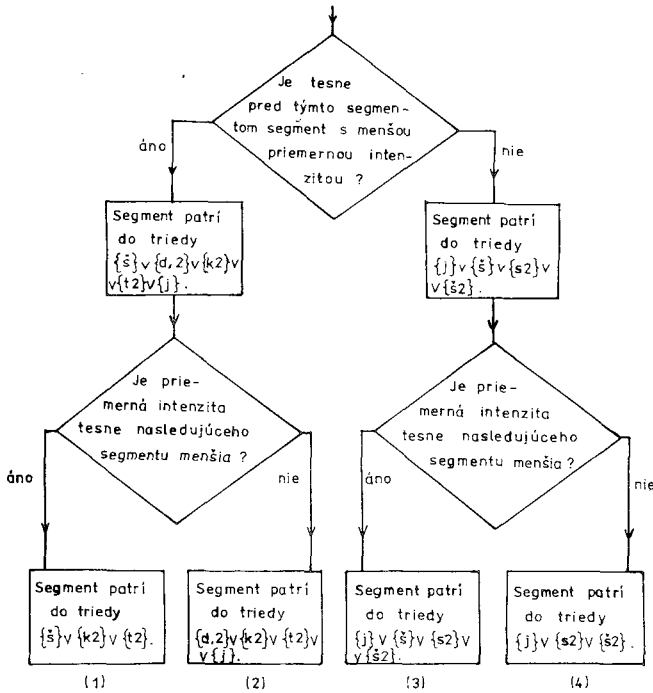

Obrázok 2

klasifikáciu (rozpoznanie) segmentov zvukového signálu slovenčiny, akú robí sluchový analyzátor (klasifikátor). Napriek tomu ich v systémoch ARR možno a azda aj treba využiť najmä preto, že ich meranie je ľahké a rýchle. No treba ďalej preskúmať ich variabilitu aj v závislosti od hovoriaceho, určiť konfidenčné intervaly a zistiť oblasti, v ktorých sú parametre I , Z (a od nich odvodené parametre) pre cieľ ARR spoľahlivé.

Priberaním ďalších akustických parametrov, ako je napr. spektrálna skladba segmentu, prítomnosť/neprítomnosť periodickej zložky, a prihliadaním na iné zákonitosti (napr. na zákonitosti fonotaktiky) sa automatický klasifikátor systému ARR (už aj pri postupe „zdola“) podstatne zdokonalí.

*Oddelenie fonetiky a všeobecnej jazykovedy
Katedry slovenského jazyka FF UK
Bratislava, Gondova 2*

Obrázok 3

Bibliografia

- LEA, W. A.: Trends in speech recognition. New York, Prentice Hall 1980. 580 s.
 Problemy postrojenija sistem ponimaniya reči. Red. G. I. Cemel—V. N. Sorokin. Moskva, Nauka 1980. 143 s.
 REDDY, D. R.: Speech recognition. New York — San Francisco — London, Academia Press 1975. 542 s.
 REDDY, D. R.: Speech recognition by machine: A review. Proceedings IEEE, 64, 1976, s. 501—531.

К ПРОБЛЕМАМ АВТОМАТИЧЕСКОГО РАСПОЗНАВАНИЯ СЛОВАЦКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Первая часть статьи посвящена некоторым общим проблемам автоматического распознавания речи (ARR) и необходимости этого исследования для словацкого языка. Во второй части авторы знакомят нас с некоторыми результатами анализа словацкого языка при помощи вычислительной машины: были измерены величины количества переходов через ноль (Z) интенсивности (I) и времени (T). Они приходят к выводу, что, используя эти сигнальные параметры, мы не получаем (в соответствии с результатами фонетического и фонологического лингвистического описания) более подробную классификацию сегментов звукового сигнала словацкого языка, однако ищ можно использовать в системах ARR.

DISKUSIE

K EXPLIKÁCIÍ POJMU JAZYKOVÝ ZNAK

PAVEL CMOREJ

0. V našej jazykovede dnes prevláda názor, že jazyk je systém znakov. Znakovosť jazyka sa akceptuje aj v teórii poznania a v logike. No už pri povrchnom čítaní úvah venovaných otázkam jazykového znaku možno zistiť, že názory jednotlivých autorov na povahu jazykových znakov sa značne líšia. V literatúre a najmä v učebniciach sa obyčajne uvádzajú dve koncepcie jazykového znaku: unilaterálna, ktorú preferujú najmä gnozeológovia a logici, a bilaterálna, ku ktorej sa hlásia pravdepodobne všetci naši jazykovedci, ktorí sa zaoberali znakovosťou jazyka. Nazdávame sa, že v tomto podaní sa skutočný stav vecí skresľuje a problematika jazykového znaku zjednodušuje. Na jednej strane to vzbudzuje klamný dojem, akoby existovali iba dve koncepcie a len dva s nimi späté významy termínu „jazykový znak“, na druhej strane sa zastiera skutočnosť, že aj medzi stúpenkami jednej z týchto dvoch koncepcií môžu jestvovať nezanedbateľné rozdiely. Niekedy ich možno vystopovať aj v prácach jedného autora, váhajúceho medzi niekoľkými chápaniami jazykového znaku. Pritom sa tieto rozdiely buď neuvedomujú (či nepriznávajú), alebo sa obyčajne redukovujú na základné odlišnosti medzi unilaterálnou a bilaterálnou koncepciou.

V štúdiu sa pokúsime ukázať, že výraz „jazykový znak“ je omnoho mnohoznačnejší, než sa všeobecne predpokladá alebo pripúšťa. Pôvod tejto mnohoznačnosti nevidíme len v absencii všeobecne prijatej dohody o jeho používaní. V nemalej miere sa o ňu pričínila aj mimoriadna zložitosť problematiky jazyka a jazykového znaku, ako aj skutočnosť, že k jeho skúmaniu možno pristupovať z viacerých aspektov a zo zorného uhla niekoľkých vedných disciplín. Aj malá zmena aspektu skúmania môže viesť k nepovšimnutému posunu od jedného významu termínu „jazykový znak“ k druhému.

Istý podiel na mnohoznačnosti tohto termínu má aj viacvýznamovosť výrazu „označovať“. Jazykový znak sa totiž často charakterizuje ako entita, ktorá označuje nejakú inú entitu. Chápanie jazykového znaku vychádzajúce z podobnej charakteristiky zjavne závisí od interpretácie výrazu „označuje“.

V mnohoznačnosti výrazov „jazykový znak“, „označenie“, „označuje“ a pod. sa do istej miery tiež odráža naliehavá teoretická potreba disponovať viacerými pojmami znaku a označenia. Hlbšie a fundovanejšie osnované skúmanie znakovej povahy jazyka a vzťahov jeho výrazov k mimojazykovej skutočnosti sa podľa nášho

názoru nezaobíde bez viacerých pojmov jazykového znaku a označenia. Tieto pojmy treba bližšie určiť a obsahovo aj terminologicky zreteľne od seba odlíšiť, aby sme sa vyhli nežiadúcemu pojmovému zmätku a zbytočným teoretickým nedorozumeniam.

Cieľom tejto state je poukázať na rôzne možnosti explikácie výrazu „jazykový znak“ a naznačiť niektoré z jeho explikácií. Nepokúšame sa o exaktné vymedzenie analyzovaných pojmov, ale o intuitívny rozbor, bez ktorého je precíznejšia explikácia nemysliteľná.

1. Nemienime sa tu zaoberať znakmi v širšom semiotickom zmysle zahrňujúcim aj také nejazykové útvary ako príznaky, symptómy, signály, ikonické znaky a pod. Kedykoľvek použijeme výraz „znak“, vždy budeme mať na mysli výlučne jazykový znak, t. j. ideálny (abstraktný) alebo fyzikálny objekt či jav, ktorý svojou štruktúrou, grafickým tvarom alebo zvukovým členením vyhovuje gramatickým pravidlám¹ nejakého jazyka (nezáleží na tom, či prirodzeného alebo umelého).

Už v tejto charakteristike, určenej skôr na postihnutie predmetu nášho záujmu než na vymedzenie jazykového znaku, je skrytá istá dvojznačnosť, podmienená neurčitou prívlastku „jazykový“, resp. jeho slovotvorného základu „jazyk“. Podľa toho, či „jazyk“ chápeme v širšom (neodbornom) alebo užšom (terminologickom) zmysle (ako abstraktný systém), jazykovým znakom možno rozumieť buď akýkoľvek fyzikálny (akustický, grafický a pod.) alebo abstraktný objekt utvorený podľa pravidiel nejakého jazyka, alebo iba ideálny prvok istého abstraktného systému.

Ďalej budeme výraz „jazykový znak“ používať v oboch významoch, ale v prvom, voľnejšom význame budeme často používať iba výraz „znak“, prípadne s nejakým prívlastkom, pomocou ktorého z množiny všetkých jazykových znakov v širšom zmysle vyčleníme nejakú podmnožinu.

Niektorí autori zužujú rozsah termínu „znak“ na triedu jednoduchých významových jednotiek jazyka; zložené reťazce týchto jednotiek nenazývajú znakmi, ale výrazmi.² Toto zúženie má obyčajne povahu terminologickej konvencie nahradzujúcej termín „jednoduchý výraz“ skratkou „znak“. Prijatie tejto konvencie nemusí znamenať príklon k názoru, ktorý upiera znakovosť zloženým výrazom, nebolo by však vhodné zaviesť ju pre potreby koncepcie zdôrazňujúcej znakovú povahu jednoduchých aj zložených výrazov. Preto znakmi budeme rozumieť nielen jednoduché, ale aj zložené výrazy, syntagmy, vety, ba aj texty.

2. Podľa bežného a azda aj najrozšírenejšieho chápania jazykový znak je zmyslami vnímateľný predmet alebo fyzikálny jav (udalosť), ktorý vnímame a použijeme, resp. môžeme použiť ako niečo, čo zastupuje, označuje niečo iné (nielen objekt v užšom zmysle, ale aj vlastnosť, vzťah, situáciu atď.). Pritom sa samozrejme

¹ Každé pravidlo, ktoré sa uplatňuje pri konštruovaní správne utvorených jazykových výrazov; za výrazy pokladáme nielen vety a ich členy, ale aj postupnosti viet (texty).

² Pozri napr. Carnapovu prácu *Introduction to semantics* (1948, s. 4—5), kde sa obdobne používajú anglické výrazy „sign“ a „expression“.

predpokladá, že tento predmet či jav svojou stavbou vyhovuje gramatickým pravidlám nejakého jazyka, t. j. je správne utvorený (čo nemusí vždy znamenať, že sa utváral so zreteľom na pravidlá jazyka). Znak sa tu chápe čisto unilaterálne, je ním sám fyzikálny predmet alebo jav, ktorý je v istom vzťahu k niečomu inému.

Fyzikálne predmety, javy a udalosti použité alebo používané vo funkcii znaku budeme nazývať *fyzikálnymi jazykovými znakmi* alebo jednoducho *fyzikálnymi znakmi*. Použitím nejakého predmetu či javu ako znaku označujúceho niečo iné nerozumieme iba produkciu znaku (napr. jeho vyslovenie alebo napísanie), ale aj jeho pasívne recipovanie (počúvanie, čítanie a pod.), pravda, za predpokladu, že predmet či jav sa produkuje a recipuje ako objekt zastupujúci niečo iné.

Fyzikálne znaky sú objekty, ktoré podliehajú priestorovej a časovej lokalizácii, zaujímajú isté miesto v priestore a jestvujú alebo sa odohrávajú v istom čase. Z toho vyplýva, že dva predmety alebo zvuky nachádzajúce sa v tom istom čase na dvoch rôznych miestach nemôžu byť nikdy jedným a tým istým *fyzikálnym* znakom (aj keď sú si navlas podobné a vyjadrujú ten istý význam). Počet fyzikálnych znakov utvorených podľa pravidiel nejakého jazyka je konečný, ale ustavične sa mení, resp. kolíše: podchvíľou sa objavujú nové znaky a niektoré z jestvujúcich prestávajú existovať (napr. tie, ktoré, ničím nezaznamenané, už dozneli alebo boli zničené). Neunúvali by sme čitateľa týmito samozrejmosťami, keby sa na ne občas nezabúdalo, keby sa niekedy jazyk necharakterizoval ako systém zložený práve z fyzikálnych znakov. Je veľmi otázne, či také efemérne entity, ako sú napr. zvuky reči utvárajú systém a ak aj áno, či možno taký systém poznať. To by totiž znamenalo poznať všetky jeho prvky a systémové vzťahy medzi nimi. Kto však pozná, či môže poznať všetky fyzikálne znaky utvorené podľa pravidiel nejakého jazyka?

V úvodnej charakteristike *fyzikálnych* znakov a v nasledujúcich častiach sme položili dôraz predovšetkým na určenie ich povahy (materiálnosť) a skutočnosť, že ich používame ako objekty zastupujúce, označujúce niečo iného, od ostatných momentov sme zámerne abstrahovali. Nie je to teda charakteristika, ktorú by nebolo treba ďalej spresňovať a špecifikovať. Možno to urobiť niekoľkými spôsobmi, a tak získať niekoľko presnejších, no navzájom nezameniteľných vymedzení fyzikálnych znakov.

Predpokladajme, že *W* je fyzikálny predmet alebo jav, ktorý svojou stavbou vyhovuje gramatickým pravidlám nejakého jazyka, a preto ho možno vnímať a použiť ako znak zastupujúci niečo iné. Je táto skutočnosť postačujúcou podmienkou znakovosti *W*? Pritom si treba uvedomiť, že *W* môže byť prírodným útvarom spôsobeným eróziou, radom stôp v piesku, zložitou škvrnou na papieri, látke alebo ceste, refazcom zvukov artikulovaných papagájom, produktom nejakého umelého zariadenia a pod. Navyše treba zdôrazniť, že z možnosti použiť *W* ako znak ešte nevyplýva, že ho niekto naozaj ako znak aj použije. Máme teda považovať za znak fyzikálny objekt či jav *W*, ktorý svojou štruktúrou vyhovuje pravidlám nejakého jazyka bez ohľadu na to, či ho niekto skutočne použil alebo použije a bez zreteľa na

to, či je produktom ľudskej komunikačnej aktivity, výtvorom prírody, zvierat či umelých zariadení?

Domnievame sa, že na báze intuitívneho chápania znaku nemožno dať na túto otázku jednoznačnú odpoveď. Nenachádzame ju — a nie náhodou — ani v literatúre. Najmä filozofi sa z rôznych dôvodov zdráhajú odpovedať na ňu pozitívne. A predsa práve kladná odpoveď je najjednoduchšia a pre mnohé účely najvýhodnejšia. Fyzikálnym znakom by potom bol ľubovoľný zmyslovo vnímateľný predmet alebo jav vyhovujúci svojou štruktúrou pravidlám nejakého jazyka, ktorý by používateľ tohto jazyka *mohol* použiť ako objekt zastupujúci niečo iné. V tomto vymedzení sa v opozícii voči skutočnému použitiu zdôrazňuje jeho *možnosť*, z čoho vyplýva, že za znak v tomto zmysle musíme považovať aj objekt, ktorý nikto nikdy v znakovkej funkcii nepoužil ani nepoužije, pravda za predpokladu, že vyzerá alebo znie ako znak nejakého jazyka. Postačujúcou podmienkou znakovosti *W*tu teda je správna utvorenosť *W*.

Uvedomujeme si, že toto vymedzenie má aj isté neintuitívne dôsledky, ale má ich aj stanovisko, podľa ktorého znakmi sú iba fyzikálne objekty a javy, ktoré niekto už použil alebo používa, prípadne použije niekedy v budúcnosti. Prívrženec opačného stanoviska musí uprieť znakovosť slovám vytlačeným v knihe, ktorú nikto nikdy neotvoril ani neotvorí, aj zvukom správ rozliehajúcich sa z rádia, ktoré nik nepočúva a pod. V tejto súvislosti treba podotknúť, že zvuky, ktoré produkuje hlásateľ, nie sú totožné so zvukmi, ktoré vyvoláva chvenie membrány reproduktora, a fyzikálne znaky, ktoré napíše autor knihy do svojho rukopisu alebo sádze typograf do stroja, nie sú tie isté ako znaky vytlačené v jednotlivých exemplároch knihy. Nie je však vylúčené, že v istých skúmaniach bude účelnejšie použiť užší pojem fyzikálneho znaku, pod ktorý sa zahrnújú buď iba gramaticky správne utvorené fyzikálne predmety a javy, ktoré aspoň raz niekto použil alebo použije, alebo predmety a javy, ktoré sú navyše produktom výlučne ľudskej aktivity, zameranej na výmenu informácií. V prvom prípade by bol fyzikálnym znakom aj papagájov pozdrav „Dobrý deň!“, ktorý niekto počuje a recipuje ako zmysluplný výraz, v druhom iba fyzikálne predmety a javy, ktoré vytvoril človek na to, aby pomocou nich označil nejaký objekt, opísal nejakú situáciu, vyjadril svoje dojmy atď.

Ani v jednom z troch uvedených prípadov znakovosť predmetu či javu nezávisí od jeho aktuálneho použitia: v prvom prípade použitie o znakovosti vôbec nerozhoduje, v druhom stačí, keď sa predmet aspoň raz použil alebo použije, a v treťom, keď je navyše produktom človeka v informačne zameranej aktivite. V literatúre sa možno stretnúť aj s názorom, podľa ktorého fyzikálne predmety a javy sú znakmi iba v intervaloch, v ktorých sa používajú, v ostatných intervaloch im znakovosť neprislúcha. Znaky v tomto význame možno nazvať *fyzikálnymi znakmi v aktuálnom zmysle* alebo aj *aktuálnymi znakmi*, znaky v predchádzajúcich troch významoch *znakmi v potenciálnom zmysle* alebo aj *potenciálnymi znakmi*. Proti aktualistickému chápaniu fyzikálnych znakov nemožno principiálne nič namietat. Nepochybne je

filozoficky lákavé, ale podľa nášho názoru teoreticky nepohodlné. Nepridržiavajú sa ho dôsledne ani jeho prívrženci. V intenciách tohto chápania musí čitateľ tohto článku považovať za znaky iba tie vytlačené výrazy v študovanom exemplári *Jazykovedného časopisu*, ktoré práve číta, výrazy, ktoré už prečítal, už znakmi nie sú (ak ich náhodou nečíta niekto iný), výrazy, ktoré ešte nečítal, znakmi ešte nie sú.

Niekedy sa za potenciálny fyzikálny znak pokladá *ľubovoľný* predmet či jav, ktorý by mohol niekto použiť na označenie niečoho iného, teda aj predmet, ktorý svojím zložením nevyhovuje gramatickým pravidlám nijakého jestvujúceho jazyka. Znakom v tomto zmysle je skoro každý zmyslovo vnímateľný predmet či jav, a preto je tento pojem znaku teoreticky nezaujímavý.

Ktorý z predchádzajúcich štyroch bližšie určených pojmov fyzikálneho znaku je najadekvátnejší? Na túto otázku sotva možno dať jednoznačnú odpoveď. Neurčitost pôvodného intuitívneho pojmu nám dovoľuje explikovať ho viacerými spôsobmi a v takom prípade nie je ľahké rozhodnúť, ktorý explikát je z tohto hľadiska najlepší. Preto treba adekvátnosť posudzovať aj so zreteľom na potreby a ciele budovanej teórie či koncepcie. V niektorých koncepciách sa môže viac osvedčiť jeden, v iných zasa druhý pojem. Prvý explikát považujeme zo všetkých štyroch za najvýhodnejší, lebo je najjednoduchší, abstrahuje sa v ňom totiž od momentov, ktoré môžu niektoré skúmania jazyka zbytočne skomplikovať. Niet však pochybností ani o tom, že v niektorých úvahách koncentrujúcich sa na iné aspekty jazyka bude výhodnejšie vybrať a ďalej precizovať niektorý z ostatných troch pojmov, prípadne zaviesť ďalší. Nemáme v úmysle riešiť tieto otázky. Snažili sme sa skôr ukázať a zdôrazniť, že analyzované pojmy fyzikálneho znaku sú rozličné, a preto by sa mali v úvahách o jazyku dôsledne odlišovať. Už jednoduchý rozbor ich významu prezrádza, že ich rozsahy nie sú totožné, v každom prípade sú mysliteľné situácie, v ktorých sa môžu líšiť.

3. Fyzikálne znaky utvárajú východisko a empirickú bázu lingvistického skúmania. V nich sa abstraktný jazykový systém manifestuje a iba skrze ne „žije“. Niet jazyka, s ktorým by sme sa mohli oboznámiť inak ako prostredníctvom fyzikálnych znakov. Platí to aj o tých najabstraktnejších jazykoch matematiky, fyziky a logiky. Používanie jazyka je nerozlučne späté s používaním fyzikálnych znakov alebo ich psychických obrazov v našom vedomí.

Napriek tomu vo väčšine jazykovedných disciplín sa s pojmom fyzikálneho znaku operuje omnoho menej, ako sa zdá na prvý pohľad. Vo formuláciách výsledkov skúmania, v syntaktických a sémantických pravidlách skúmaného jazyka sa o fyzikálnych znakoch obyčajne priamo nehovorí. Napr. keď E. Paulíny (1981, s. 25) v monografii *Slovenská gramatika* píše, že „pri jazykovom znaku *strom* so všeobecným významom sa určovacími syntagmami *zelený strom*, *vysoký strom*, ... získa menej všeobecná odroda jazykového znaku *strom*, ...“ sotva má na mysli fyzikálny znak, teda jedinečný, v určitom exemplári *Slovenskej gramatiky* na tom a tom mieste vytlačený rad písmen. Jazykovým znakom „strom“ sa tu rozumie skôr abstraktný

reprezentant zastupujúci ľubovoľný fyzikálny znak zložený z hlások alebo písmen *s*, *t*, *r*, *o*, *m* súvisle artikulovaných alebo napísaných v tomto poradí.

V logických a v mnohých lingvistických skúmaníach jazyka je účelné abstrahovať od niektorých vlastností fyzikálnych znakov a vzťahov medzi nimi. Abstrahovaním od miesta a času ich použitia, od ich konkrétnej hmotnej podoby, fyzikálneho zloženia, ich používateľov a iných zložiek a momentov semiózy jazykovedec získa teoretické konštrukty, ktoré mu pri skúmaní zastupujú fyzikálne znaky s niektorými ich vlastnosťami. Aby sme tieto konštrukty odlišili od fyzikálnych znakov, budeme ich nazývať *ideálnymi* alebo *abstraktnými znakmi*, hoci si treba uvedomiť, že samými prívlastkami „abstraktný“, „ideálny“ sa povaha týchto znakov bližšie nešpecifikuje, lebo ide o výrazy, ktoré sú dosť nejasné a mnohoznačné (najmä vo filozofii).³ Medzi fyzikálnymi znakmi a im zodpovedajúcim ideálnym znakom, ktorý ich ako teoretický konštrukt zastupuje, existuje vzťah, ktorý sa nazýva *realizácia*. Intuitívne ide o vzťah jestvujúci napr. medzi fyzikálnym znakom vytlačeným v čitateľovom exemplári *Jazykovedného časopisu* na s. . . . v . . . riadku a ideálnym znakom „strom“. Povaha realizácie závisí od povahy a určenia ideálneho znaku. Napr. keď ideálnym znakom rozumieme istú množinu fyzikálnych znakov, realizáciou je vzťah príslušnosti prvku k množine. Budeme tiež hovoriť, že fyzikálny znak je realizáciou ideálneho znaku.

Ideálny jazykový znak možno bližšie určiť ako *množinu* všetkých grafických fyzikálnych znakov zložených z tých istých písmen napísaných či vytlačených v tom istom poradí⁴ alebo ako množinu znakov s totožným zvukovým členením, alebo ako množinu fyzikálnych znakov tej istej štruktúry, ktoré plnia tú istú sémantickú funkciu a pod. Napr. ideálny znak „strom“ možno v intenciách tohto chápania charakterizovať buď ako množinu všetkých fyzikálnych znakov zložených z hlások *s*, *t*, *r*, *o*, *m* (artikulovaných v tomto poradí), alebo ako množinu napísaných či vytlačených fyzikálnych znakov, ktoré sa skladajú z písmen *s*, *t*, *r*, *o*, *m* uvedených tesne za sebou v tomto poradí, prípadne ako množinu, ktorá je zjednotením obidvoch predchádzajúcich množín. Podotýkame, že v každom z týchto troch prípadov ide o iný pojem ideálneho znaku. Pojem ideálneho znaku možno teda tiež explikovať viacerými spôsobmi, a tak získať niekoľko pojmov, ktoré treba dôkladne diferencovať.⁵ Množina všetkých akustických realizácií ideálneho znaku „strom“ sa predsa nápadne líši od množiny všetkých jeho grafických realizácií aj od množiny, ktorá je zjednotením týchto dvoch množín.

Pri uvedenom vymedzení ideálnych znakov nejakého jazyka *J* sa vychádza

³ Termíny „ideálny znak“, „abstraktný znak“ používajú aj iní autori, žiaľ, často bez bližšieho určenia ich obsahu.

⁴ Niekedy sa v tejto súvislosti hovorí o množine grafických znakov toho istého tvaru, čo vedie k príliš úzkemu chápaniu ideálneho znaku, lebo napísané znaky majú obyčajne iný tvar ako vytlačené a aj medzi tlačenými znakmi jestvujú dosť veľké tvarové rozdiely.

⁵ Už Ch. S. Peirce rozoznával niekoľko pojmov ideálneho znaku (porov. Lingvistické čítanky I. Sémiotika, 1972).

z predpokladu, že existuje množina M všetkých fyzikálnych znakov tohto jazyka, na ktorej sa definuje nejaká ekvivalenčná relácia R (t. j. relácia, ktorá je reflexívna, symetrická a tranzitívna), akou je napr. relácia mať tú istú zvukovú segmentáciu alebo mať tú istú štruktúru. Táto relácia rozdelí množinu M na isté (spravidla konečné) množstvo disjunktných množín (ktorých sumou je množina M) obsahujúcich fyzikálne znaky s tou istou zvukovou segmentáciou, tej istej štruktúry a pod. Každá z týchto množín predstavuje jeden ideálny znak jazyka J .

Naznačený postup zavedenia ideálnych znakov nejakého jazyka J možno uplatniť iba za istých idealizujúcich predpokladov, na ktoré sa obyčajne zabúda. Za diskutabilný považujeme už predpoklad o existencii množiny M , ktorá by mala obsahovať všetky fyzikálne znaky utvorené používateľmi jazyka J (v súlade s gramatickými pravidlami tohto jazyka), teda aj znaky, ktoré už boli utvorené niekedy v minulosti alebo ešte len budú utvorené v budúcnosti. Možno však o zvukoch artikulovaných v dávnejšej minulosti, o grafických znakoch, ktoré boli neskôr zničené a o znakoch, ktoré ešte nik nevydal, nenapísal ani nevytlačil, tvrdiť, že dnes jestvujú? A možno tvrdiť, že existuje množina s takými prvkami? Logický a ontický status množiny M obsahujúcej prvky, ktoré už (alebo ešte) nejestvujú, je prinajlepšom podozrivý. Navyše aj keby taká množina existovala, bude obsahovať všetky znaky, ktoré možno podľa gramatických pravidiel jazyka vytvoriť? Pravidlá väčšiny jazykov nám dovoľujú konštruovať neobmedzené množstvo rôznych výrazov (ak k nim rátame aj zložené), ich počet je teda nekonečný, ale množina M je vždy konečná. Keď ideálny znak vymedzíme napr. ako množinu všetkých fyzikálnych znakov tej istej štruktúry, budeme musieť uprieť znakovosť výrazom, ktoré nikto nikdy nevysloví ani nenapíše (napr. pre ich prílišnú zložitosť). A pretože ich nepoznáme (nemôžeme vopred vedieť, ktoré výrazy nikdy nik neutvorí), nemôžeme na základe znalosti jazyka určiť, ktoré správne utvorené výrazy sú znakmi uvažovaného jazyka.

Odhliadnuc od naznačených problémov, množinové chápanie ideálnych znakov je so zreteľom na precíznosť množinového pojmového aparátu jedno z najpriateľnejších. Niekedy sa ideálny znak charakterizuje ako typ alebo abstraktný invariant fyzikálnych znakov s istými spoločnými vlastnosťami, ale povaha typu a abstraktného predstaviteľa sa bližšie nešpecifikuje, takže nie je jasné, či ich máme považovať za množiny alebo iné abstraktné entity.

Z rozvíjaných úvah vyplýva, že povaha ideálnych znakov a ich pojmová konštitúcia nie je v danom štádiu bádania uspokojujúco preskúmaná, hoci niet pochybností o tom, že ide o entity, ktoré sa od fyzikálnych znakov výrazne líšia. Kým fyzikálne znaky jestvujú v čase a zaujímajú isté miesto v priestore, časová či priestorová lokalizácia ideálnych znakov nemá vôbec zmysel. Fyzikálne znaky sú zmyslovo vnímateľné, v každom prípade aspoň prostredníctvom prístrojov (čo možno sotva povedať o abstraktných entitách, akými sú ideálne znaky).

Takmer každý jednoduchší ideálny znak má viacej fyzikálnych realizácií (ideálne-

mu znaku „strom“ zodpovedá veľa fyzikálnych znakov utvorených z hlások alebo písmen *s, t, r, o, m*), na druhej strane jestvujú veľmi zložité ideálne znaky, ktoré ešte nik nevyslovil, nenapísal ani nevytlačil a — ako sme už uviedli — aj také, ktoré nikto nikdy neutvorí. Počet ideálnych znakov väčšiny jazykov je nekonečný (na základe toho sa niekedy odlišujú jazyky od kódov), naproti tomu počet fyzikálnych znakov ľubovoľného jazyka je vždy konečný (aj keď sa mení, kolíše alebo narastá).

Medzi fyzikálnymi a ideálnymi znakmi je rozdiel aj v tom, že každý používateľ jazyka pozná všetky jednoduché ideálne znaky, ktoré patria do základnej slovnej zásoby jazyka, nik však nepozná všetky ich fyzikálne realizácie. Nevyhnutnou podmienkou poznania nejakého jazyka je skôr poznanie všetkých jeho jednoduchých ideálnych znakov (ak medzi ne nerátame odborné termíny) než ich fyzikálnych realizácií.

Odlíšili sme tri druhy ideálnych znakov: 1. ideálne znaky zastupujúce akustické fyzikálne znaky s tou istou zvukovou segmentáciou; 2. ideálne znaky zastupujúce grafické fyzikálne znaky zložené z tých istých písmen napísaných či vytlačených v tom istom poradí; 3. ideálne znaky zastupujúce grafické aj akustické fyzikálne znaky tej istej štruktúry.⁶ Samozrejme, mysliteľné sú aj iné možnosti. Uvedené druhy ideálnych znakov predstavujú tri pojmy ideálneho znaku, ktoré by bolo treba odlíšiť aj terminologicky.

Ideálny znak v ktoromkoľvek z týchto troch významov je unilaterálna entita, konštrukt získaný abstrahovaním od niektorých vlastností unilaterálne chápaných fyzikálnych znakov. Tento konštrukt zastupuje iba označujúce predmety a javy (spĺňajúce isté podmienky), nie to, čo označujú, teda iba signifikanty, nie ich signifikát.

4. Môže byť gramaticky správne utvorený fyzikálny predmet alebo jav znakom, keď sám osebe sa na nič nevzťahuje, nič nezastupuje? Veď žiadne skúmanie fyzikálneho predmetu, javu neodhaľuje v ňom nič, čím by sa vzťahoval na niečo mimo seba. Nemusí mať taký predmet už nejaký význam, obsah, aby mohol niečo označovať, poukazovať na niečo iné? Pod tlakom podobných pochybností sa pravdepodobne utvárala bilaterálna koncepcia znaku (Kráľ, 1974, s. 98—132).

Podľa tejto koncepcie (vlastne koncepcií, lebo je ich viac) znak je objekt, v ktorom možno vyčleniť dve zložky alebo stránky: označujúcu (signifikant) a označovanú (signifikát), ktoré budeme ďalej označovať ako S_1 a S_2 . Určitejšiu teoretickú predstavu o bilaterálnom chápaní znaku môže poskytnúť iba dôkladná odpoveď na túto otázku: aká je povaha tohto objektu, jeho zložiek a vzťahu medzi nimi?

Ontický a logický status bilaterálne chápaného znaku je dosť nejasný a neurčitý. Predstavuje tu znak jeden objekt alebo dva objekty späté istým vzťahom? Ak ide o dva objekty, prečo sa hovorí o jednom znaku? Z formulácií stúpcov bilaterálnej

⁶ Výraz „byť tej istej štruktúry“ sa dá interpretovať rôzne. Pre zjednodušenie úvah sa tu abstrahuje od istých rozdielov medzi akustickými a grafickými znakmi, ktoré sú realizáciou toho istého ideálneho znaku.

konceptie možno usúdiť, že preferujú stanovisko, podľa ktorého znak je jeden objekt s dvoma časťami alebo stránkami. Také chápanie objektu možno explikovať viacerými spôsobmi a podľa toho znak pokladať:

- (1) za dvojprvkovú množinu $\{S_1, S_2\}$ obsahujúcu S_1 a S_2 alebo
- (2) za usporiadanú dvojicu $\langle S_1, S_2 \rangle$, v ktorej S_1 je jej prvý a S_2 jej druhý člen alebo
- (3) za predmet s dvoma špecifickými vlastnosťami (stránkami) S_1, S_2 alebo
- (4) za homogénny celok zložený z dvoch rovnorodých častí S_1, S_2 (ako zvuk „láva“ zložený zo zvukov „lá“ a „va“ alebo psychický zážitok zložený z dvoch jednoduchších zážitkov a pod.).

Ktorú z týchto explikácií uprednostniť?⁷ Odpoveď na túto otázku do istej miery závisí od určenia povahy zložiek S_1, S_2 (napr. ak S_1 je rad zvukov a S_2 význam, znak nemôže byť homogénnym celkom ani predmetom s vlastnosťami S_1, S_2 , pretože S_1 tu nie je vlastnosť). V tomto bode sú medzi jednotlivými autormi značné rozdiely. Napr. F. de Saussure (1961, s. 77—79) považuje obidve zložky za psychické zážitky: S_1 je predstava zvuku, S_2 pojem (zrejme v psychologickom, a nie logickom zmysle) a znak je celok, v ktorom obidve zložky splyvajú do jedného komplexného zážitku.

Saussurov pojem znaku možno s istými výhradami explikovať spôsobom naznačeným v (4): dva psychické zážitky, objekty z toho istého „materiálu“, splyvajú u používateľa jazyka do jedného homogénneho celku — do nového zážitku. Keby bol de Saussure za druhú zložku zvolil pojem v logickom zmysle (t. j. istú funkciu), znak by sa sotva dal explikovať týmto spôsobom.

V našej literatúre vo funkcii zložiek S_1, S_2 zväčša vystupujú: a) akustická predstava — pojem (napr. v Erhartovom jazykovom znaku; Erhart, 1984, s. 12—13); b) zvukový komplex — konkrétna predstava (v Erhartovom znaku v prehovore); c) forma — význam (Pauliny, 1981, s. 18); d) odraz zvukov v spoločenskom vedomí — odraz objektu vo vedomí (Horecký, 1983, s. 48—49).

V Erhartovom jazykovom znaku nachádzame tie isté zložky ako u de Saussura, avšak A. Erhart necharakterizuje jazykový znak ako psychický zážitok, ale ako dialektickú jednotu označujúceho a označovaného. Podľa všetkého „dialektická jednota“ je len iným označením saussurovsky chápaného znaku, lebo na inom mieste A. Erhart píše, že „jazyk je uložený v našej pamäti ako soustava znakov“ (Erhart, 1984, s. 13), z čoho vychodí, že znaky sú psychické fenomény (objavuje sa tu však nový moment — k uvedomovaným zážitkom, akými sú predstavy, tu pristupujú aj pamätové záznamy, ktoré si nemusíme vždy uvedomovať).

Ak systémom rozumieme množinu objektov spätých istými vzťahmi a jazyk považujeme za systém znakov, tak Saussurovo (a teda aj Erhartovo) chápanie jazykového znaku musíme odmietnuť — v teórii jazyka vedie totiž k neprijateľnému psychologizmu. Toto ponímanie môže byť užitočné v psychológii reči alebo v teórii

⁷ Pritom nemožno a priori vylúčiť iné možnosti explikácie.

komunikácie, ale v rovine úvah o jazyku skôr zavádza než usmerňuje.⁸ Je azda jazyk systémom psychických zážitkov? Ako môže byť taký systém niečím nadindividuálnym, keď psychické procesy sú privatissimom jedincov?

Paulinyho „forma“ je aspoň trojznačný výraz: môže znamenať konkrétny zvukový reťazec alebo akustickú predstavu (širší kontext to nevyklučuje), alebo abstraktného reprezentanta zvukových reťazcov s istou segmentáciou. Medzi akustickou predstavou a abstraktným reprezentantom je veľký rozdiel: predstava je konkrétny psychický zážitok, proces, ktorý sa odohráva vo vedomí jedinca. Ten istý zvuk si môžeme predstavovať viackrát a môžeme si ho predstaviť viacerí — existuje teda veľa predstáv toho istého konkrétneho zvukového komplexu. Predstavy sú výlučným vlastníctvom konkrétneho individua a odohrávajú sa v čase. Naproti tomu abstraktný reprezentant určitého zvukového reťazca je len jeden, nie je psychickým fenoménom (hoci mu v našom vedomí zodpovedá pojem v psychologickom zmysle) a nejestvuje v čase v tom zmysle ako psychické predstavy. Ak Paulinyho formu stotožníme s akustickou predstavou a význam s pojmom v psychologickom zmysle, znakom bude Saussurov psychický zážitok. Ak za formu budeme považovať zvukový reťazec, dostaneme približne Erhartov znak v prehovore (ak jeho konkrétna predstava má pojmový charakter a zostaneme pri stotožnení pojmu s významom). V tomto prípade nanovo vzniká otázka, čím je znak ako celok. Rad zvukov nie je psychickým zážitkom, a preto nemôže splynúť s Erhartovou predstavou alebo Paulinyho psychologicky ponímaným významom do jedného homogénneho celku. Zo skutočnosti, že tento fyzikálny jav sa odráža v našom vedomí, ešte nevyplýva, že ho môžeme stotožniť s niečím v našom vedomí. Teda čím je tu znak: procesom, ktorý sa začína vlnením vzduchu a končí sa vyvolaním istého duševného pochodu (predstavy, významu), alebo abstraktnou entitou, akou je množina {zvukový komplex, predstava} či usporiadaná dvojica, v ktorej prvým členom je tento zvukový komplex a druhým — predstava (význam)?

Úskaliam psychologizmu sa najlepšie vyhol J. Horecký: obidve zložky znaku umiestnil v spoločenskom vedomí, a tým ich odpsychologizoval. Ale problém povahy znaku ako celku zostal: odpsychologizovaním sa z obidvoch súčastí znaku stali abstraktné entity, z ktorých možno znak konštituovať ako množinu, usporiadanú dvojicu alebo — ak S_1 , S_2 majú povahu vlastností — aj ako objekt, ktorý má jednak tú vlastnosť, že je zvukovým reťazcom s takou a takou segmentáciou (S_1), jednak vlastnosť byť odrazom toho a toho (S_2). Riešenie tohto problému závisí od

⁸ Odhľadnuc od nezanedbateľných koncepcných a terminologických odlišností, medzi saussurovsky ladené chápania jazykového znaku možno zaradiť aj vymedzenie Á. Kráča (1974, s. 54–58), podľa ktorého jazykový znak je asociačný prienik identifikátu symbolickej funkcie (poznania zvukového komplexu ako istého zvuku reči) a identifikátu univerza (odrazu objektívnej skutočnosti). Treba však podotknúť, že v kontexte úvah zameraných na skúmanie rečového mechanizmu má podobné chápanie jazykového znaku svoje opodstatnenie.

blížšieho určenia pojmov odrazu zvukov a odrazu objektu v spoločenskom vedomí.

Už letný rozbor názorov uvedených autorov prezrádza, že jedna všeobecne prijatá bilaterálna koncepcia znaku nejestvuje. Aj bilaterálne chápanie znaku sa dá explikovať viacerými spôsobmi. Škála možností je veľmi pestrá a široká. Stačí si uvedomiť, že prvou zložkou znaku môže byť nielen akustická predstava, zvukový komplex a ideálny reprezentant istých zvukových komplexov, ale sekundárne aj grafický útvar, predstava grafického útvaru, ideálny reprezentant grafických útvarov istého tvaru alebo štruktúry a napokon aj abstraktný reprezentant istých zvukových a zároveň grafických reťazcov. Vo funkcii druhej zložky môže vystupovať okrem subjektívnej predstavy, pojmu (významu) v zmysle psychického aktu a Horeckého odrazu objektu aj abstraktno logicky pochopený význam (ktorý má podistým blízko k Horeckého odrazu objektu v spoločenskom vedomí), zbavený nežiadúceho psychologického zafarbenia.⁹ Keď k tomu prirátame niekoľko možností, ako traktovať znak ako celok a navyše rôzne teoretické predstavy o vzťahu medzi zložkami znaku, vyjde nám úctyhodný počet rôznych bilaterálnych chápaní jazykového znaku. Ktoré z nich sú adekvátne? Otázka je zámerne v pluráli, lebo pri skúmaní jazyka vo všetkých jeho rovinách sotva vystačíme s jedným pojmom znaku. Jednoznačnú odpoveď na ňu literatúra neposkytuje. Jednu z príčin vidíme v tom, že pojmy, ktorými sa v nej narába, majú príliš rozmazané kontúry.

Aká je povaha vzťahu medzi signifikantom S_1 a signifikátom S_2 ? Obyčajne sa charakterizuje ako arbitrárny, konvenčný a zároveň spoločensky záväzný. S tým nemožno nesúhlasiť, ale musíme mať na pamäti, že uvedené vlastnosti majú aj iné vzťahy, z čoho vyplýva, že taká charakteristika je síce pravdivá, ale nepostačujúca, lebo nepostihuje svoj predmet v jeho jedinečnosti. Čím sa líši vzťah medzi S_1 a S_2 od ostatných vzťahov s uvedenými vlastnosťami? Keď si všimneme slovník bilaterálnej koncepcie znaku a spôsob, akým bilateralisti vymedzujú znak, zistíme, že kľúč k riešeniu tohto problému má bilateralista na dosah ruky (žiaľ, nemôže ho použiť). Väčšina autorov charakterizuje znak ako objekt, ktorý označuje, zastupuje niečo iné. Navyše S_1 sa často nazýva označujúcou a S_2 označovanou zložkou znaku, pričom niet sporu o tom, že „byť označujúci“ znamená v slovenčine to isté ako „niečo označovať“. Z týchto premís evidentne vyplýva záver, že S_1 je znak a že vzťah medzi S_1 a S_2 je vzťahom označenia. Zastávať uvedené premisy a odmietat tento záver, t. j. popierať, že S_1 je znak, ktorý niečo označuje, znamená zastávať logicky protirečivú, neobhájiteľnú koncepciu. A práve túto koncepciu musí zastávať bilateralista, podľa ktorého jazykové znaky sú bilaterálne entity (S_1 ňou nie je). Aby sa vyhol sporu a zachránil bilaterálne ponímanie znaku, musí by sa alebo vzdať názoru, že znak je objekt, ktorý označuje, zastupuje niečo iné (čo by bolo z hľadiska intuícií

⁹ Abstrahujeme pritom od skutočnosti, že mnohí autori diferencujú medzi pojmom a významom a že pojem v psychologickom zmysle sa dá chápať nielen ako psychický akt, ale aj ako istá dispozícia.

spätých s pojmom znaku nanajvyš problematické), alebo upustiť od chápania prvej zložky znaku ako označujúcej (lenže čo by potom spájalo S_1 a S_2 ?).

Pretože intuitívny pojem označenia možno explikovať viacerými spôsobmi, stojí pred nami otázka, v čom je osobitosť vzťahu označenia medzi S_1 a S_2 . Aj k riešeniu tejto otázky má bilateralista blízko: za druhú zložku znaku totiž považuje význam alebo obsah (prípadne entitu s ním úzko spätú), a práve v tom vidíme náznak odpovede na danú otázku, v každom prípade aspoň nepriamy poukaz na smer skúmania vzťahu medzi S_1 a S_2 .

Mohli by sme postupovať napr. takto: ak S_2 je význam, tak S_1 je v tomto vzťahu k S_2 práve vtedy, keď S_2 je významom S_1 , resp. keď S_1 má význam S_2 . Ide teda o vzťah, v ktorom unilaterálne chápané jazykové znaky označujú svoj význam. Podobný alebo príbuzný vzťah nazývajú niektorí jazykovedci designáciou a označené objekty designátmi.

Designácia je teda vzťah, v ktorom sa jazykovým výrazom priraďuje ich význam. Je daná výlučne sémantickými pravidlami jazyka. Na určenie designátu jazykového znaku W jazyka J nepotrebujeme nijaké mimojazykové znalosti. Aj otázku, či nejaký znak W_1 má ten istý designát ako znak W_2 , možno tiež rozhodnúť na základe znalosti jazyka. Designátmi znakov prirodzeného jazyka sú zväčša objekty vzťahovej, resp. funkčnej povahy.

Každý zmysluplný výraz prirodzeného jazyka niečo designuje, väčšina jeho výrazov aj niečo denotuje. Denotácia je vzťah označenia úzko spätý s designáciou, ktorý sa od nej napriek tomu radikálne líši.¹⁰ Denotát jazykového znaku W závisí jednak od toho, čo je jeho designátom, jednak od takých faktorov, ako je stav vecí v čase použitia W , čas a miesto použitia W , verbálny kontext, používateľ znaku W , adresát prehovoru obsahujúceho W a pod. Jednoznačný výraz designuje vždy ten istý objekt, ale v dvoch odlišných situáciách môže denotovať dva rôzne predmety. Znalosť jazyka nestačí na zistenie denotátu znaku použitého v istej situácii: obyčajne treba poznať niektoré zo situačných faktorov, za ktorých sa znak použil (designát znaku určuje, ktoré faktory sú relevantné). Na rozdiel od designácie denotácia nie je arbitrárny vzťah, denotát znaku je určený jeho designátom a relevantnými faktormi situačného a verbálneho kontextu.

Ak F je designát jazykového znaku W a D objekt, ktorý je denotátom W v situácii s relevantnými faktormi X_1, \dots, X_n , tak D je hodnota funkcie F pri X_1, \dots, X_n , t. j. $D = F(X_1, \dots, X_n)$. Z toho je zrejmé, že denotát znaku závisí od jeho designátu a že denotujú iba výrazy, ktoré aj designujú. Táto koncepcia, inšpirovaná niektorými myšlienkami intenzionálno-logickej analýzy jazyka (Lewis, 1972; Montague, 1974), je bilaterálnemu chápaniu znaku pomerne blízka. Avšak bilaterálnosť znakov tu nespočíva v ich dvojjednosti, v arbitrárnom a zároveň nerozlučnom spojení či jednote ich dvoch zložiek, ale v tom, že väčšina znakov prirodzeného jazyka

¹⁰ V tejto stati sa musíme obmedziť na niekoľko stručných poznámok o designácii a denotácii.

označuje dvoma úzko súvisiacimi a predsa nápadne odlišnými spôsobmi, v tom, že znaky nielen niečo designujú, ale v závislosti od kontextu a situácie aj niečo denotujú.

*Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2*

Bibliografia

- CARNAP, R.: Introduction to semantics. Cambridge—Massachussets, Harvard University Press 1942. XII+236 s.
- ERHART, A.: Základy jazykovedy. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1984. 186 s.
- HORECKÝ, J.: Základy jazykovedy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 176 s.
- HORECKÝ, J.: Vývin a teória jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 110 s.
- KOTARBIŇSKA, J.: Pojęcie znaku. Studia logica, 6, 1957, s. 57—133.
- KRÁČ, A.: Model rečového mechanizmu. Bratislava, Veda 1974. 187 s.
- KRUPA, V.: Jednota a variabilita jazyka. Bratislava, Veda 1980. 166 s.
- LEWIS, D.: General semantics. In: Semantics of natural language. Red. D. Davidson—G. Harman. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company 1972, s. 169—218.
- Lingvistické čítanky I. Sémiotika 1. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1972. 157 s.
- MONTAGUE, R.: Formal philosophy. New Haven—London, Yale University 1974. 369 s.
- ONDRUS, P.—HORECKÝ, J.—FÜRDÍK, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 225 s.
- ONDRUS, S.—SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 313 s.
- PAULINY, E.: Slovenská gramatika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 319 s.
- PELC, J.: Wstęp do semiotyki. Warszawa, Wiedza Powszechna 1982. 349 s.
- SAUSSURE, F. DE: Kurs językoznawstwa ogólnego. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1961. 261 s.
- SOLNCEV, V. M.: Систем а структура в языке. Praha, Academia 1981. 271 s.

К ЭКСПЛИКАЦИИ ПОНЯТИЯ ЯЗЫКОВЫЙ ЗНАК

Резюме

Цель статьи показать разные возможности объяснения выражения «языковой знак» и по крайней мере интуитивно наметить некоторые из его объяснений. Кроме разнообразных понятий физического языкового знака здесь анализируется и несколько понятий идеального (абстрактного) языкового знака. Автор считает, что природа идеальных знаков и их понятийная конституция недостаточно исследованы. В статье особенно рассматриваются унилатеральные и билатеральные концепции знака. На основе анализа билатеральных концепций автор приходит к заключению, что онтологический и логический статусы билатерально понимаемого знака довольно расплывчаты. По автору билатеральность знаков не заключается в их двуединности, в произвольном и в то же время нераздельном сочетании формы и значения, а в том, что большинство знаков естественного языка выполняет функцию означения двумя тесно связанными и все-таки явно отличающимися друг от друга способами; в том, что эти знаки не только что-то дефинируют (как правило, свое значение), но и — в зависимости от контекста и от ситуации — что-то денотируют.

FENOMÉM TRADÍCIE V JAZYKOVEJ KULTÚRE

IVOR RIPKA

1.0. Interpretácia mnohoaspektových javov patriacich do širšie chápanej oblasti kultúry (t. j. súhrnu hmotných a duchovných hodnôt vytvorených a vytváraných ľudstvom v procese spoločensko-historickej praxe) je z aspektu marxisticko-leninskej filozofie vždy neoddeliteľne spojená s hodnotením týchto javov ako javov spoločenských. Ich hodnotenie by sa malo vždy vyznačovať intenzívnym úsilím o dôslednú analýzu i syntézu všetkých výsledkov predchádzajúcej ľudskej poznávacej činnosti (teoretickej i praktickej), ktoré prispeli k spoločnému pokroku a boli teda relevantné aj z hľadiska všeobecnej teórie kultúry.

Kultúrne hodnoty — a za také pokladáme aj evidentné teoretické i empirické (v praxi overené) hodnoty a poznatky získané v oblasti kultivovania jazyka — nie sú statické, ale menia svoje postavenie v hodnotovom systéme príslušníkov danej spoločnosti, triedy, vrstvy či sociálnej skupiny. Je všeobecne známy fakt, že každé obdobie spoločenského vývinu stavia pred ľudí iné hodnotové ideály; táto skutočnosť bezprostredne súvisí s názorom, podľa ktorého kultúrna hodnota má dynamický charakter. Podstata tejto dynamickosti spočíva predovšetkým v tom, že kultúra a kultúrne hodnoty sa prispôbujú potrebám spoločenstva, v rámci ktorého vznikajú a ktoré súčasne spoluvytvárajú. Ak sa vo vývinovom procese niektoré tradičné hodnoty, hodnotenia či postoje neuplatnia ako faktor stimulujujúci a inšpirujúci ďalší vývin, postupne v ňom prestávajú pôsobiť. Táto neúčasť nemusí byť nevyhnutne spojená s ich totálnym odmietnutím; môžu sa vnímať napr. v celom kontexte kultúrneho dedičstva, prípadne ako javy, ktoré síce istým spôsobom spoluurčujú súčasný stav vedeckého poznania, no nie sú pre jeho vývin a výsledky dominantne určujúce.

1.1. Pokrokovosť a dynamická inšpiratívnosť niektorého vedeckého poznatku či zistenia nespočíva jednoznačne len v ňom samom, ale je určená predovšetkým jeho spoločenským uplatnením. Vývin názorov na kultivovanie jazyka je čiastočne aj procesom navzájom sa negujúcich etáp; je to však dialektická negácia, ktorá sa nekončí popretím prekonaných názorov, ale vytvorením nového stavu, ktorý je neskôr na vyššej úrovni sám prekonávaný ďalšou progresívnejšou vývinovou etapou.

2.0. Pokusov o vymedzenie pojmu tradície je v literatúre veľa; v každom z nich sa odráža preferovanie niektorej zložky tejto komplexnej kategórie. Najvypracovanejšiu teóriu o vývine, funkciách a mieste tradícií v živote spoločnosti môže v súčasnosti prezentovať etnografia. Niektoré všeobecné tézy a formulácie možno aspoň čiastoč-

ne aplikovať aj pri komentovaní pôsobenia tradícií v oblasti jazykovej kultúry. Výber a hodnotenie adekvátnosti jazykových prostriedkov v jednotlivých etapách poznávania zložitých otázok fungovania jazyka v spoločnosti sú totiž ešte aj dnes determinované tradičnými prístupmi alebo aspoň ich rezíduami, a to v pozitívnom i negatívnom zmysle.

2.1. Tradícia sa zvyčajne charakterizuje ako kvalitatívna kategória kultúrnych hodnôt koncentrovaných v kolektívnom vedomí ľudí, odkazovaných v čase; ide o tú časť kolektívneho vedomia, ktorú nastupujúca generácia preberá od predchádzajúcej (porov. Horváthová, 1982). Tento prístup spoľahlivo ukazuje, že samotné preberanie kultúrnych javov, ani spôsob, akým sa to deje, by nemali opodstatnenie, keby sme nebrali do úvahy hodnoty, ktoré sa preberajú, a postoje, ktoré tento výber určujú.

Tradícia zahŕňa súbor javov duchovnej a materiálnej kultúry, ktoré sa stávajú súčasťou vedomia príslušného etnicko-kultúrneho spoločenstva. Nepredstavuje ustálený systém kultúrnych hodnôt. Ich prenos je dynamickým a vnútorne protirečivým procesom, pri ktorom si každá generácia vyberá z tradičného substrátu aktuálne alebo za aktuálne pokladané prvky, prípadne akcentuje iba niektoré jeho stránky. Táto regulácia tradície je v kultúrnom vývoji buď podvedomá, alebo je výsledkom uvedomelého procesu; druhý prípad je príznačný najmä pre novšie obdobie spoločenského vývinu (Encyklopédia Slovenska, zv. 6, 1982).

2.2. Každá novovznikajúca spoločenská trieda sa usiluje o sformovanie vlastných tradícií, zodpovedajúcich jej sociálno-ekonomickému postaveniu, cieľom a ideám. Dosahuje to stotožnením sa s časťou existujúcich tradícií vlastného etnika, ďalšou modifikáciou tradičných komponentov podľa svojich potrieb a vytváraním nových tradičných prejavov. Tradícia nepatrí k rozhodujúcim hybným faktorom vývoja, ale už od svojich počiatkov predstavuje základný predpoklad akéhokoľvek kultúrneho progresu a jeho kontinuity. Je výrazným integračným faktorom celého etnického spoločenstva i jeho jednotlivých zložiek.

To, čo sa nastupujúcej generácii z tradícií odovzdáva či odkazuje, je určitým súhrnom vybraných javov, ktoré sa stávajú postupom času hodnotami, ba normami ľudskej činnosti. Tradícia je z tohto aspektu určitým vedomým procesom, ktorého úlohou nie je len zaistiť jednoduchú existenciu spoločnosti, ale aj jej poriadok a organizáciu.

Konkrétny zmysel nadobudnú úvahy o tradíciách, ich spoločenskom a kultúrnom význame, o ich možnosti ovplyvňovať a regulovať spoločenské vedomie iba vtedy, ak pochopíme tradíciu ako súhrn odovzďavaných hodnôt a im zodpovedajúci systém noriem.

Niektorí sovietski bádatelia (K. V. Čistov) chápu kultúru ako fenomén a tradíciu ako mechanizmus jej formovania, transmisie (prevodu) a vlastného fungovania, t. j. ako mechanizmus, ktorý spája prítomnosť s minulosťou i budúcnosťou. Práve v takomto chápaní sa tradícia označuje ako kolektívna pamäť.

Tradícia ako fenomén konkrétneho spoločenstva a jeho kultúry je organickou súčasťou jednak kolektívnej pamäti, jednak historického povedomia; je to teda tá časť, zložka, súbor javov a hodnôt kultúrno-spoločenského i vedeckého charakteru, ktoré sú pre svoje pozitívne a progresívne tendencie akceptovateľné v ďalšom vývine spoločenského i vedeckého poznania (porov. Pranda, 1984).

2.3. V tejto súvislosti možno pripomenúť aj silu pôsobenia tradície v menších územne alebo profesionálne vyčlenených spoločenstvách (skupinách). Korporatívnosť spoločenského života niekedy podriaďovala jednotlivcovo vedomie kolektívne-mu vedomiu skupiny a v istom zmysle vyžadovala rovnaký spôsob myslenia i správania sa. Takáto situácia môže niekedy vyústiť do nežiadúcej jednoty automatických reakcií a všeobecnej konformnosti členov skupiny. Skutočnosť, že veľa jedincov zaujíma rovnaký postoj, má za následok stabilizačný účinok; ak sa poruší uniformita automatických reakcií, stabilita sa oslabí alebo stratí. Konformita a stabilita sú nerozlučne spojené; silu tradície láme iba nekonformnosť (Boas, 1969).

Skupina nepochybne determinuje ľudskú osobnosť v normách konania i v motiváciách správania; tento fakt a faktor pôsobil a pôsobí aj v oblasti jazykovej kultúry (jej jednotlivých zložiek). Tradícia pomáha formovať jedinca ako spoločenskú bytosť v rozličnom stupni. Nieкто tradičné normy prekonáva ľahšie, iný sa s nimi stotožní natrvalo.

2.4. Tradícia má v spoločenskom vývine nezastupiteľné miesto, lebo patrí medzi fenomény, ktoré v danej historickej situácii pomáhajú vymedziť a formulovať niektoré kritériá na zistenie pozitívnych vývinových (či dynamických) tendencií. Ak konštatujeme, že rast vedeckých poznatkov je jedným z ukazovateľov kultúrneho pokroku a že hĺbka a rozsah poznatkov o jazykovej kultúre je v súčasnosti u nás na vyššej úrovni než boli napr. začiatkom 30. rokov (pri založení časopisu Slovenská reč), musíme si uvedomiť, že dôležitým kritériom na posudzovanie či analýzu súčasného stavu je kritérium správnej genézy niektorých silou tradície determinovaných javov, ktoré prevyšuje rozličné kvantitatívne a frekvenčné kritériá.

3.0. Keď sa roku 1932 košickí Slováci združili v miestnom odbore Matice slovenskej rozhodli „vydávať filologický časopis pre praktické potreby, ktorý by upozorňoval na dobrý spisovný úzus a hájil záujmy nášho jazyka vo verejnom živote“, vedome sa hlásili k tradícii vychádzajúcej z teoretickej a prakticko-redaktorskej práce Sama Czambela a Jozefa Škultétyho. Chceli rozšíriť znalosť dobrého (t. j. matičného) spisovného úzu a pokračovať v diele, ktoré „započal Samo Czambel svojou Rukoväťou a na ktorom pracuje už polstoletia Jozef Škultéty“, ustálivší smer vývinu spisovnej reči slovenskej. Pri hodnotení prvých ročníkov Slovenskej reči (redigovanej Henrichom Bartekom) sa konštatuje, že „časopis si v tridsiatych rokoch získal značné zásluhy aj o výskum slovenčiny, no najmä o zvyšovanie jej kultúry v praxi“; tridsiate roky „boli pre spisovnú slovenčinu obdobím cieľavedomého rozvoja a stabilizácie pod vplyvom spoločenského záujmu o národnú reč i o kultúru reči“ (porov. Ružička, 1970, s. 66—67).

3.1. Pôsobenie Slovenskej reči znamená teda kvantitatívne i kvalitatívne novú etapu aj v oblasti kultivovania jazyka. Teoreticko-metodologické východiská výskumných prác prispievateľov časopisu, ich hodnotenia jazykových prostriedkov i spôsob argumentácie sa stali substrátom, na ktorom vyrástla a z ktorého čerpala istá tradícia, pôsobiaca v oblasti jazykovej kultúry. Pri tejto príležitosti sa pokúsime naznačiť tendencie, ktoré okruh prispievateľov Slovenskej reči uplatňoval pri hodnotení živej, ľudovej reči (t. j. miestnych nárečí), v ktorej videl — vo vtedajšom kultúrno-spoločenskom kontexte nie celkom neodôvodnene — hlavný zdroj obohacovania spisovného jazyka vo všetkých rovinách. Táto tzv. folklorizácia spisovnej slovenčiny a preceňovanie stavu v nárečiach sa pokladá za vážnu teoretickú chybu matičného úzu (porov. Ružička, 1970, s. 90). S týmto vedomým uprednostňovaním írečitých nárečových slov, zvrátov, väzieb a frazeológie súvisí aj priamočiary purizmus (ibid.).

3.2. Vedúci slovenskí jazykovedci tridsiatych rokov poznali Tézy Pražského lingvistického krúžku. Slovenská reč publikovala aj tie ich časti, v ktorých sa konštatuje, že „každý prílišný purizmus škodí ozajstnej kultúre spisovného jazyka, či už je to purizmus so znakmi po logickosti, historickosti alebo folklóre“ (roč. 1, s. 126). V tézach sa zdôrazňuje, že jednou z hlavných úloh jazykovedy je spracovanie slovníka a najmä frazeológie; aj v tejto súvislosti sa pripomína, že tu „nemá miesta zasahovanie národného a archaizujúceho purizmu, lebo takýto purizmus ochudobňuje slovník“.

Zdá sa však, že tieto tézy „funkcionálnej jazykovedy“ v praxi časopisu nenašli uplatnenie. Vyakcentovali sa názory (podporované pretláčaním starších statí S. Czambela a J. Škultétyho), podľa ktorých „do spisovného jazyka majú prejsť všetky automatizované funkcie slov (slovies) reči ľudovej a reči vynikajúcich básnikov a spisovateľov“ (roč. 2, s. 108). Pre J. Mihála, ktorý bol dominujúcou postavou tohto krídla puristov, bola smerodajná predovšetkým ľudová reč rozprávok, ktoré nachádzal v Polívkovom *Súpise slovenských rozprávok* (1923—1932). Navyše sa mimoriadne silne inšpiroval nárečím Moštenice. V polemike s A. Kostolným priamo píše, že vyberá slová s neporovnateľnou akribiou, pravda nie zo slovníka, ale „zo zásob, ktoré mám spod kozuba svojho rodného domu a ktoré dopĺňam zo živých studničiek reči živej, kde je ešte nepoprestýkaná nenaškými idiotizmami“ (roč. 2, s. 272).

3.3. Ozvali sa však aj hlasy proti neodôvodnenému jednostrannému „postredo-slovenčovaniu“ spisovnej reči slovenskej v hláskosloví a tvarosloví. V tomto zmysle (napr. proti tvarom *dobró, dobrieho, dobriemu*) písal r. 1932 napr. H. Bartek (roč. 1, s. 122). Stojí za zmienku, že v svojich príspevkoch používal dôsledne neurčité zámená *niekto, niečo*. V rozličnostiach toho istého čísla je publikovaná drobnosť, ktorú hodno odcitovať: „Dakedy jazykový purizmus ide príďaleko a odsudzuje bez odôvodnenia i tvary a slová, ktorým nemožno nič vyčítať. Tak do nemilosti dostalo sa *dačo, dakto* a píše sa miesto nich *niečo, niekto*. Záver: V spisovnej slovenčine smieme písať *dačo, niečo, voľačo*. Sú rovnako dobré“ (roč. 1, s. 141). V zmysle

tohto odporúčania sa písalo len niekoľko rokov; gramatika pre 1. a 2. ročník gymnázií, ktorá vyšla v štyridsiatych rokoch, už namiesto „nesprávneho“ *niečo* odporúča písať len *dačo, voľačo*.

Zdá sa, že demagogické rozhodovanie o tom, kto vie či nevie po slovensky (nevedel pochopiteľne ten, kto si dovoľil používať puristami „neprecúdený“ výraz), má korene práve v atmosfére tridsiatych rokov. Vystríhanie J. Škultétyho, týkajúce sa takýchto postojov, sa akosi nepripomínalo. Je však poučné, a preto ho hodno zacitovať: „U nás je zvykom, že jeden-druhý vynikajúcejší vo svojom kruhu osvojí si isté výrazy a odeje ich v rúcho nedotknuteľnosti. ‚Ty nevieš po slovensky‘, zakríkne na človeka z inej školy, ktorý si náhodou osvojil inakší výraz.“

3.4. Slovenská dialektológia bola v tridsiatych rokoch na samom začiatku svojich výskumov. V. Vážný zavŕšil svoj korešpondenčný dotazníkový výskum diferencovaných javov slovenských nárečí, ktorý syntetizoval v štúdiu *Nárečí slovenská* (Československá vlastivěda, 3, 1934). J. Stanislav vydal monografiu *Liptovské nárečia* (1934), ktorá sa neskôr citovala pri odôvodňovaní správnosti navrhovaných slovesných väzieb a pod. Poznatkov o funkčnej platnosti dialektov ešte nebolo veľa, a preto treba oceniť trpezlivosť hodnotenia možností nárečí pri obohacovaní spisovného jazyka v niektorých príspevkoch Slovenskej reči. Zdôrazňovalo sa, že nárečové prvky sa môžu uplatniť predovšetkým v syntaxi. „Slovenskí spisovatelia mohli by si obľahčiť robotu, keby použili nárečových svojskostí na zaktualizovanie svojej reči. Nárečová väzba môže byť v istých prípadoch obohatením reči. Ak v tomto zmysle hodnotíme bohatstvo slovenských nárečí, tak naozaj ony sú plnou baňou na surovú rudu, ktorú treba spracovať vo vyňu spisovného jazyka“ (roč. 2, s. 219). Často sa cituje aj výrok J. Škultétyho, podľa ktorého „ľudová reč slovenská je ozónom spisovnej reči slovenskej.“

Aj v súčasnosti by našli súhlas a podporu myšlienky o miere využívania nárečovej lexiky v literatúre, a to aj u tzv. dobrých autorov. (Inak v príspevkoch sa často parafrázuje téza V. Ertla, že dobrý autor je iba abstraktný ideál, v ktorom sú zahrnuté všetky dobré vlastnosti spisovnej reči.) H. Bartek explicitne odporúča obozretnosť, lebo „nie každé nárečové slovo je súčasťou spisovnej reči“ (ibid., s. 221). „Ako zaktualizovanie štýlu niektorého spisovateľa má svoje medze, svoju mieru, tak i prenikanie nových nárečových prvkov do slovenčiny má sa spravovať iba zásadou funkčnosti, t. j. treba vždy rešpektovať, či dialektický výraz, nezvyčajný v spisovnej reči, je obohatením reči alebo nie“ (ibid., s. 219). Takto formulované názory iste „prežijú“ aktualizčné posuny, tvoriace fázu transmisie každej kultúrnej tradície.

4.0. V prvých dvoch ročníkoch časopisu Slovenská reč, ktoré sme si v tejto súvislosti podrobnejšie všimli, je veľa materiálu venovaného otázkam jazykovej kultúry. Viacero príspevkov prináša návrhy na inovácie v oblasti hláskoslovia, tvaroslovia, syntaxe i lexiky, ktoré majú zabrániť „odfarbeniu slovenčiny a strate jej cenných svojskostí“, odporúčania na používanie správnych slov (výrazov, spojení) namiesto chybných. Na tomto mieste nemožno komentovať všetko, a preto uvedie-

me niekoľko (podľa nášho názoru evidentných) príkladov na pokusy o tzv. folklorizáciu spisovnej slovenčiny a pripomenieme niektoré chyby vyskytujúce sa pred päťdesiatimi rokmi rovnako „tvrdošijne“ ako dnes.

4.1. Jozef Škulťety už koncom 19. stor. (najmä v svojich článkoch v Slovenských pohľadoch) zdôrazňoval, že „sila a krása jazyka je ani nie v slovách, ale v ich väzbe, v syntaxi, v samorastlej frazeológii“. J. Mihál zistil, že sa „zabúda na funkcionálnu stránku slovesa, t. j. na udanie jeho pomeru, jeho vzťahu k ostatným častiam vety“, a vari aj preto pripravil sériu príspevkov nazvanú *Slovenské slovesá*. Neradí nahrádzať „automatizované funkcie slovies funkciami aktualizovanými, t. j. vžitú väzbu nenahradzovať cele novými“ (roč. 2, s. 108). A konkrétne príklady: „Napri. my uväzujeme statok o válov, o plot, o kôl a pod., a nie ku válovu, ku plotu a pod. Alebo: My sa potkýname o skalú, o kameň, a nie na kameň, do kameňa. Veď konečne môžeme povedať alebo napísať: uviazal som kravu ku plotu, ... ale to znamená, že krava je uviazaná o stĺp plotu, t. j. o stĺp, ktorý je pri plote“ (ibid., s. 108).

Zaujímavé sú postoje autora v oblasti lexikálno-sémantickej. Viacvýznamové české sloveso *výskati* nemožno nahrádzať vždy iba (z Czambelovej Rukováti naučeným) slovom *výskať*, ale treba aj *ujúkať*, *ziapať* a pod. (roč. 2, s. 77). Odporúčajú sa slovesá *drmať* (*deti drmú matky za sukne*), *drlancovať* (*neslobodno drlancovať periny*, *drlancovať sa po sene*; „drlancujeme v samopaši, kým drmať môžeme aj zo zlosti“ roč. 2, s. 130). Pri nedobrom kálení dreva nás mohlo *zdřbať*, mohli a mali by sme *drugáť* (nahrubo priať vlnu). Sloveso *dubasiť* sa vysvetľuje ako nohami dupkať, prať tlkom (keď dakto nepekne tancuje, nuž povedia „len tak dubasiť“), *duritiť* znamená „tuho hnať kone, hnať dakoho do roboty i strašiť vtáčky“, *džurdžať* („džurdžaly potôčky“ z Tajovského; „Jarky len tak džurdžia“ z Moštenice) sa významom kryje s nem. rinnen (roč. 2, s. 264), *dubiť* znamená „tuho tancovať“ (*Bosý dubil o milých päť*) a pod.

4.2. Už v prvých rokoch pôsobenia vedomého a usmerňovaného úsilia o kultivovanie slovenského spisovného jazyka sa dôrazne upozorňovalo na najfrekventovanejšie chyby v jazykovej praxi. Na pomoc sa často priberali slovníky P. Tvrdeho, ktoré začiatkom tridsiatych rokov zohrávali v jazykovej kultúre pozitívnu úlohu. Nešlo o „vyňuchávanie malicherných omylov“, ale o zásadnejšie záležitosti. Mnohé z týchto poradňových tém sú tradičné; objavujú sa v jazykových rubrikách podnes. Uvedieme len niekoľko príkladov:

Odporúča sa podoba *strek* (nie „strik“), spojenie *tu dostať* (m. „tu je k dostaniu“), odmieta sa v ľudovej reči neznámy bohemizmus „ovšem“, má sa písať a hovoriť *nebezpečenstvo* (nie „nebezpečie“), *prísť na um* (nie „napadnúť“), *otvoriť* (nie „zahájiť“), *žičiť* (lepšie ako „priať“ alebo „želať“). Odmieta sa germanizmus „previesť“ (durchführen), ktorý v slovenčine vytíska slová *vykonať*, *skončiť*, *vyplniť*, *zavrieť*, *zvršiť* (túto chybu sa nepodarilo vykoreniť ani za 50 rokov, ba naopak, jej frekvencia stúpa a dosahuje obľudné rozmery v spojeniach typu „previesť stavbu“

a pod.); predložka *mimo* sa má používať s genitívom a nie s akuzatívom, správne je *okrem jedného* (a nie „až na jedného“), *ospravedlnenie* (nie „omluvenka“), *o hodinu* (nie „za hodinu“); *pokladať* (nie „považovať“), *úder* (nie „rana“), *rad* (a nie „dlhá rada“), *ceruza* (nie „tužka“), *odsek* (nie „odstavec“), *mrazivo* (nie „zmrzlina“) a pod. Už vtedy sa často stihalo nesprávne vykanie typu „kde ste bola“ (dnes tak aj väčšina technickej inteligencie), nenáležité používanie výrazov *keď* a *kedy*, oslovenie „pani doktor, slečna asistent“, používanie názvov typu „Trenčiansko“ (odporúčalo sa písať *bol som v Trenčianskej*). Ľudové rozprávky nepoznajú „belúše“, ale len *sivky*, chodí sa v nich (v tých stredoslovenských) *po vodu* a nie „pre vodu“, spojky *ale*, *aby* sa síce nechcú „vyráčiť“ zo spisovnej slovenčiny, ale uprednostňujú sa spojky *lež* a *žeby*.

5.0. Dnešná jazyková situácia na Slovensku v podmienkach budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti má oproti minulosti značne odlišné črty. Vznikla nová teória spisovného jazyka na báze marxistickej koncepcie jazyka a spoločnosti, rozvinuli sa úvahy o stratifikácii národného jazyka, funkciách jeho jednotlivých útvarov (Horecký, 1979). Pociť národného ohrozenia nemá opodstatnenie, v jazykovej kultúre s ním nemožno rátať. Územnými nárečiami komunikuje autochtónne obyvateľstvo istých vymedzených oblastí; v súčasnosti už neplnia všetky tie sociálne funkcie, ktoré náležia plnohodnotnému jazykovému útvaru. Zmenil sa aj vzťah spisovného jazyka a nárečí; v období konštituovania spisovného jazyka naň výrazne pôsobia nárečia, no v súčasnosti je smer ovplyvňovania opačný.

Pri úvahách o stále aktuálnych problémoch kultivovania spisovného jazyka a ďalších otázkach jazykovej kultúry treba mať na zreteli už dávnejšie formulovanú tézu, že v rozličných dobách sa mení: 1. stanovisko používateľov k jazyku; 2. stanovisko jazykovedy k jazyku; 3. stanovisko používateľov k jazykovede (k teórii a praxi jazykovej kultúry). Je celkom prirodzené, že sa mení a vyvíja i súhrn noriem, ktoré sú výsledkom starších hodnotiacich postojov; nová generácia sa musí vyrovnávať s predchádzajúcou tradíciou.

5.1. Často sa konštatuje, že v súčasnosti je najdynamickejšou zložkou spisovného jazyka jeho hovorová podoba, ktorá ťažko „znáša“ každé obmedzovanie alebo vymedzovanie najmä pri výbere lexikálnych prostriedkov. Moderný jazyk však nemožno bez miery obohacovať iba lexikou z diel klasikov 19. stor., prípadne i mladších tzv. dobrých (najčastejšie rurálnych) autorov, sprostredkujúcich v svojich dielach poznanie nárečovej lexiky, či preberať slovnú zásobu priamo z nárečových zbierok. Rezíduá akéhosi „novoobrodeneckého“ romantického postoja, ktoré sa objavujú pri hodnotení niektorých slov a väzieb, nemožno akceptovať. Diskutabilné je aj vyzdvihovanie staromilského tradičného kritéria „ľud tak vraví“ (pričom stále ešte špeciálne ide o stredoslovenský dedinský ľud, západoslovenská či východoslovenská lexika sa napríklad nepokladá za dobrý zdroj obohacovania), pomocou ktorého a v mene ktorého sa niekedy rozkolísava lexikálna norma, ochudobňuje sémantické a štýlové rozpätie spisovnej slovnnej zásoby.

5.2. Nárečová lexika bola a je bohatá a plnokrvná, inšpirujúca (máme ambície predstaviť ju v pripravovanom Slovníku slovenských nárečí), no v súčasnosti ju nemožno pokladať za schopnú plniť všetky funkcie v iných vrstvách (prípadne útvaroch) národného jazyka. Z tohto hľadiska sa zdajú istým anachronizmom odporúčania na obohacovanie spisovnej slovnej zásoby (s príznakom hovorovosti) slovami typu *holoruč*, *šturivarieška*, *očípučí* a pod. Tento tradíciu tridsiatych rokov zachovávajúci folklorizujúci a bukolický postoj k národnému jazyku nenachádza v kultúrnej verejnosti len pozitívny ohlas. Prínajmenšom diskutabilné je využívanie výrazne nárečovej lexiky pri konfrontačnom výskume slovnej zásoby dvoch jazykov; v tejto vrstve národnej lexiky nemožno hľadať optimálne ekvivalenty pre tie nespisovné formy a útvary, ktoré majú v každom jazyku výrazné špecifiká. Naznačené tendencie (t. j. istá folklorizácia pri výbere či určovaní poradia konfrontačných ekvivalentov) sa prejavili v *Česko-slovenskom slovníku*, ktorý ako základné kodifikačné dielo má značný dosah na jazykovú prax (pozri recenziu v *Slovenskej reči*, 45, 1980, s. 364—372).

6.0. Treba prijať tézu, podľa ktorej sa demokratizácia spisovného jazyka chápe ako cieľavedomé podporovanie centrálnych a zrozumiteľných výrazových prostriedkov v najexponovanejších sférach spoločenskej komunikácie a zároveň eliminovanie exkluzívnych výrazových prostriedkov z týchto sfér (porov. Kačala, 1979). Normu spisovného jazyka určujú jeho používatelia (v definíciách normy ako obrazu priemerného alebo väčšinového úzu sa zdôrazňuje práve kvantitatívny aspekt); ak vznikne rozpor medzi normou a kodifikáciou, zvyčajne sa prispôsobuje kodifikácia norme. Je nepochybné, že treba skúmať entity, ktoré determinujú „odolnosť“ niektorých evidentných chýb, pretrvávajúcich dlhé obdobie. V tomto smere (pri upozorňovaní na nesprávne vykanie, oslovanie typu „súdužka doktor“ a rad ďalších neprimeraností, vyskytujúcich sa viac ako 50 rokov) má tradícia svoje opodstatnenie a treba v nej pokračovať; kultúrno-spoločenská situácia v súčasnosti akceptuje tradičný substrát noriem a hodnotení.

6.1. V slovenských nárečiach sa v súčasnosti uplatňujú konvergentné vývinové tendencie a zákonitosti. Nivelizačný tlak sa sústreďuje najmä na odstránenie typických (primárnych) črt príslušnej nárečovej oblasti, a to aj prvkov lexikálnych, ktoré buď zanikajú, alebo sú nahrádzané lexikálnymi jednotkami z iných útvarov národného jazyka. V hláskosloví či tvarosloví sú zmeny ešte preukaznejšie, a preto pri súčasných terénnych výskumoch nemožno nájsť tzv. ideálnu nárečovú normu (Ripka, 1979). V staršej literatúre fixované a tradované poznatky či zistenia treba niekedy — na základe najnovších empirických aj teoretických výskumov — korigovať. Ťažko však jednoznačne určiť, či ide o evidentnú chybu (vybočenie z existujúceho systému) alebo o prejav dynamiky pôsobiacej aj v nárečiach. Jednoznačné vyriešenie problému, či odklon od normy (v spisovnom jazyku aj kodifikácie) je chyba, prejav dynamiky alebo začiatok istého vývinového procesu, čaká aj na bádateľov (marginálne pripomínam, že začiatkom tridsiatych rokov sa odporúčala

podoba *badateľ* — od *baďať*; *bádateľ* bol ten, kto opakovane bodal) v oblasti spisovného jazyka a jeho kultúry.

7.0. Prehĺbujúce sa poznávanie jazyka a pribúdanie empirických skúseností a zistení z práce v oblasti kultivovania jazyka je faktom, ktorý nachádza odraz pri rozpracúvaní teórie jazykovej kultúry. Je zrejmé, že pri dlhodobom kultivovaní spisovného jazyka sa vytvorila istá tradícia, ktorá sa stala mechanizmom formovania, transmisie a fungovania fenoménu jazykovej kultúry. Je to mechanizmus, ktorý spája prítomnosť s minulosťou, a preto tendenciu rozvíjať pozitívne zložky tradície treba akceptovať. Navonok by sa mala prejavovať ako cieľavedomý aktívny výber určitých hodnôt a odmietnutie vývinom prekonaných postojov či hodnotení.

Jazykovedný ústav E. Štúra SAV
Bratislava, Nálepkova 26

Bibliografia

- BOAS, F.: *Stabilita kultury*. In: Wolf, J., *Sociální a kulturní antropologie*. Praha 1969, s. 146—153.
Encyklopédia Slovenska. Zv. 6. (T—Ž. Doplnky). Red. J. Vladár. Bratislava, Veda 1982, s. 101 (heslo *tradícia*).
- HORECKÝ, J.: *Východiská k teórii spisovného jazyka*. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička, Bratislava, Veda 1979, s. 13—22.
- HORVÁTHOVÁ, E.: *K teoretickým aspektom problematiky tradície*. *Slovenský národopis*, 30, 1982, s. 45—59.
- KÁČALA, J.: *Výhľady na kultivovanie jazyka*. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 161—169.
- PRANDA, A.: *Kategória tradície z hľadiska procesu transmisie*. *Národopisné informácie*, č. 2, 1984, s. 12—20. (Informatívny bulletin Národopisného ústavu SAV pre internú potrebu.)
- RIPKA, I.: *Dialekt ako útvar národného jazyka*. In: *Z teórie spisovného jazyka*. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 133—135.
- RUŽIČKA, J.: *Spisovná slovenčina v Československu*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970. 256 s.

SPRÁVY A POSUDKY

MEDZINÁRODNÉ SYMPOZIUM O POROVNÁVACOM VÝSKUME
TVORENIA SLOV V SLOVANSKÝCH JAZYKOCH

Pred viac ako dvadsiatimi rokmi publikoval M. Dokulil rozsiahly a detailne premyslený projekt sústavného porovnávacieho výskumu tvorenia slov v slovanských jazykoch (*Ke koncepcii porovnávací charakteristiky slovanských jazyků v oblasti „tvoření slov“*. Slovo a slovesnost, 24, 1963, s. 85—105). Autor ním vedome predbehol svoju dobu. V čase uverejnenia štúdie nebola slovtvorba jednotlivých slovanských jazykov natoľko preskúmaná, aby bolo na čom budovať systematický porovnávaci výskum. Posledných dvadsať rokov však prinieslo v tomto smere rozsiahle kvantitatívne i kvalitatívne obohatenie výskumu. Poprednú úlohu v tomto metodologickom rozvoji i materiálovom poznaní hrala sovietska, ale i československá a poľská derivatológia, výskum sa rozvinul aj v iných slovanských jazykovedách, ale aj v slavistike niektorých neslovanských krajín (NDR, USA). Dozrieva čas obohatiť tento výskum aj o porovnávaci (komparatívny i konfrontačný) rozmer. Preto iniciatívu Ústavu slavistiky a balkanistiky AV ŽSSR usporiadať v dňoch 3.—7. decembra 1984 v Moskve prvé medzinárodné sympóziu o porovnávacom výskume tvorenia slov v slovanských jazykoch treba pokladať za aktuálnu a priliachavo načasovanú.

Sympóziu (alebo svojimi rozmermi skôr konferencia) bolo bohaté množstvom účastníkov i šírkou a hĺbkou prerokúvanej problematiky. Zúčastnilo sa na ňom 150 derivatológov, z nich 30 zo zahraničia; z účastníkov zo 6 krajín najpočetnejšiu delegáciu tvorilo 10 lingvistov z Československa. Na 5 plenárnych zasadnutiach a 4 zasadnutiach sekcií odznelo 61 referátov, z nich 23 predniesli zahraniční hostia; všetkých 10 členov československej delegácie vystúpilo s referátmi. Z hostiteľskej krajiny sa na sympóziu aktívne zúčastnili takmer všetci najpoprednejší derivatológovia, ktorí sa mnohými knižnými i časopiseckými prácami v predchádzajúcich rokoch zaslúžili o vedúce postavenie sovietskej derivatológie. Ale aj československý slovtvorný výskum bol na sympóziu dôstojne zastúpený. Nielen počtom účastníkov i referátov, ale aj metodologickými východiskami, z ktorých vychádzali a ku ktorým sa miestami takmer manifestačne hlásili viacerí sovietski aj inonárodní účastníci sympózia. Škoda, že neúčast takých bádateľov ako M. Dokulil, J. Horecký a E. Sekaninová — nie z viny hostiteľov ani spomenutých lingvistov — neumožnila ešte intenzívnejšie rozvinúť túto metodologickú líniu.

Referenti aj účastníci diskusie sa dotkli prakticky všetkých stránok, metodologických i materiálových problémov a perspektív porovnávacieho výskumu tvorenia slov. Prerokovali sa základné pojmy teórie tvorenia slov, problémy klasifikácie slovtvorne motivovaných slov, rovina obsahu a rovina výrazu ako východiská porovnávacieho opisu, paralelné procesy tvorenia nových lexikálnych jednotiek v slovanských jazykoch v súvislosti s internacionalizačnými procesmi, ktoré v nich dnes prebiehajú, hľadali a posudzovali sa optimálne modely konfrontačného opisu slovtvorby, veľa pozornosti sa venovalo kvantitatívnym a štatistickým výskumom založeným na materiáli z veľkých výkladových, frekvenčných a retrográdnych slovníkov jednotlivých slovanských jazykov, porovnávala sa slovtvorba v spisovnom jazyku a v nárečiach, postuloval sa výskum slovtvorne motivovaných slov v texte a slovtvorba ako prekladateľský problém, pozornosť sa venovala aj problémom porovnávacieho výskumu slovtvorby slovanských a neslovanských jazykov. V referátoch odznelo aj množstvo cenných pozorovaní vychádzajúcich z konfrontácie čiastkových systémov slovtvorby, jednotlivých slovtvorných postupov, slovtvorných kategórií i osobitostí slovtvorby v jednotlivých slovných druhoch. Hoci prevažná väčšina referátov bola zameraná synchronne, nechýbal ani diachronický pohľad so širokým indoeuropeistickým záberom.

Pomerne menej pozornosti sa venovalo porovnávaniu na úrovni výrazu, hoci ani v tejto oblasti nechýbali pozoruhodné príspevky z oblasti morfematiky, derivačnej morfológie a akcentológie.

Z veľkého množstva nových podnetov, ktoré odzneli v referátoch na sympóziu, treba azda osobitne vyzdvihnúť myšlienky N. I. Toistého o vzájomnom vzťahu slovtvorby a sémantických polí, O. P. Jermakovovej a E. A. Zemskej o novom pohľade na pojem vnútornej formy slova, G. P. Neščimenkovej o centre a periférii slovtvornej kategórie, A. N. Supruna o dialektickom vzťahu synchronie a diachronie v slovtvorbe, A. N. Tichonova o porovnávacom výskume slovtvorných hniezd v slovanských jazykoch, V. M. Nikiteviča o pojme nomémy ako východiskovej jednotky porovnávacieho skúmania slovtvorby, E. S. Kubriakovovej o kategóriách pádovej gramatiky a ich uplatnení v derivatologickom výskume, V. V. Lopatina o vzájomnom vzťahu slovtvorných postupov a slovtvorných kategórií, L. V. Sacharného o slovtvorbe ako procese syntaktického charakteru, pri ktorom sa aj na tejto úrovni uplatňuje v svojskom priemete aktuálne členenie výpovede, B. I. Bartkova o využití štatistických metód pri konfrontácii derivačných systémov, P. A. Sobolevovej o využití generatívneho aplikatívneho modelu pri konfrontačnom výskume slovtvorby nepříbuzných jazykov, Z. A. Charitončikovej o potrebe komplexného prístupu ku konfrontačnému výskumu slovtvorby aj s prihliadnutím na špecifiku konkretizácie univerzálnych slovtvorných kategórií sociálno-kultúrnymi, historickými, pragmatickými a inými faktormi, R. S. Manučarjana o základných aspektoch konfrontačno-typologického výskumu slovtvorby, O. I. Blinovovej o slovtvornej motivácii v spisovnom jazyku a v nárečí, V. V. Ivanova o slovtvorbe a etymológii atď. Vyskytli sa aj skeptické hlasy o časovosti a možnostiach konfrontácie derivačných systémov; je zaujímavé, že ich autormi boli takí význační derivatológovia ako I. S. Uluchanov (podľa neho konfrontačná derivatológia je stále ešte len vedou budúcnosti, pretože chýba úplný opis slovtvorby jednotlivých slovanských jazykov) a I. G. Miloslavskij (vyslovil pochybnosti o možnostiach adekvátnej konfrontácie slovtvorby na úrovni sémantických ekvivalentov). Diskusia však týmto skeptickým hlasom nedala za pravdu. Naopak, zdôraznilo sa, že derivatológia práve v konfrontačnom zameraní môže mať pre všeobecnú jazykovedu podobný význam ako v nedávnej minulosti fonetika a fonológia.

Československí účastníci sa na sympóziu predstavili príspevkami, v ktorých sa organicky nadväzuje na metodologické výdobytky českej a slovenskej derivatologickej školy. Bolo to zreteľne napr. v referáte M. Knappovej, v ktorom bol predložený pracovný model opisu a porovnávacieho výskumu slovenskej slovtvorby; v ňom sa najzreteľnejšie nadväzovalo na spomínaný Dokulilov projekt. — So súhlasom v diskusii sa stretol referát K. Buzássyovej, v ktorom autorka poukázala na možnosti konfrontačného štúdia slovtvorby na úrovni slovtvorných paradigiem. V referáte sa poukázalo na vzťah slovtvorných hniezd a slovtvorných paradigiem aj na užitočnosť pojmu typovej paradigmy; zreteľne sa demonštrovala aj perspektívnosť takto orientovaného výskumu. — V. Straková uvažovala o možnostiach porovnávacieho skúmania slovtvorby v smere výraz—obsah a opačne; analyzovala možné postupy, klady a nedostatky oboch navzájom komplementárnych metód. — Dva čs. referáty boli venované výrazovej stránke slovtvorby. Z. Skoumalová poukázala na viacero možných pohľadov na morfematickú štruktúru slova v súvisi s jeho slovtvornou analýzou. Načrtla širšie chápanie náuky o morféme, ktorá by mala zahŕňať nielen vlastnú morfemiku, ale aj tzv. derivačnú morfológiu ako súhrn slovtvornej a gramatickej derivatológie. Vychádza sa tu zo známeho faktu vzájomného prenikania a synkretizmu derivačných a gramatických prvkov v slovanskej slovtvorbe. — J. Bosák hodnotil rozličné možné prístupy k morfematickej segmentácii slova, pričom osobitne analyzoval prvky s neúplným morfematickým statusom (tzv. interfixy a asémantické prvky). Vychádzajúc zo svojich doterajších prác, navrhoval pre segmenty tohto druhu termín submorfa.

Vo viacerých čs. referátoch sa zdôrazňoval pohľad na dynamiku slovtvorného systému súčasných slovanských jazykov. Neologizmami v súčasných slovanských jazykoch sa zaoberali príspevky O. Martinčovej (náčrt teoretických východísk porovnávacieho skúmania slovtvorných neologizmov) a N. Savického (konfrontácia slovtvornej štruktúry slovesných neologizmov v češtine a ruštine). — J. Jiráček skúmal slovtvornú charakteristiku slovanskej lingvistickej terminológie. — Zaujímavosť vzťah

synchronie a diachronie chápal v referáte D. Šlosara; dôležitá je jeho myšlienka, že pre zistenie produktívnosti slovtovorného typu v istej kategórii je najdôležitejšie zistiť distribúciu všetkých formantov v rámci tejto kategórie, pričom synchronna distribúcia je projekciou historického vývoja danej kategórie, podmieneného sémantickými, slovtovornými, morfológickými i fonetickými činiteľmi. — Dokulilova koncepcia onomaziologických kategórií, vyzdvihovaná v mnohých referátoch, ukazuje sa nosnou aj pri konfrontácii slovtovorby slovanských a neslovanských jazykov. J. Furdík na príklade slovenčiny a maďarčiny poukázal na paralely a odlišnosti v slovtovornej realizácii jednotlivých onomaziologických kategórií v týchto jazykoch; pri konfrontácii slovtovorných systémov slovanských a neslovanských jazykov je užitočné kombinovať typologické, štatistické a štruktúrne hľadiská.

Medzi referátmi derivatológov z ostatných krajín zúčastnených na sympóziu vzbudili pozornosť najmä príspevky A. Bartoszewicza (Poľsko) o porovnávaní slovtovorby ako dynamického procesu v slovanských jazykoch, predovšetkým v súvisi s internacionalizáciou ich slovnej zásoby; I. Ohnheiserovej (NDR) o pojmoch kompenzácie a variácie pri porovnávaní slovtovorby nepříbuzných jazykov (ruština — nemčina); pokus J. Baltovovej (Bulharsko) o vytvorenie pracovného modelu slovtovornej konfrontácie blízko príbuzných jazykov; osobitné chápanie apelatívnych (vokatívnych) foriem ako slovtovorných prvkov u I. Dulewiczovej (Poľsko) i pokus P. Džambazova (Bulharsko) o výklad jedného typu lexikálnej metonymie (napr. vo vete *Pretekár získal olympijské zlato*) ako slovtovorného procesu.

Aj z tohto nevyhnutne neúplného výpočtu je zrejme tematické bohatstvo a metodologická rozmanitosť prednesených príspevkov. Dalo sa to predpokladať, veď išlo o prvú výmenu názorov na túto veľmi aktuálnu a zároveň perspektívnu problematiku. Vďaka dobrej príprave sa však už na tomto fóre vytvorili východiská postupného zladovania metodologických prístupov. Plasticky sa ukázalo, aký pokrok zaznamenala slovanská derivatológia od vyjdenia spomenutej Dokulilovej programovej state. V záverečnom dokumente, v ktorom sa zhŕňajú výsledky sympózia, sa ďalšie rozvíjanie porovnávacieho bádania označuje za jeden z centrálnych smerov súčasnej lingvistiky. Požaduje sa venovať osobitnú pozornosť postupnému vypracovaniu jednotného pojmového a terminologického aparátu pre adekvátny opis porovnávaných jazykových javov. Z toho vyplýva aj potreba koordinácie konfrontačných derivatologických výskumov s možnosťou zahrnúť ich do plánov medzinárodnej vedeckej spolupráce. Na sympóziu sa vzniesla požiadavka utvoriť pri Medzinárodnom komitáte slavistov osobitnú komisiu pre porovnávací výskum slovanskej slovtovorby. Texty základných referátov budú publikované v osobitnom zborníku.

Organizačný výbor sympózia na čele s G. P. Neščimenkovou pripravil rokovanie na vysokej odbornej i spoločenskej úrovni. Toto prvé stretnutie slovanských derivatológov možno pokladať za veľmi dobrý impulz pre ďalší rozvoj porovnávacích derivatologických výskumov aj pre intenzívnejšiu medzinárodnú spoluprácu v tejto perspektívnej oblasti jazykovedy.

J. Furdík

ŽIVOTNÉ JUBILEUM DOCENTA JURAJA FURDÍKA

Päťdesiatka doc. PhDr. Juraja Furdíka, CSc., pracovníka Katedry slovenského jazyka a literatúry Filozofickej fakulty UPJŠ v Prešove, je potvrdením, že pre tvorivého bádateľa je tento životný medzník časovými ohniskom vedeckého poznania, v ktorom sa už vykryštalizovali nosné metodologické a teoretické rámce ako pevné východiská pre ďalšie uvažovanie. Náš jubilant (narodil sa 17. augusta 1935 v Bratislave) vstúpil teda do veku, v ktorom je už vedec „samým sebou“, ale zároveň je dosť mladým na to, aby svojou originálnou pečatou mohol overovať nosnosť vlastných metodologických východísk pri ich ďalšom aplikovaní v prácach syntetického charakteru.

Na jazykovednú dráhu vstupuje mladý „tovariš“ dobre pripravený: svoje bilingvistické rodinné prostredie si potvrdzuje štúdiom oboch jazykov, ktoré do seba vstrebával od detského veku — slovenčiny a maďarčiny — na Filozofickej fakulte UK v Bratislave (1953—1958), pričom si svoje predpoklady pre

neskoršiu jazykovednú prácu rozvíja aj štúdiom ďalších jazykov; z jeho lingvistických „majstrov“ pripomeňme aspoň V. Blanára (vedúceho jeho diplomovej práce o tvorení činiteľských substantív v štúrovskom období) a E. Paulínyho (neskôr školiteľa v rámci aspirantského štúdia pri príprave kandidátskej dizertácie *Zo slootovorného vývoja slovenčiny*), na ročnom študijnom pobyte v Prahe B. Havránka a V. Šmilauera. Boli to — aj pri svojej výskumnej všestrannosti — hlbinní a ponorní učители, zdôrazňujúci komplexnosť jazykovej sústavy, dialektický vzťah synchronie a diachronie, spätosť jazyka a spoločnosti. Najmä tieto jazykovedné axiomy „dedí“ od svojich prednášateľov mladý adept slovenskej jazykovedy, aby ich neskôr uplatnil a rozvinul vo svojej vedeckej tvorbe. A nakoniec, ale nie na poslednom mieste, treba uviesť jeho „nepriameho“ učiteľa, priateľa a blízkeho spolupracovníka, externého prednášateľa na Katedre slovenského jazyka a literatúry FF UPJŠ J. Horeckého.

Začína ako literárny kritik so širokým rozhľadom vo všetkých druhoch umenia; ale jeho rozborov literárnych diel sa postupne menia na jemnú analýzu textu. „Zisky“ z tejto interpretácie umeleckých prác sa mu neskôr zídu pri skúmaní lexikálnej roviny spisovnej slovenčiny, ale zároveň ho učia byť výskumne univerzálnejším. Ku komplexnému a systémovému pohľadu na jazyk ho vedie aj symbióza vedca a pedagóga: prednáša základné disciplíny súčasného spisovného jazyka s dôrazom na lexikológiu, predmet skúmajúci najdynamickejšiu zložku jazykovej sústavy. Je dôsledným a zanieteným vysokoškolským učiteľom, podnecujúcim vedecké myslenie poslucháčov: je už priam zákonitý, že z jeho „dielne“ pravidelne vychádzajú víťazi fakultného i celoštátneho kola Študentskej vedeckej, odbornej a umeleckej činnosti.

V lingvistickom výskume si ho natrvalo získava dynamika, oné „dieťa“ všeobšahlej kategórie času, odhaľujúce svoje podoby najmä v slovese. Lákajú ho „križovatky“ ciest jazykových prvkov, prechodné a „problémové“ kategórie: skúma vid a väzbu slovesných podstatných mien, pohyb v skloňovaní substantív (najmä súčinnosť tvarotvorného a slootovorného postupu), slootovornú analógiu a analogickú slootovorbú, slootovorné „vznyenie“ onomaziologických kategórií, vzťah lexikálnej a derivatívnej sémantiky, gramatický rod a zrodu v slovenčine a v maďarčine, syntakticko-sémantickú podobu slootovorných štruktúr, slootovornú motivovanosť slovnej zásoby, metodologické otázky jazykovedného výskumu. Na jeho výskumnej osi s pólmi synchronie a diachronie stoja nateraz dve rozsiahlejšie práce: *Zo slootovorného vývoja slovenčiny* (Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 82 s.) a teoretické kapitoly vo vysokoškolskej učebnici lexikológie (Ondrus, P.—Horecký, J.—Furdík, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980, s. 7—49, 136—145). Originálnym spôsobom spracoval aj prídavné mená a príslovky v ďalšej vysokoškolskej učebnici (Oravec, J. — Bajzíkova, E. — Furdík, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984, s. 75—95, 167—177). V posledných rokoch sa jazyčky na váhach jeho vedeckého záujmu čoraz viac klonia k problematike slootovorby, v ktorej vidí rozhodujúceho činiteľa vývinového pohybu na lexikálnej rovine: „Slootovorba vo svojom komplexe spĺňa ... vo vzťahu k slovnej zásobe ako celku funkcie systemizátora, vo vzťahu k novoutvoreným slovám funkciu integrátora, vo vzťahu lexikálnych jednotiek k viacslovným pomenovaniám a k výpovediam funkciu sémantického kondenzátora a vo vzťahu k prevzatým slovám funkciu adaptátora“ (In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Materiály z vedeckej konferencie o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny. Smolenice 1.—4. marca 1983. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1984, s. 149).

Svojím teoretickým lingvistickým myslením jubilujúci doc. Juraj Furdík plodne prispieva k tvorivému uvažovaniu o jazyku aj na svojom pracovisku. Veľký kus práce vykonal aj ako funkcionár a jeden z najaktívnejších členov prešovskej pobočky Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV. Želáme mu ešte mnoho dobrodružstiev na cestách po vzrušujúcom priestore slovenského jazyka, ale najmä jeho slovnej zásoby. Nech sa na nich pohybuje v plnom zdraví, s celostným tvorivým nasadením a s potešením z nových objavov — na prospech svojich študentov, ale i slovenskej a slovanskej jazykovedy.

Ad multos annos!

J. Sabol

Cieľom tejto rozsiahlej práce, ako ho formuluje sám autor v závere, je ukázať vo všeobecných obrysoch činnosťnú povahu človeka, a to analýzou sémantiky a sémantických zmien v jazykovej činnosti. Tento cieľ chce dosiahnuť tak, že v širokom zábere od staroveku (nielen gréckeho, ale aj indického a čínskeho) cez históriu stredovekej rétoriky prechádza až k analýze súčasnej sémantiky. Jadrom práce však ostáva druhá časť, v ktorej skúma vzťah filozofickej náuky k základným otázkam jazykovedy a miesto sémantiky v štruktúre marxistickej gnozeológie. Je to teda tematika filozofická, ale iste nebude bez úžitku aj pre jazykovedcov poukázať na nastolené problémy a ich riešenie v recenzovanej práci.

K základným, východiskovým pojmom takto koncipovanej filozofickej analýzy patrí predovšetkým myšlienková činnosť človeka, a to v komplexe pojmov myseľ—myslenie—vedomie. Zdôrazňuje sa tu, že stimulom uvedomenej činnosti človeka sú teoretické i praktické potreby človeka. Tieto potreby sa uspokojujú výrobou činnosťou, ktorá je orientovaná na spotrebu. V tomto zmysle pri jazykovej činnosti sa realizuje objektivizácia, realizácia ľudskej osobnosti, ale zároveň v prijímaní produktov jazykovej činnosti (čo je vlastne druh spotreby) prebieha subjektivizácia zmyslu jazykových výrazov. Možno preto povedať, že ľudská činnosť, najmä však jazyková či rečová, je činnosť významovo orientovaná, je to činnosť vnímajúceho, chápaného vedomia. Aj pri skúmaní takto vymedzenej jazykovej činnosti treba v plnej miere rešpektovať základné požiadavky marxistickej gnozeológie: brať do úvahy spoločensko-historický rozvoj a sociálno-historickú prax.

Z týchto základných hľadísk potom K. K. Žol analyzuje pojmy jazyk — jazyková činnosť, reč — rečová činnosť, zmysel, význam, sémantický experiment a usiluje sa spresniť filozofické pojmy myslenie, vedomie, zmyslotvorná (významotvorná) činnosť. Vychádza pritom vcelku zo známych teórií a v jazykovede známych autorov, ale usiluje sa vždy podať marxistické gnozeologické hodnotenie. Tak napríklad o F. de Saussurovi pripomína, že jeho pojem jazyk sa vlastne rovná štruktúre vedomostí, lebo ide o súbor pravidiel na jeho používanie. O Humboldtovej dichotómii *ergon* — *energeia* zase hovorí, že vychádza od jazyka k mysleniu, ako by jazyk diktoval mysleniu. Zreteľný prvok agnosticizmu vidí v tom, že podľa Humboldta ľudské poznanie nemôže úplne postihnúť povahu jazyka a myslenia. Proti Humboldtovi stavia K. K. Žol myšlienky L. S. Vygotského, že jazyk sa neoblieka do živého slova (reči), ale uskutočňuje sa v slove.

Po analýze pojmov *text* a *kontext* (najmä v chápaní van Dijka) venuje K. K. Žol veľkú pozornosť syntakticky orientovanému výskumu významu, najmä jeho dvom hlavným predstaviteľom — R. Montagueovi a N. Chomskému. Kým R. Montague si predsavzal vybudovať matematicky elegantnú semiotickú teóriu prirodzeného jazyka, N. Chomský a jeho škola budujú logickú sémantiku. V tejto oblasti K. K. Žol správne poukazuje na to, že základným problémom je problém referencie. Kým predtransformačné teórie významu sa obmedzovali len na skúmanie referencie (a v dôsledku toho pokladali jazyk len za nástroj, za prostriedok ostenzie, a teda význam vylučovali zo sféry lingvistiky), v generatívnej gramatike sa postupne začalo rozlišovať medzi referenčným a relačným významom. Nadväzovalo sa tu predovšetkým na G. Fregeho a rozvíjala sa teória jazykovej, najmä však sémantickej kompetencie, a to aj v opretí o pojem *presupozície*. K. K. Žol tu správne poukazuje na príbuznosť pojmu *presupozície* s psychologickým pojmom *postoj* (*ustanovka*), ako aj na skutočnosť, že práve pojem *presupozícia* umožňuje plodnejšie skúmať vzťah medzi jazykovedou na jednej strane a psychológiou, logikou a filozofiou na druhej strane, pravda, za predpokladu, že sa *presupozícia* nebude pokladať za bázu ľudského myslenia, ako sa to robí v hermeneutickej a fenomenologickej teórii.

Osobitnú pozornosť venuje K. K. Žol problematike experimentu vo vede, resp. užšie pri skúmaní významu. Analyzuje tu do značnej šírky názory neskorého L. Wittgensteina, najmä jeho *inštrumentalistický* prístup a odmietavý postoj k mentalistickej teórii sémantiky. (Treba tu povedať, že N. Chomský je v tomto smere mentalista, lebo realizáciu jazykového vedomia čiže jazykových poznatkov v rečovej činnosti chápe ako nezávislú od vonkajších stimulov.) L. Wittgenstein práve naopak tvrdí, že význam

jazykového výrazu treba hľadať v spôsoboch jeho použitia, význam nie je mentálnou zložkou výrazu. Práve dôrazom na spôsob použitia (na rozdiel od prostého použitia) sa L. Wittgenstein odlišuje od behavioristickej semiotiky a sémantiky. Vo svojej filozofii tak spája prvky racionalizmu a empirizmu. Neskúma však jazyk samoúčelne, resp. nie kvôli jazyku, ale ako skúšobný priestor na overenie filozofických, logických a sémantických myšlienok. V tomto zmysle je teda filozofia Wittgensteinova filozofiou lingvistického experimentu a automaticky evokuje aj pojem činnosti.

Preto venuje K. K. Žoľ veľkú pozornosť aj problematike činnosti. Vychádza pritom najmä z Austinovej teórie rečových aktov, podrobne a kriticky ju analyzuje a dochádza k dvom záverom. Predovšetkým ku konštatovaniu, že problém činnosti nepatrí do kompetencie jazykovedy alebo psychológie, ale do oblasti filozofie, kde sa jej výskum musí opierať o také pojmy ako myslenie, vedomie, ale aj zmysel, význam a prirodzene jazyk a reč. Na okraj Austinovej teórie pripomína, že jeho metóda je perspektívna, ale neperspektívny je jeho filozofický základ, lebo je orientovaný na empirizmus a introspekciu.

Proti empirickej a introspekčnej metóde stavia K. K. Žoľ metódy a výsledky sovietskych výskumov činnosti ako činnosti zameranej na dosiahnutie cieľa. Zdôrazňuje najmä poznatok, že od činnosti si nemožno odmyslieť subjekt činnosti, osobnosť. Osobnosť človeka tu nie je len akýmsi prídavkom k činnosti, ale jeho adherentným prvkom, nie je len produktom, ale aj podmienkou činnosti. V tejto súvislosti upozorňuje najmä na teóriu bezvedomia (resp. predvedomia) a teóriu postoja (ustanovky) D. N. Uznadzeho. Podľa týchto teórií objektívna skutočnosť nemôže priamo vplývať na vedomie. Vedomie sa postupne prebúda zo štádia predvedomia v súvislosti s prvými aktami intencionálnosti a postoj začína fungovať v prestávkach tejto činnosti. Postoj odráža objektívnu skutočnosť, ale nie na úrovni „vnútornej reči“, lež oveľa skôr, ešte na akejsi hĺbkovej rovine. Ako vidieť, do hry tu vstupuje predovšetkým intelektuálna činnosť, ale aj rozdiel medzi vnímajúcim vedomím a mysliacim vedomím, ako aj vôľová činnosť človeka.

Napokon venuje K. K. Žoľ primeranú pozornosť aj problematike vzťahu medzi pojmom a významom. Podrobne analyzuje teóriu sémantického poľa (v tejto súvislosti aj teóriu valentnosti a synonymie, resp. špeciálne hyponymie), ako aj metódu komponentovej analýzy, ktorá — podľa jeho mienky — umožňuje filozofom z nových hľadísk interpretovať aristotelovskú tradíciu v rozlišovaní obsahu a rozsahu pojmu. Vo vzťahu k pojmu a teóriám o jeho vývine analyzuje K. K. Žoľ aj Kuhnovu teóriu paradigmy vo vývine vedeckých teórií, poukazujúc najmä na potrebu brať do úvahy aj sociálno-historické pozadie výmeny vedeckých teórií.

Napokon K. K. Žoľ overuje svoje závery o vzťahu jazykovej činnosti, myslenia a pojmov na teórii metafory, resp. tvorenia metafor. Upozorňuje najmä na fakt, že práve tvorenie metafor je klasickým príkladom na uplatňovanie kontinuálneho a diskrétného v rozvoji sémantických zdrojov prirodzeného jazyka. Práve v tomto zmysle nemožno metaforu redukovat iba na logickú formu poznania ani na špecifický druh prirovnania. V duchu semiotických tradícií rozlišuje epiforu a diaforu. Pri epifore ide skutočne o porovnávanie, o zisťovanie analógie medzi dvoma vecami. Preto sa epifora často uplatňuje pri tvorení odborných termínov, kde sa vystačí s referenčnou funkciou. V tomto zmysle je metafora, resp. epifora skutočne nástrojom prispôsobovania nového poznatku k starším poznatkom a vyjadrením kontinuálneho rastu vedeckého poznania. Pri diafore ide o konfrontáciu úplne odlišných vecí, resp. významov, vnáša sa disharmónia, prerušuje sa kontinuálny vývin poznania. Diafora tak vlastne kladie nové úlohy vedomiu.

Záverom treba povedať, že K. K. Žoľ sleduje vývin lingvistických teórií skutočne zo širokého hľadiska. Jeho hodnotenie týchto teórií a najmä ich zaraďovanie do celkového vývinu jazykovedy, ale aj vedy vo všeobecnosti je závažným podnetom aj pre lingvistov pri budovaní filozofie jazykovedy. Treba však povedať aj to, že K. K. Žoľ nesleduje vývin jazykovedy, a to ani v oblasti sémantiky, v celej šírke. Zrejme to ani nie je v silách jednotlivca. Svoje postoje k jednotlivým preberaným otázkam opiera vždy o mienku vedúcich lingvistov (v prevažnej miere západných) i o mienku vedúcich psychológov a teoretikov vedy, najmä gnozeológov (tu zase v prevažnej miere sovietskych). Treba však povedať aj to, že mienku autorít, o ktoré sa nevyhnutne musí opierať, podáva výstižne a nezabúda ani na jej kritické zhodnotenie v rámci

svojej teórie i svojej profesie. Preto si jeho práca zaslúži sústredenú pozornosť teoretikov jazykovedy i teoretikov vedy.

J. Horecký

BIERWISCH, M.: *ESSAYS IN THE PSYCHOLOGY OF LANGUAGE*. Linguistische Studien. Reihe A. Arbeitsberichte 114. Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Sprachwissenschaft 1983. 307 s.

Hlavným cieľom Bierwischových esejí je načrtnúť hrubú organizáciu, hlavné problémy a konceptuálne vzťahy v oblasti jazyka (jeho pravidiel a štruktúr). Hneď v úvode si preto autor vetyčuje úlohu hľadať odpoveď (nie dať!) na tri základné otázky: čo je znalosť jazyka, ako sa táto znalosť rozvíja a ako sa používa. Sú to teda jednak problémy jazyka a jeho používania, jednak otázky rozvoja tejto znalosti (formulované aj v termínoch osvojovania si jazyka človekom).

Pretože však ide o psychologické hľadisko, neobmedzuje sa M. Bierwisch na opis štruktúry jazyka, ale predovšetkým skúma interpretáciu, porovnanie hotových jazykových útvarov, textov. Pravda, aj štruktúru, resp. organizáciu týchto textov vidí v celej zložitosti. Na tento cieľ rozlišuje sémantickú štruktúru vety a význam výpovede. Samu výpoveď definuje (s. 40) ako fyzickú udalosť (*ins*), ktorú istá osoba *p* uvádza v istom čase *t* do vzťahu k istej jazykovej štruktúre *ls*. Jazyková štruktúra musí pozostávať prinajmenšom z fonetickej štruktúry *pt* (resp. grafematickej štruktúry *gm*), syntactickej štruktúry *syn* a sémantickej štruktúry *sem*. Hneď však zdôrazňuje, že pripísať jazykovú štruktúru fyzickej udalosti ešte neznamená zistiť význam výpovede. Význam výpovede je skôr výsledkom vzťahu výpovede k istému kontextu (*ct*). S využitím uvedených prvkov napokon vymedzuje (s. 41) zmysluplnú výpoveď (*mu* — *meaningfull utterance*) ako usporiadanú množinu

$$mu = [ins, [[pt, syn, sem], p, t], ct, m].$$

Zdá sa, že zátvorkovanie nie je dosť presné. Nie je ani jasné, prečo sa symbol významu *m* objavuje jednak v definiende, jednak v definiense, resp. nevysvetľuje sa, ako sa dá význam *m* vysvetliť z kontextu.

K naznačenej zložitosti textu sa M. Bierwisch ešte raz vracia v súvislosti so štruktúrnou reprezentáciou (s. 94). Rozlišuje tu *P* — sled fonetických vlastností zoskupených do vnímateľných širších skupín (ako je slabika, fonologické slovo, intonačná skupina), *S* — kategorizovaný usporiadaný strom syntaktických formátívov, ktoré korešpondujú so sledmi v *P*, ďalej *LF* — kategorizovaný, neusporiadaný strom naložený na sémantické prvotné zložky, organizované na základe vzťahu funktor—argument, a napokon *C* — množinovú štruktúru konceptov, nepodliehajúcu stromovej štruktúre, determinovanú inherentnou ontológiou myšlienkového sveta.

Najväčšiu pozornosť venuje logickej forme *LF* a konceptom *C* ako základným zložkám obsahovej roviny reprezentácie (*P* a *S* pokladá za formálnu rovinu). Problematika formálnej sémantiky je v strede Bierwischovej pozornosti už dávnejšie. Usiluje sa ukázať, že význam jazykových výrazov, najmä slov možno vyjadriť vymedením vzťahov medzi základnými (prvotnými) sémantickými zložkami. Napr. sémantická reprezentácia slova *list* môže mať takúto podobu (s. 67): x písaná informácia x k y [adresa yx na Z].

Táto sémantická reprezentácia generuje rodinu konceptov, ktoré sa zoskupujú okolo definičného jadra. Tie koncepty sú: 1. fyzikálny objekt; 2. množina týchto objektov, informačný obsah, typ informačnej štruktúry (žáner). Slovo *univerzita* môže označovať budovu, inštitúciu, spojenie *stratíf peniaze* môže znamenať fakt, že niekomu vypadli peniaze z deravého vrecka, že prehral v herni alebo že prišiel o majetok na burze. Pri interpretácii (porozumení) textu závisí konkrétny význam od kontextu. Sotva však možno súhlasiť s tým, že v závislosti od kontextu ide o konceptuálny posun k jednotlivým

„významom“ a že dané slovo má len význam vymedzený sémantickou reprezentáciou, teda všeobecný význam. Aj lexikografická prax dosvedčuje, že treba predpokladať slovo ako množinu významov, jestvujúcu v systéme slovej zásoby so všetkými významami a významovými odtienkami. Na Bierwischovom pokuse o formalizáciu sémantickej reprezentácie, o budovanie logickej formy (*LF*) sa zreteľne odráža jednostranný prístup vychádzajúci od jestvujúcej podoby slova v lexike. Neberie do úvahy pojmovú stránku, hoci na druhej strane postuluje osobitnú konceptuálnu rovinu. Dalo by sa azda povedať, že sa tu neprípustne odtíha obsah a forma jazykového znaku. (Prejavuje sa to napr. aj v tom, že M. Bierwisch oddelene skúma foneticko-fonologickú rovinu *P*.) Keby sa bral do úvahy fakt, že jazykový znak ako jednota formy a obsahu je pomenovaním konceptu (významu), dospel by azda aj M. Bierwisch k záveru, že koncept netvorí zložku znaku.

Nie je zreteľné ani postavenie konceptov, resp. konceptuálnej roviny. M. Bierwisch ukazuje (s. 58), že medzi mentálnymi systémami jestvuje osobitný jazykový systém *L* a konceptuálny systém *C*, pričom reprezentácie *L* sú zodpovedné za používanie prirodzeného jazyka, kým reprezentácie *C* vymedzujú spôsob, akým sú reálne a fiktívne situácie, zmeny činnosti a myšlienky konceptualizované. Tu sa zase objavuje Bierwischovo zásadné prístup od oblasti jazyka k oblasti myslenia. Sémantika je na rozhraní (interface) medzi *L* a *C*, ale podsystém v *L* vymedzuje spôsob, ako sa reprezentácie *L* vzťahujú na reprezentácie v *C* (s. 59). Podľa našej mienky konceptuálny systém leží úplne mimo jazyka i mimo oblasti verbálneho správania, patrí do oblasti myslenia. Do oblasti jazyka, resp. systému verbálneho správania však patrí osobitný systém konceptualizátorov, nástrojov na konceptualizovanie, jazykové uchopovanie a stvárnenie javov a udalostí objektívnej reality.

Základným prvkom mentálneho sveta je podľa M. Bierwischu koncept. Definuje ho schémou $[t, [a_1, \dots, a_n]]$, kde *t* je konceptuálny typ a $a_1 \dots a_n$ je systém explanatórnych princípov, podľa ktorých sa koncepty rozvíjajú. Pritom nie je dosť jasne vymedzená hranica medzi typom a organizujúcimi princípmi, keď za princíp pokladá napr. substanciu, funkciu, štruktúru, kauzálnu späťosť a za typ napr. individuá, druhy, vlastnosti, vzťahy. Príjajmešom vlastnosti by mali patriť k organizačným princípom.

Osobitnú pozornosť venuje M. Bierwisch lineárnemu usporiadaniu výpovede, a tým sa vlastne dostáva od interpretácie k produkcii. Za lineárnosť však argumentuje predovšetkým vnímaním: hovoriaci vníma sledy foném lineárne, no to neznamená, že to je jediný princíp. Veď mnohé lineárne prvky možno správne interpretovať až po aperpcii celku (napr. intonačné prvky na fonologickej rovine), ale najmä na syntaktickej rovine. Na rovine *LF* je lineárne usporiadanie menej zreteľné, na konceptuálnej rovine vôbec nejestvuje. Za správne pokladáme aj Bierwischovo zistenie, že pri interpretácii pracujeme s väčšími celkami: aj sledy foném vnímate nie ako sledy osobitných jednotiek, ale v rámci väčších celkov. Tie celky sú však prirodzene formované významom, preto prekvapuje, že za takýto celok pokladá M. Bierwisch aj slabiku. Pri používaní jazyka, pri formovaní výpovedí slabiky rozhodne nehrajú takú úlohu ako slová, resp. morfémy.

Značnú pozornosť venuje M. Bierwisch druhej zo základných otázok, problému vzniku a osvojovania jazyka. Postuluje tu všeobecnú gramatiku, ktorá je časťou mentálnej výzbroje ľudí a umožňuje človeku rozvíjať charakteristické druhy poznania vrátane poznania jazyka (s. 12). Z tohto hľadiska pokladá univerzálnu gramatiku za funkčný aspekt fylogeneticky rozvitých vlastností ľudského organizmu. Teda univerzálna gramatika je vlastne vrodenný základ, z ktorého sa vytvára gramatika. Námiety iste vyvolá téza o vrodennosti univerzálnej gramatiky, objavuje sa tu Chomského teória vrodenných ideí, opretá o Descarta. Treba však povedať, že z hľadiska vývinu človeka táto báza nie je vrodenná, ale získaná dlhým postupom. Pravda, možno súhlasiť s tézou (s. 114), že osvojovanie jazyka je v podstate podmienené vysoko štruktúrovanými vnútornými dispozíciami (skôr azda predispozíciami). M. Bierwisch tento názor ilustruje úvahami o osvojení lexiky. Z troch jestvujúcich teórií (asociačnej, atrakčnej a projekčnej) sa prikláňa k projekčnej, podľa ktorej sa jednotlivé slová tvoria ako príznakové rady v projekciách, teda je to lokalistický prístup. Podľa J. A. Fodora nemožno sa naučiť princípy konceptuálnej štruktúry, tie musia byť vrodenné a s touto tézou M. Bierwisch právom nesúhlasí. Konceptualizácia je predpokladom pre ďalšie procesy pri tvorení slova, ale riešenie tu zrejme nebude jazykovedné. Jazykoveda skúma až problém

sémantizácie a zobrazenia (čo sa denotuje, ale môže sa nevyjadriť). Zdá sa však, že otázka denotovania je nesprávne postavená, resp. že vyplýva z unilaterálneho chápania znaku, kde sa za znak pokladá len fonologická stránka. Podľa bilaterálnej teórie denotuje celý znak, teda *p* aj *m*.

Aj keď nemožno so všetkými vývodmi M. Bierwischu bezo zvyšku súhlasiť, treba povedať, že jeho úvahy sú naozaj podnetné. Sústreďuje síce pozornosť na porozumenie výpovedí (to je dôležitý, ale zrejme nie jediný predmet psycholingvistiky), ale poukazy na zložitost výpovedných štruktúr iste pomôžu riešiť aj mnohé základné otázky produkovania výpovedí. Už aj preto, že porozumenie a formovanie sa musia nevyhnutne opierať (a to robí M. Bierwisch plánovite) o zložitú štruktúru výpovede.

Bolo by treba upozorniť na niektoré nedôslednosti (napr. fonologická úroveň sa raz označuje *pt*, inokedy *p* alebo *P*), ale takéto námietky sám autor odráža v úvode, kde vysvetľuje genézu esejí zhrnutím viacerých samostatných štúdií.

J. Horecký

BLANÁR, V.: *LEXIKÁLNO-SÉMANTICKÁ REKONŠTRUKCIA*. Bratislava, Veda 1984. 216 s.

Dielo V. Blanára *Zo slovenskej historickej lexikológie* (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1961. 340 s.) bolo prvým, metodologicky pribojným, a preto úspešným a výrazným, ba pre slovenskú i československú historickú i všeobecnú lexikológiu, najmä sémantiku na dlhé roky určujúcim krokom v diachronickom aj synchronickom teoretickom výskume slovnej zásoby. Recenzované dielo je prenikavým svedectvom o miere metodologického pokroku, akým prešla od tých čias lexikálna sémantika i sám autor práce ako jej vedúci predstaviteľ. Prítom metodologické pozície, z ktorých V. Blanár skúma slovnú zásobu slovenčiny a jej vývoj, sa síce postupne obohacovali a upevňovali, v zásade sa však nezmenili. Východiskom mu bol aj je dôsledný systémový pohľad na slovnú zásobu na úrovni významu i formy, presvedčenie o vzájomnej systémovej determinovanosti lexikálnych jednotiek, spätých zložitou sieťou paradigmatických i syntagmatických vzťahov, úsilie skúmať tento systém analýzou tých jeho častí, medzi ktorými sa intenzívnejšie uplatňujú sémantické, slovotvorné, valenčné i pragmatické súvislosti. Adekvátne k týmto zložitým vzťahom uplatňuje V. Blanár pluralitu výskumných postupov. V recenzovanej knihe o tom píše: „...v našich starších prácach... sme sa zamerali na celkovú rekonštrukciu významovej stavby základných jednotiek... kombinovaním niekoľkých metodických postupov, lebo heuristický výskum starých textov k historickému slovníku slovenského jazyka sa len začínal“ (s. 69). Dnes je situácia kvalitatívne odlišná: historický slovník slovenského jazyka má dostačujúcu materiálovú základňu a môže sa koncipovať na pevných, moderných metodologických základoch. Oboje sa vykryštalizovalo — ako každé vedecky poňaté moderné lexikografické dielo — v kolektívnej práci celej jednej generácie slovenských jazykovedcov, ale vedúca úloha práve pri teoreticko-metodologickej koncepcii prináleží práve V. Blanárovi. Kniha *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia* je výsledkom a syntézou autorových teoretických úvah, oboznamovania sa s progresívnymi výdobytkami modernej českej a zahraničnej (ZSSR, NDR a i.) sémantickej teórie a mnohostrannej analýzy rozsiahleho a rozmanitého lexikálneho materiálu práve v súvislosti s prípravou historického slovníka.

V čom možno vidieť jadro autorovho metodologického progresu od diela z r. 1961 po recenzovanú knihu? Podľa našej mienky najmä v dvoch kľúčových bodoch. Jedným je Blanárov bezvýhradný, prítom tvorivý, dynamický, ani touto knihou neuzavretý príklon k chápaniu lexikálneho významu (semény) ako hierarchicky usporiadaného zväzku sémantických dištingtívnych príznačkov (sém). Bolo by zaujímavé sledovať prijímanie a rozpracúvanie koncepcie sémantických príznačkov v slovenskej jazykovede od začiatku sedemdesiatych rokov podnes (práce J. Horeckého, K. Buzássyovej, Á. Kráľa, V. Krupu, E. Sekaninovej, E. Ružičkovej a i.); v tomto procese patrí V. Blanárovi nepochybne jedno z čelných miest. Jeho výklad gnozeologicko-logických východisk konštitúovania lexikálneho významu (už v štúdiu z r.

1976, v recenzovanej knihe ešte prehľadnejšie) je inštruktívnym príkladom marxistického pohľadu na jednu z kardinálnych oblastí vzťahu vedomia a jazyka. Ešte závažnejšie však je, že táto koncepcia sa stala uholným kameňom autorovej bádateľskej metódy: „Podľa nášho názoru cesta k systémovému lexikálnemu významu vedie cez poznanie dištingtívnych významových komponentov“ (s. 69). Platnosť tejto tézy sa v knihe jednak teoreticky obhajuje proti viacerým kritickým stanoviskám iných lingvistov, jednak sa prakticky overuje podrobnou analýzou množstva lexikálnych jednotiek (prevažne slovíe a substantív). Autor si je dobre vedomý problematických a diskutabilných stránok komponentovej analýzy. Nevyhýba sa im, naopak, usiluje sa ich uspokojivo riešiť. Takýmto otvoreným problémom je významová analýza tzv. denotatív, t. j. slov úzko zviazaných s pomenovanou realitou. Sémantická analýza substantíva *víno* (s. 51—55) naznačuje jednu z možných ciest, ako tento problém riešiť. Ukazuje sa, že hranica medzi lingvistickým a mimolingvistickým v sémantike denotatív je plynulá. Vyplýva to z toho, že práve slovná zásoba je tou časťou jazykového systému, ktorá je najužšie spojená s mimojazykovou skutočnosťou. Rešpektovanie tohto faktu je pre lexikologickú a najmä lexikografickú prácu užitočnejšie než kľčovité úsilie o čistotu lingvistickej metódy.

Z hierarchicky organizovanej štruktúry semémy najužší vzťah k mimojazykovej skutočnosti majú tzv. špecifikačné sémantické príznaky; preto sa im venuje v knihe oprávnene prvoradá pozornosť. Hierarchicky vyššie, generické príznaky sú hlavnými konštituentmi čiastkových lexikálnych systémov. V porovnaní s týmito dvoma typmi ustupuje do úzadia najabstraktnejší typ — kategoriálne (integračné) príznaky. Autor to odôvodňuje použitým metodickým postupom (s. 169), zdá sa však, že to súvisí priamo s podstatou týchto príznakov, t. j. so sprostredkovaným charakterom odrazovej zložky v nich, s ich blízkosťou ku gramatickým kategóriám, ba až stotožnením s nimi. Môžeme to potvrdiť z vlastnej skúsenosti zo sémantických analýz na univerzitných seminároch z lexikológie: u študentov prevládala tendencia pokladať tieto príznaky za dané, vyplývajúce z gramatickej charakteristiky analyzovanej lexikálnej jednotky. Gramatický charakter týchto príznakov sa v posledných Blanárových štúdiách (1982, 1983, 1984) podčiarkuje aj terminologicky. Práve tieto posledné štúdie dokazujú, že V. Blanár nepokladá problematiku komponentovej analýzy za uzavretú, dobre pozná jej „otvorené“, nedoriešené miesta a ich domýšľaním sa usiluje urobiť ju efektívnejšou.

Druhým kľčovým bodom, v ktorom autor tvorivo zužitkoval metodologický progres z posledného dvadsaťročia, je pohľad na systémovú organizáciu slovnej zásoby. V diele *Zo slovenskej historickej lexikológie* autor pokladal za centrálny pojem štruktúracie slovnej zásoby pojem sémantického poľa ako skupiny slov spojených istými lexikálnymi vzťahmi na úrovni významu i formy. Jeho súčasný pohľad uplatnený v recenzovanej knihe je diferencovanejší a prepracovanejší. Vychádza z kombinácie semaziologického a onomaziologického princípu ako základných princíпов organizácie slovnej zásoby. Ukazuje, že už seméma sa môže pokladať za najmenší lexikálny mikrosystém s centrálnymi a periférnymi zložkami. Za sémantické pole pokladá vnútorne členený súbor slov, ktoré vyjadrujú všeobecnejší pojem a sú usúvzťažnené podobným sémantickým obsahom (sémantickým prienikom, archisémou). Polysémické lexikálne jednotky však vytvárajú prostredníctvom svojich semém rozličné sémantické polia. Takéto prieniky sémantických polí patriacich k jednému polysémickému slovu nazýva autor čiastkovými systémami alebo lexikálno-sémantickými paradigmami. Slová s čisto denotačným obsahom sa však nezaraďujú do sémantických polí, resp. do čiastkových systémov, lež do tzv. tematických skupín. Tento pojmový aparát vystihuje zložitú štruktúraciu slovnej zásoby oveľa mnohostrannejšie ako jediný pojem sémantického poľa. Autor pritom vidí túto systémovú organizáciu dynamicky, zdôrazňuje mnohoraké možnosti zmien v stavbe jednotlivých lexikálnych skupín každého typu, a tým vlastne vytýčuje základnú úlohu historickej lexikológie — výskum priebehu týchto zmien v všetkých možných rozmeroch. Oprávnene teda tvrdí, že výskumu slovného významu je adekvátna komplexná sémantická analýza. V nej sa spája systémový prístup s časovým a priestorovým činiteľom: porovnávanie stavu v staršom vývinovom období s novším vývinovým obdobím (autor zdôrazňuje dôležitosť porovnávanie so stavom v dnešných nárečiach), ako aj porovnávanie so stavom v susedných príbuzných i nepríbuzných jazykoch. Súbor všetkých týchto metodických postupov nazýva V. Blanár lexikálno-sémantickou rekonštrukciou.

Táto mnohonásobne premyslená koncepcia je doteraz najnáročnejšou lexikologickou bádateľskou koncepciou v slovenskej jazykovede, ale presahuje aj rámec historickej lexikológie, aj rámec slovakistiky. Zámerné zdôrazňujeme metodologické základy knihy, pretože práve ich prostredníctvom môže dielo slúžiť priam za učebnicu teoretickej lexikológie, najmä lexikálnej sémantiky. „Realizačná“ časť knihy (hlavne 3. kapitola venovaná sémantickej analýze otvoreného súboru lexikálnych jednotiek) je plastickým príkladom uplatnenia vyložených metodologických východísk. Autor pri konkrétnej lexikálnej analýze venuje pozornosť slovotvorne nemotivovaným i motivovaným slovám, treba však konštatovať, že jeho pozornosť sa sústreďuje na slovotvorne nemotivované slová. Je to pochopiteľné, pretože sémantická analýza lexikálnych jednotiek bez morfeematicky signalizovanej „vnútornej formy“ je nepochybne ťažšou a menej prebádanou oblasťou. Zdá sa nám však, že v ďalších výskumoch bude ešte treba venovať väčšiu pozornosť vzájomnému vzťahu lexikálnej a slovotvornej sémantiky. Možno súhlasí s konštatovaním o väčšej stálosti lexikálneho významu motivovaných slov (s. 43), práve v historickej lexikológii by však bolo potrebné viac si všimnúť procesy demotivácie, ktorým podlieha väčšina derivátov najmä mutačného typu a ktoré sú vo svojej podstate prehodnotením vzájomného vzťahu lexikálneho a slovotvorneho významu (napr. významové zmeny v slove *priateľ* v súvisi so stratou jeho motivovanosti slovesom *priateľ*).

Za štyridsať rokov od oslobodenia sa lexikológia stala jednou z tých oblastí slovenskej jazykovedy, v ktorej sa dosiahli najpozoruhodnejšie výsledky v teoretickom bádaní aj v lexikografickom spracovaní slovnej zásoby. Knihu V. Blanára *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia* môžeme pokladať za jednu z jej vrcholných teoretických syntéz. Zovšeobecňujú sa v nej autorove bohaté výskumné skúsenosti, ale otvárajú sa ňou aj ďalšie perspektívy sémantického skúmania.

J. Furdík

KOŘENSKÝ, J.: *KONSTRUKCE GRAMATIKY ZE SÉMANTICKÉ BÁZE*. Praha, Academia 1984. 163 s.

Práca J. Kořenského sa člení na dve základné časti: teoretickú a materiálovú. Svojou materiálovou časťou nadväzuje na prácu F. Daneša a kol. *Větné vzorce v češtině* (1981). Kým však v tejto práci sa analyzujú dejové významy predikátov (slovies), a teda opisujú sa významy jednotlivých slovies, J. Kořenský analyzuje nedejové, statické, resp. nedynamické významy. Vhodne ich rozčleňuje na asymetrické, polosymetrické a symetrické, ako aj niektoré osobitné významy, označované ako sémantické modifikátory. Táto analýza je v 4. kapitole knihy (s. 76—135).

Zrejmý je už aj formálny rozdiel medzi Větnými vzorcami v češtině a Kořenského monografiou: kým F. Daneš a kol. uvádza abecedný zoznam interpretovaných slovies, J. Kořenský zdôrazňuje systematický výklad podľa sémantických skupín a podskupín. Vymedzujú sa tu také významy ako kvalifikácia, predmetové vlastníctvo, lokalizácia, vzťah časť—celok, temporálne určenie. Už aj výpočet týchto skupín ukazuje však na istú nejednotnosť a z toho vyplývajúcu nesystematickosť výkladov. Žiadalo by sa zreteľnejšie vymedziť vzťahy a hierarchické usporiadania týchto významov.

Z analýzy niektorých významov vidieť, že isté slovesá sa vyskytujú vo viacerých sémantických skupinách. V knihe sa však nedáva jasná odpoveď, či pritom ide o homonymá alebo o významy chápané ako osobitné jazykové znaky.

Autorove analýzy vychádzajú z hypotézy, že všetky analyzované slovesá, resp. ich vyčlenené významy sú založené na jednotnom sémantickom východisku, ktoré sa označuje ako sémantická báza, resp. ako gramatika sémantickej bázy (GSB). V pojmovom aparáte tejto gramatiky sémantickej bázy sú tri základné prvky: sémantická báza, prostriedky realizácie a prostriedky vyjadrenia.

Sémantickú bázu vymedzuje J. Kořenský ako súbor prostriedkov na vyjadrenie sémantických vzťahov entít (pričom za entítu sa pokladá aj človek), resp. ako súbor relačných významov intenzionálnej povahy (s. 16). Už aj z týchto dvoch definícií vidieť istú osciláciu medzi chápaním sémantickej bázy ako súboru

prostriedkov a súboru významov. Vcelku sa však J. Kořenský vyhýba vyvodzovaniu dôsledkov z ontologického vymedzenia, vychádza z relačného, resp. procedurálneho vymedzenia. Vidieť to napríklad na zanačovaní dynamických významov sémantickej bázy formulami ako xDy pre procesy a xTy pre mutačné procesy čiže udalosti. (V tomto vymedzení sa obsah termínu udalosť značne zužuje.)

Nie je dosť zreteľný rozdiel medzi bázovým významom a bázovou reláciou, ak sa hovorí, že bázová relácia je symbolicky zapísaný bázový význam, kým na druhej strane sa bázová relácia skoro stotožňuje s bázovou formulou. Ak formula je napr. xDy , ale aj xSy , xKy , . . . , bázová relácia je práve len vzťah medzi relátorom a jeho argumentmi. Na inom mieste (s. 19) sa však ako argument uvádza reálny predmet, pričom nevedno, či to môže byť iba ľavý argument x , ktorý sa vymedzuje ako prienik relácií v sémantickej báze (teda napr. D , T , S , K). Zdá sa, že tu ide skôr o súbor predikácií vzťahujúcich sa na daný predmet, resp. o súbor bázových významov. Nasvedčuje tomu aj skutočnosť, že nemusí ísť vždy o prienik všetkých bázových relácií, resp. významov, ale iba niekoľkých. Ale ak ide skutočne iba o niektoré relácie, vzniká otázka, aké kritériá platia pre ich výber z celého súboru.

Nie je jasná ani úloha bodu prieniku p uvedených relácií, najmä ak sa tento bod p chápe ako minimálny predmet. Je tu otázka, či to už nie sú bázové relácie, resp. bázové významy. Z uvedených príkladov na časové a priestorové vymedzenie totiž vyplýva, že ide o vymedzenie istej činnosti alebo udalosti (b. behá dookola, B. behá do školy). Tu sa zrejme nevymedzuje argument x , ale relátor medzi argumentom x a jeho priestorovým určením. Argument x (v našom prípade B.) však ťažko možno chápať ako bod v čase a priestore.

Mnohé otázky a nedorozumenia vznikajú azda aj preto, že základné pojmy nie sú v práci vymedzené jednoznačne a že sa často používajú promiskue, napr. základný význam — bázový význam, bázová relácia — bázová formula, minimálny predmet — minimálny element. Minimálny element sa vymedzuje ako premenná majúca najviac špecifikovanú formulu (teda už nie ako prienik relácií) alebo čisto operačne ako signál dokončenia konštrukčných operácií. Napokon aj element v širšom chápaní sa vymedzuje raz ako relácia, inokedy ako minimálny element.

Bázové významy sú konštrukty, preto treba skúmať, ako sa v konkrétnom jazyku realizujú. J. Kořenský tu rozlišuje prostriedky realizácie a prostriedky vyjadrovania. Prostriedky realizácie však nie sú konkrétne morfológicko-syntaktické prvky, preto by sa malo uvažovať skôr o spôsoboch realizácie. J. Kořenský rozlišuje tri spôsoby realizácie — lexikálny, syntagmatický a vetný, pričom každý má, pochopiteľne, špecifickú sémantickú bázu. Najzreteľnejšie sa vymedzuje vetná realizácia (azda aj preto, že je v strede bádateľského záujmu J. Kořenského), ktorej sémantickú bázu tvorí sústava relácií. Významovú základňu syntagmatického spôsobu tvoria nepredikatívne syntagmy. Treba však upozorniť, že základom lexikálneho spôsobu realizácie už nie je sústava sémantických relácií, lež sústava slovotvorne realizovaných onomaziologických štruktúr. Nielen týmto vymedzením, ale aj fakticky sa teda lexikálny spôsob realizácie veľmi odlišuje od ostatných dvoch spôsobov. Spája ich azda len to, že vo všetkých spôsoboch sa jeden symbol relácie vymedzuje ako základ a ostatné ako príznaky. Nie je však dosť jasné, ktorý prvok z bábovej relácie je základ, ak sa má určovať až v procese realizácie. Z trojice príkladov *zrúcanina* — *zrúcaný hrad* — *hrad je zrúcaný* možno vyvodzovať, že vetným základom je relátor „Je“, kým „hrad“ a „zrúcanie“ sú argumenty. Ale v slove *zrúcanina* je to naopak: onomaziologickým základom je sufix *-ina* a príznakom „zrúcať“.

Pravda, J. Kořenský sa aj vo výklade o prostriedkoch vyjadrenia — v zhode s cieľom práce — obmedzuje na skúmanie vetných realizácií, a preto skúma morfológicko-syntaktické a vetné prostriedky vyjadrenia, inými slovami, obmedzuje sa na formulovanie a interpretáciu gramatických vetných vzorcov. Pritom však správne upozorňuje na potrebu pracovať s pojmom minimálnej úplnosti vety v takých prípadoch, keď ide o obligatórne doplnenie určitého slovesa (*ležať na posteli*).

Kořenského teória gramatiky zo sémantickej bázy je solídnym podkladom pre výskum nedynamických významov (a to nielen v češtine, ale v prirodzenom jazyku vôbec). Aplikácia tejto teórie na analýzu českých viet s nedynamickým významom sa ukazuje ako úspešná (kým pokus o analýzu básnického textu ostáva len pokusom). Pritom sám autor pociťuje potrebu zaradiť svoju teóriu do širších súvislostí

semiotických i logických (ako ukazujú jeho štúdie publikované v časopise Slovo a slovesnosť). Práve porovnanie teórie sémantickej bázy s logickou teóriou významu ukazuje, že Kořenského teória vychádza z jazykových predpokladov, a preto aj lepšie slúži jazykovým interpretáciám vybraných českých viet.

J. Horecký

MARTINCOVÁ, O.: *PROBLEMATIKA NEOLOGISMŮ V SOUČASNÉ SPISOVNÉ ČEŠTINĚ*. Praha, Univerzita Karlova 1983. 160 s.

K aktuálnym problémom súčasnej lingvistiky patrí aj problematika neologizmov, nových lexikálnych jednotiek, a ich začleňovania do slovnej zásoby. Svedčia o tom špecificky zamerané lexikografické diela, akými sú napr. publikácie *Novyje slova i značenija* (1971), *Novyje slova i slovari novych slov* (1978), ako aj viaceré časopisecké a zborníkové štúdie venované novým slovám, novým významom jestvujúcich slov i štylistickému prehodnocovaniu slov v jednotlivých slovanských aj neslovanských jazykoch. Významným prínosom do riešenia tejto problematiky je monografické spracovanie neologickej problematiky v súčasnej spisovnej češtine, ktorého autorkou je pracovníčka Pedagogickej fakulty Karlovej Univerzity v Prahe Olga Martincová.

Skúmanú problematiku si autorka rozvrhla do šiestich kapitol: 1. *Dnešný stav a riešenie problematiky neologizmov v jazykovednej literatúre* (s. 9—22); 2. *Nové pomenovania z hľadiska vzťahu jazyka a spoločnosti* (s. 23—30); 3. *Nové pomenovania z hľadiska genetického* (s. 31—98); 4. *Nové pomenovania z hľadiska funkčného* (s. 99—116); 5. *Lexikálne neologizmy v súčasnej spisovnej češtine* (s. 117—129); 6. *Nové pomenovania okazionálne* (s. 131—142). Autorka najprv charakterizuje hlavné okruhy, ktoré možno súhrnne označiť ako problematiku neológie. Sú to predovšetkým všeobecné otázky podstaty neologizmov, kritérií na ich vymedzenie, ďalej problém začleňovania neologizmov do slovnej zásoby daného jazyka, onomaziologický, semaziologický, sociolingvistický prístup k novým slovám a pod. Kľúčovým problémom je, prirodzene, samo vymedzenie neologizmov, ktoré pri diachronickom a synchronnom pohľade nemusí byť totožné. Z diachronického hľadiska sa za neologizmy pokladajú tie nové lexikálne jednotky, ktoré nie sú obsiahnuté v repertoári slovnej zásoby predchádzajúceho obdobia daného jazyka. Zo synchronného hľadiska sa za neologizmy najčastejšie pokladajú tie nové lexikálne jednotky, ktoré na základe súčasnej lexikálnej normy možno hodnotiť ako schopné stať sa jednotkami jazykového systému, jednotkami „langue“, a to v protiklade jednak k okazionalizmom ako novým jednotkám reči, jednak k tzv. potenciálnym slovám, reprezentujúcim dosiaľ nerealizované systémové možnosti jazyka.

O. Martincová vychádza pri vymedzení neologizmov z genetického aspektu, ale kombinuje ho s funkčno-štruktúrnym. Za časový medzník pri skúmaní neologizmov v súčasnej spisovnej češtine, t. j. ako slov vzniknutých „nedávno“, berie rok 1945. Výber tohto medzníka zaiste ovplyvnila aj situácia v lexikografickom spracovaní českej slovnej zásoby: *Příruční slovník jazyka českého*, vychádzajúci v rokoch 1935—1957, zhruba reprezentuje minulé obdobie, neologizmami sú vlastne všetky slová, ktoré pribudli oproti tejto slovnej zásobe v nadväzujúcom *Slovníku spisovného jazyka českého* (1958—1971), doplnené o najnovší archívny materiál ÚJČ a o vlastnú autorkinu exepciu z posledných rokov. V ďalšom vymedzení autorka premieta pojem novovzniknutého slova do vzťahu motivujúce slovo—motivované slovo, medzi ktorými je vzťah genetickej motivovanosti. Pojem novosti z genetického hľadiska však ešte nepokladá za dostačujúci na určenie dištinkatívneho príznaku novosti v zmysle kvality novej jednotky. Tento príznak možno podľa nej prisúdiť vzniknutému slovu až na základe porovnania s ďalšími jednotkami a na základe zistenia, či sa nová jednotka zhoduje s jednotkami, ktoré patria k príslušnému slovotvornému typu, alebo predstavuje narušenie podmienok jeho tvorenia. Pomerne široké, až štyridsaťročné rozpätie, resp. vzdialenosť časového limitu, od ktorého O. Martincová vychádza, spôsobuje, že skúmané neologizmy tvoria z hľadiska pocitovania novosti a bežnosti u používateľa (aspoň pokiaľ to

môžeme posúdiť) značne heterogénnu zložku slovnnej zásoby spisovnej češtiny. Popri slovách, ktoré aj dnes pociťujeme ako novšie, napr. *montážnik*, *injektážnik*, *potrubár*, *kvalitáfka*, nachádzame tu aj rad slov, ktoré dnes už ustúpili, vypadli z používania, napr. *čankajškovec*, *benderovec*, *rozkulačování*, *kaliopky* a pod. Nazdávame sa, že práve podľa takýchto slov možno usudzovať (autorka to nespomína), slová, ktorých slovotvorných typov, resp. lexikálno-sémantických skupín pomerne rýchlo zastarávajú (používanie názvov stúpepcov istého hmutia, smeru je často viazané na súdobú politickú situáciu; názvy látok, výrobkov často súvisia s istými technologickými postupmi, ktoré sa takisto rýchle menia).

Označenie slova ako neologizmu nepochybne závisí od spoločenských podmienok a spoločenského hodnotenia. Neologizmy totiž používa najprv menší okruh používateľov, keď sa začnú používať všeobecne, strácajú príznak novosti. O. Martinová si je dobre vedomá dvojakej podmienenosti neologizmov — podmienenosti mimojazykovými spoločenskými faktormi, aj faktormi vnútrojazykovými. V zhode s tradíciou medzi prvými faktormi vzniku a fungovania neologizmov uvádza spoločenské vyjadrovacie potreby, ktoré sa menia v súvisе so zmenami hospodárskych, politických a kultúrnych podmienok. Právom však zdôrazňuje (v zhode s A. Jedličkom) aj sociálne činitele v najširšom zmysle a počíta medzi ne i podmienky súčasnej komunikácie a zloženie aktívnych používateľov jazyka. Ukazuje, že napätie medzi prostriedkami spisovného jazyka a prostriedkami bežného hovoreného jazyka, charakteristické pre súčasnú českú jazykovú situáciu, premieta sa aj do pomenovacích aktov v jednotlivých komunikačných sférach — niektoré nové pomenovania vznikajú ako prostriedky spisovného jazyka v komunikačných sférach spisovných, iné neologizmy vznikajú ako prostriedky bežného hovoreného jazyka. Hranica medzi obidvoma skupinami neologizmov nie je nepriepustná, aj keď tu existujú rozličné bariéry. Niektoré prostriedky bežného hovoreného jazyka postupne prenikajú do spisovného jazyka, ich štýlová platnosť sa prehodnocuje. Za prvky nastupujúce do spisovnej normy pokladá autorka napr. hybridné zloženie typu *autodoprava*, *feroslitina*, odvodeniny s príponou *-er/-ér* namiesto *-ář* pri cudzích základoch (*kraulér*, *kostymérka*), zreteľové príslovky utvorené od relačných adjektív, ktorých používanie sa v 30. rokoch ešte neodporúčalo v spisovných prejavoch a i.

Za dôležité pokladáme autorkino rozlišovanie neologizmov podľa toho, akou mierou sa uplatňujú vo vývine slovnnej zásoby. Niektoré nové pomenovania sa do slovnnej zásoby iba zaraďujú, dopĺňajú ju, a to buď preto, že majú izolovaný, špecializovaný význam, alebo sú štýlovo príznakové ako termíny, či umelecké neologizmy. Druhá skupina neologizmov zohráva určujúcu úlohu v pohybe slovnnej zásoby, pretože sú to prostriedky nastupujúce, variantné, konkurenčné, ktoré vyvolávajú napätie v čiastkových systémoch.

Monografia O. Martinovej je v zásade synchronná práca s prihliadnutím na genézu nových slov a základný prístup je v nej onomaziologický. Genetickým aspektom rozumie autorka skúmanie vzniku nových pomenovaní, kým ich zaraďovanie a fungovanie v slovnnej zásobe súčasnej češtiny reprezentuje funkčné hľadisko. Vo výkladoch o neologizmoch z genetického hľadiska a v uplatnení onomaziologického prístupu sa autorka opiera o Dokulilovu teóriu o onomaziologických a slovotvorných kategóriách a o jej aplikáciu v *Tvoření slov v češtině 2* (1967). Preto nové pomenovania preberá postupne podľa ich príslušnosti k slovným druhom a mutačným, modifikačným a transpozíčným kategóriám, v rámci ktorých sú potom jednotlivé slovotvorne relevantné sémantické skupiny, ako napr. činiteľské, konateľské mená, mená prostriedkov, výsledkov deja a pod. Tomuto triedeniu O. Martinová prilehavo nadradzuje (ako najširšie rámcovanie) triedenie nových slov podľa toho, ako sa v nich realizuje príznak novosti. Rozlišuje tri skupiny: 1. nové pomenovania, ktorých určujúci príznak novosti spočíva v pomenovaní nového myšlienkového obsahu novou formou; 2. pomenovania, ktorých príznak novosti spočíva iba v pomenovaní nového obsahu, ale zároveň sú nepríznakové z hľadiska formy (zaraďuje sem napr. viacсловné pomenovania typu *výrobně-hospodářska jednotka* alebo pomenovania na základe tzv. sémantického tvorenia, napr. pomenovanie *motýlek* „typ televizní antény“), 3. nové pomenovania, pri ktorých príznak novosti spočíva v novom slovotvornom spracovaní už predtým pomenovaného obsahu; sem zaraďuje noviverbizované slová, slová, v ktorých úprava nastala obmenou formantu (*travmaják* za staršie *tramvajár*), deformáciou kmeňa (zo spisovného slova *svačina* vzniklo slangové slovo *sváča*). V rámci istej sémantickej

skupiny názvov autorka osobitne vyznačuje autorské neologizmy (z umeleckého a publicistického štýlu), všima si príznakovosť nových slov zo štylistického hľadiska (knižné slovo, poetizmus), upozorňuje na komunikačné sféry, v ktorých príslušné neologizmy prevažne vznikajú (napr. desufigované slová typu *asociál*, *bezcharakter* alebo pejoratíva typu *chameleonština*, *režisérština* vznikli v publicistickej sfére).

Pri opise fungovania slov, ktoré majú príznačnosť z hľadiska svojho vzniku, poukazuje autorka na paradoxnú vec, že niektoré z nich môžu plniť v jazyku funkciu zastaraných slov, pričom zastaranosť môže byť podmienená nielen odvodením od zastaraného či zastarávajúceho slova, ale aj použitím slovtvorného prostriedku, ktorý ustupuje z normy súčasnej spisovnej češtiny (napr. autorské slovo *bezčitek*). Keďže zastaranosť, archaickosť predstavuje pri hodnotení slov na časovej osi práve opačný pól ako neologizmus, takéto protirečivé prípady, najmä keď pri nich ide o autorské využívanie neproduktívnych prostriedkov (formantov), skôr by sme hodnotili ako okazionalizmy, nie neologizmy. O tomto rozlišovaní v recenzovanej práci možno konštatovať, že teoreticky je podané adekvátne, ale v analýze konkrétneho materiálu by sme niekedy postupovali inak ako autorka. Autorské slová, ktoré predstavujú rozličné slovtvorné deformácie (vrátane obmenených formantov), by sme hodnotili ako okazionalizmy, kým niektoré slová, ktoré autorka preberá medzi príležitostnými slovami (napr. *záškolák*), by sme hodnotili ako neologizmy, lebo to, že sa týmto slovom pomenúva istá sociálna skupina ľudí, ho predurčuje na širšie používanie.

Keďže pri práci na projekte *Dynamika slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny* (porov. v zborníku *Obsah a forma v slovnej zásobe*. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav L. Štúra SAV 1984. 400 s.) skúmame aj typy nových slov, ktoré pribúdajú do slovenčiny, je pre nás zaujímavé, že môžeme konštatovať značný paralelizmus medzi dynamickými javmi v súčasnej slovenčine a aktívnymi slovtvornými typmi, ktoré zistila pri výskume neologizmov v súčasnej spisovnej češtine O. Martincová. Iba ilustratívne uvádzame napríklad zvyšovanie podielu kompozit pri substantívach aj adjektívach (napr. *naftovod*, *horkovod*; zložené vzťahové adjektíva typu *spotřebitelsko-dodavatelský*, adjektíva zo substantív v predložkovom páde typu *bezdevizový*, *pozáručný*), slov s príponou *-ák* v bežnom hovorenom jazyku (*sladčák*, *angličák*), pribúdanie názvov miesta (*dozrávárna*, *odlévárna*), aktívnosť viacslovných juxtaponovaných pomenovaní typu *údržbář-potrubař*, *krejčí kabátník* a pod. Pri slovesách zisťuje autorka v bežnom hovorenom jazyku produktívnosť prítvárania dokonavého náprotivku k pôvodne obojvidovým slovesám (*zreparovat*, *vyreparovat*, *opublikovat*), pričom správne konštatuje, že pri predponách *vy-*, *na-*, *do-* často nejde len o prostú perfektivizačnú funkciu, ale aj o doplnenie deja ďalšími znakmi.

Značný paralelizmus medzi češtinou a slovenčinou možno na základe autorkinho opisu sledovať aj pri transpozíčných odvodeninách. Lexikálne jednotky kvantitatívneho typu (napr. *sňatečnost*) charakterizuje O. Martincová ako také nové jednotky, ktoré presahujú slovtvorné podmienky daného slovtvorného typu, na inom mieste (s. 79) už uzatvára, že ide o nový sémanticko-slovtvorný typ s významom „průměrový počet něčeho“. Na existenciu tohto nového slovtvorného typu s kvantitatívnym významom poukázali v slovenčine J. Horecký (Slovenská lexikológia 1, 1971, s. 151) a K. Buzássyová (Kultúra slova, 17, 1983, s. 335—342): V súčasnosti existuje tendencia k jeho vnútornému diferencovaniu vyjadriteľnému parafrázami *počet X*, *miera X*, *množstvo X* (*X* = substantívny slovtvorný základ), pričom vznikli formanty *-nosť*, *-ovosť*, *-ivosť*. Iným novším prípadom tvorenia abstrákt, ktorý sme si všimli aj my (Recueil linguistique de Bratislava, 6, 1982, s. 35—53), sú abstraktá utvorené od pôvodne vzťahových adjektív, ktorých význam sa prehodnotil na kvalifikačný (*čitankovosť*). O. Martincová poukazuje aj na možnosť vzniku takýchto abstrákt priamo v istom kontexte nezávisle od prehodnotenia významu fundujúceho relačného adjektíva. Pri dejových menách zasa poukazuje na možnosť utvorenia substantívne pomenovaného deja bez prostredníctva slovesa (najmä v odbornej sfére, napr. *zubování*, *prepěnování*).

Pri charakteristike neologizmov z funkčného hľadiska autorka ukazuje, čím všetkým môže byť nové slovo príznakové, napr. slovo *spíkr* je formálne aj významovo príznakové na pozadí lexikálnych jednotiek *mluvčí*, *hlasateľ*. Završením opisu rozličných typov príznakovosti je nakoniec vyústenie celej problematiky neologizmov do charakteristiky neologizmov z hľadiska ich prijatia istým jazykovým spoločenstvom a definovanie lexikálnych neologizmov súčasnej spisovnej češtiny ako pomenovaní, „ktoré sú určené

príznaikom novosti vzhľadom na vznik, ktoré sa vzhľadom na existujúci súbor lexikálnych jednotiek aspoň v niektorom príznaku vyznačujú príznakovosťou, ktoré sa ešte do významovej, formálnej, štylovej organizácie spisovnej slovnjej zásoby úplne nezaradili, ale majú predpoklad na toto zaradenie a ktoré sa môžu uplatniť ako lexikálne prostriedky nastupujúce z hľadiska významovej, formálnej a štylovej organizácie slovnjej zásoby“ (s. 118).

Monografia O. Martinovej je obsažné dielo ako šírkou záberu, tak aj množstvom riešených problémov. Oceňujeme najmä kombinovanie genetického hľadiska s funkčným, čím sa autorky podarilo zjemniť kritérium novosti, ukázať určujúcu úlohu tých nových prostriedkov, ktoré sa uplatňujú na pozadí existujúcich jednotiek ako nastupujúce lexikálne jednotky, t. j. také, ktoré majú úlohu variantných, konkurenčných, expanzívnych prostriedkov, vyvolávajú napätie v čiastkových systémoch pomenovacej roviny, a sú tak hybným faktorom ďalšieho vývinu. Monografia ukázala, aké významné miesto majú v slovnjej zásobe súčasnej češtiny slovotvorne stvárnené lexikálne jednotky. Poskytuje cenný materiál aj na konfrontačný lexikologický výskum češtiny s inými jazykmi.

K. Buzássyová

ŽIBRITOVÁ, G.: *SOCIÁLNA KOMUNIKÁCIA*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 158 s.

Ucelenú teóriu sociálnej komunikácie nevypracoval doteraz ani jeden smer sociálnej psychológie. Iste to súvisí so zložitou predmetu tejto výskumnej oblasti a z toho vyplývajúcej potreby výskumného zapojenia celého súboru disciplín, ale najmä s tým, že komplikovaný model sociálnej komunikácie priam vedie k separátnemu výskumu niektorej zložky komunikačného procesu. Zrejme preto pre bádanie v oblasti sociálnej komunikácie je zatiaľ príznačný atomizmus, rôznorodosť prístupov, nezriedka i ignorovanie niektorých jej zložiek. Obrovské množstvá výskumov západnej sociálnej psychológie sú poznačené tým, že sa uskutočňovali v prevažnej miere v laboratórnych podmienkach, ktoré nikdy nedovolia simulovať celý systém sociálnych vzťahov, v rámci ktorých sa človek uplatňuje ako činná a komunikujúca bytosť. Pokus o koncízny výklad problematiky sociálnej komunikácie predkladá najnovšie Gabriela Žibrítová vo svojej publikácii *Sociálna komunikácia*. Bádanie v tejto oblasti sa, samozrejme, nezaobíde bez výskumu jej lingvistických aspektov, ktorým autorka aj venuje na príslušných miestach náležitú pozornosť.

Vychádza sa tu z chápania (jedného z možných) sociálnej komunikácie, v ktorom sa zdôrazňuje, že je to proces, v rámci ktorého sa prenášajú informácie. Autorka sama píše (na s. 6), že sa usiluje vyhnúť „problematizovaniu“ jednotlivých častí interpretáciou diskusií a protichodných názorov, aby sa zbytočne nepreťažoval text. Tento text má totiž predovšetkým pedagogické poslanie (je určený poslucháčom infromatického štúdia). Tým je poznačený výklad niektorých problémov, ktoré sa len naznačujú a hlbšie nerozpracávajú. Vo väčšine prípadov však zrejme autorka vzhľadom na široký tematický záber ani nemohla postupovať ináč.

V prvých kapitolách sa autorka pokúša o definíciu sociálnej komunikácie, čo nie je nijako ľahká úloha. Definícia sa v priebehu výskumov stále totiž rozširuje, zahrnuje nielen rôzne druhy komunikácie zvierat (napr. včiel), ale aj takých „partnerov“ ako človek—stroj alebo stroj—stroj. Autorka z viacerých definícií si vyberá chápanie komunikácie, v ktorom sa kladie dôraz na prenos a pohyb informácií. Dodajme však, že v 4. kapitole sa vyčleňuje aj intrapersonálna komunikácia, pre ktorú už nie je nevyhnutné počítať s dvoma partnermi. Ak človek komunikuje sám so sebou je, prirodzene, jedna a tá istá osoba komunikátorom i príjemcom. Okrem toho sa trochu zjednodušuje aj tam, kde sa v tejto súvislosti hovorí o vnútornej reči. Veď často sa tieto jednotky dezideratívnej povahy interiorizujú (typ *Kde môže byť ten vypínač* — otázka samému sebe).

Autorka ďalej analyzuje tzv. komunikačné spojenie, ako sa u nej nazýva základná, ďalej už nerozložiteľná funkčná jednotka komunikácie. Všetky jej prvky (komunikátor, príjemca, obsah, vyjadrenie obsahu, komunikačné kanály, smer komunikácie, zámer komunikácie, efekt komunikácie) sa charakterizujú vhodne a výstižne. Pri výklade o komunikátorovi a recipientovi sa zdôrazňuje, že správa vyslaná komunikátorom sa k recipientovi nikdy nedostáva v absolútne totožnej forme (?) a totožnom význame (s. 19), čo zapričínajú šumy rôzneho druhu. Nie sme však naklonení prijať doslova tvrdenie, že „komunikujeme len vtedy, ak máme čo povedať“ (s. 19). Rozličné typy formúl používaných ako kontaktné frázy to do istej miery vyvracajú. Navyše škoda, že pri výklade o obsahu komunikácie, o ktorom sa uvádza, že by mal byť pre príjemcu nový alebo obsahovať aspoň nejaké prvky novosti, sa nevyužili najnovšie výsledky lingvistických výskumov v oblasti aktuálneho vetného členenia.

Klasifikácia typov sociálnej komunikácie je skutočne podrobná, minuciózny je však aj výklad ďalších pojmov, ako je informácia, jej vzťah k obsahu komunikácie, odrazu a pod. Viaceré z týchto problémov sa oddávna rozpracúvajú aj v lingvistike, hoci často v iných terminologických sústavách (porov. napr. výklad J. Horeckého o dvoch druhoch znakov, systémového a komunikačného). Správne sa tu zdôrazňuje, že odrážanie skutočnosti i vnímanie je selektívne: „Ak objektívna skutočnosť obsahuje istý súbor informácií, ktoré možno nazvať informáciami potenciálnymi alebo nultými, poznávajúci subjekt si z nich vyberá len isté informácie“. Subjekt sa pritom determinuje rôznymi činiteľmi. Zdá sa však, že autorka mohla na tom mieste viac zdôrazniť fakt, že komunikujeme nie o objektívnej skutočnosti, ale o tom, ako sa nám ona javí v našom vedomí.

V ďalších častiach sa autorka zmieňuje o všeobecných teoretických východiskách semiotiky, o znaku a jeho typoch. venuje sa špecifike jazykového znaku, uvádza základné informácie zo sémantiky vcelku prijateľne a výstižne, hoci dnes, napríklad, už vieme, že tzv. referenčný trojuholník situáciu zjednodušuje. Preberajú sa tu aj ďalšie dôležité lingvistické otázky — jazyk a myslenie, funkcie jazyka, kontext, funkčná diferenciacia jazykov, pragmatika, neverbálne znaky a pod.

Informačne je bohatá časť o bariérach v komunikačnom procese. Stručne sa tu analyzujú bariéry historické, priestorové, jazykové (v kombinácii so sémantickou bariérou sa vyskytujú pri čítaní odborného textu v cudzom jazyku), terminologické (napr. medzi vedami), ďalej biologické, politické, administratívno-organizačné a i. V závere sa hovorí aj o možnostiach odstraňovania, resp. znižovania bariér.

Druhá časť knihy je venovaná problematike vývinu komunikovania v spoločnosti. Konštatuje sa tu, že zatiaľ niet disciplíny, ktorá by syntetizovala súbor všetkých ľudských aktivít majúciich vplyv na vývoj komunikácie. Autorke ide pritom najmä o sledovanie vývinu grafickej dokumentácie, a to v súvislosti s vývojom vedy. Za hraničné kamene sa tu považujú vznik písma, vznik knihy, vynájdenie kníhtlače, zavedenie periodickej tlače a isté zmeny v kníhtlačiarňi. Iste treba súhlasiť s autorkou tam, kde hovorí, že hláskové (abecedné) písmo je najrozšírenejším, najekonomickejším a najadekvátnejším systémom písma, ďalšia veta však už vyznieva príliš kategoricky: „V súčasnosti ho (t. j. hláskové písmo) používajú všetky civilizované národy“ (s. 86). Možno vari o Japonsku alebo Číne tvrdiť, že tam žijú necivilizované národy?

Už sme spomínali, že rozsiahly výskum z tejto oblasti sa vykonal v západných krajinách, ale toto bádanie bolo vždy pod silným vplyvom špecifických cieľov týchto štátov. Je známe, že výskum sociálnej psychológie neprebíhal bez problémov ani v socialistických krajinách, ale záujem o túto disciplínu v poslednom čase zákonite stúpa. Komunikačné výskumy si vyžadujú nevyhnutné zapojenie interdisciplinárnych tímov, kde má iste široký priestor aj lingvistika. V najnovšom období sa teória sociálnej komunikácie stretáva s lingvistikou okrem iného aj v oblasti teórie jazykovej politiky a jazykovej kultúry. Tu je jedna z veľkých možností využitia výsledkov jazykovedných výskumov teóriou sociálnej komunikácie. Ale platí to aj naopak: teória sociálnej komunikácie môže byť v mnohom inšpirujúca pre lingvistiku, čo jednoznačne vyplýva z nejedného miesta textu recenzovanej práce.

S. Ondrejovič

Siedmy zväzok zborníka *Recueil linguistique de Bratislava* je venovaný prof. E. Paulinymu z príležitosti jeho 70. narodenín. Zsvätený prehľad o jubilantovej všestrannej činnosti, ktorý podáva J. Mistrík, a súpis prác z rokov 1972—1983 od L. Dvonča ukazujú, že prof. E. Pauliny (1912—1983) patril k tým osobnostiam, čo položili základy modernej slovenskej jazykovedy. Zborník obsahuje štúdie zo štyroch tematických okruhov, ktoré boli doménou jazykovedného záujmu prof. E. Paulinyho: I. diachrónna a synchronná fonológia, morfonológia a morfológia; II. lexika a slovotvorba v slovenských nárečiach; III. teória a dejiny spisovného jazyka; IV. syntax, teória textu a štylistika.

I. V štúdiu *A synthetic phonological theory* (s. 25—29) J. Sabol načrtoľ svoju novú, syntetickú fonologickú teóriu, ktorej filozoficko-metodologickým východiskom je aplikácia poznatku o dialektike vzťahu medzi jednotlivým a všeobecným na skúmanie jednotiek zvukovej roviny (fóny, fonémy a morfonémy). Definuje tieto jednotky, určuje základné vzťahy medzi nimi a naznačuje spôsob interpretácie istých fonologických javov v rámci svojej syntetickej fonologickej koncepcie. — J. Vachek (*Remarks on phonological confrontation of Czech and Slovak*, s. 31—37) sa vracia k známej Jakobsonovej práci o fonologických rozdieloch medzi češtinou a slovenčinou a potvrdzuje v polemike s názorom E. Paulinyho jeho zistenie o rozdielnej povahe opozície foném /i/ a /j/ v týchto jazykoch. Po analýze fonologických faktov vyzdvihuje poznatok, že ak chceme o nich získať pravdivý typologický obraz, treba brať do úvahy dynamické tendencie pozorované na fonologickej úrovni jazykového systému. — V článku *Zur progressiven Aufhebung /sh/ = /sx/ im Tschechischen* (s. 39—43) M. Komárek zdôvodňuje, že progresívnu asimiláciu spoluhláskovej skupiny /sh/ v češtine nemožno vysvetliť čisto fonologicky. Z hľadiska jej pôvodu nejde o fonetickú asimiláciu, ale o substitúciu hlások, podmienenú systémom kombinačných pravidiel. — Článok L. Dvonča *Vocalic system of literary Slovak* (s. 45—50) je prehľadom o samohláskovom systéme spisovnej slovenčiny s poukazom na to, že sa čoraz viac upevňuje pravidelnosť v tomto systéme. Túto črtu samohláskového systému znázorňuje schémou, v ktorej sú usporiadané krátke samohlásky a korešpondujúce dlhé samohlásky a dvojhlásky v sukcesívnych radoch.

Na otázku, ktoré ostali otvorené po Paulinyho štruktúrnej a chronologickej interpretácii stredoslovenskej palatalizácie velár, dáva odpoveď Š. Ondruš v štúdiu *Die mittelslowakische Palatalisierung der Velarlaute und ihre etymologische Indikation*, s. 51—58: (1) Ak centrom palatalizácie bol Novohrad, ako môžeme vysvetliť, že v Novohrade namiesto zadného polovokálu sa vyskytuje nielen o, ale aj e. (2) Je rozdelenie sykaviek č, ž, š do dvoch radov (č—č, ž—ž, š—š) nevyhnutným predpokladom toho, že nastala palatalizácia velár? — J. Ružička (*Slowakistische Arbeiten N. S. Trubetzkoy's*, s. 59—63) hodnotí historický prínos N. S. Trubetského k vedeckej analýze slovenčiny. Jeho práce o slovenčine treba prijímať kriticky, pri ďalšom rozvíjaní slovakistiky ich však nemožno obísť. — Genetickú charakteristiku vybraných substantívnych paradigiem z hľadiska genézy koncových morfém podáva R. Krajčovič (*Versuch einer genetischen Charakteristik substantivischer Paradigmen*, s. 65—71). Z genetickej charakteristiky istých substantívnych paradigiem v poľštine, češtine a slovenčine vyplýva, že sa tieto paradigmy konštituovali v uvedených jazykoch geneticky samostatne. Genetická charakteristika môže byť vhodnou základňou pre poznávanie genetických štruktúr vo vývine morfológického systému. — A. Ferenciková v článku *Die Nichtenthaltung des rhythmischen Gesetzes in der Verbform des Typs kúpa, súdia in den mittelslowakischen Mundarten* (s. 73—82) venuje pozornosť nedodržaniu rytmického zákona v časti stredoslovenských nárečí v 3. os. pl. prít. času sloviess vzoru *robiť's* dlhou slabikou pred tematickou morfémou (*kúpiť, súdiť* atď.).

Maďarský lingvista F. Papp (*A possible influence of mass lexical borrowings from Slavic on the Hungarian grammatical system*, s. 83—88) ukazuje na príklade historického vzťahu slovanských jazykov (ale aj germánskych jazykov a latinčiny) k maďarčine, ako môžu hromadne prevzaté slová vplývať na organický (morfológický) systém jazyka. — H. Běličová (*K otnošeniju kategorii vremeni i naklonenija*

v *sovremenných slavianskích jazykoch*, s. 89—95) objasňuje vzťah medzi kategóriou času a spôsobu na základe poznatku, že spoločným menovateľom sémantických príznakov oboch kategórií je príznak „dokonavosť/nedokonavosť“. — Stať J. Oravca *Variant suffixes in Slovak genitiv sg. of pattern dub* (s. 97—102) nadväzuje na výsledky skúmania E. Paulinyho týkajúceho sa výskytu sufixov -a, -u v gen. sg. podst. mien vzoru *dub*. Zuožitkoval pritom základný poznatok z výskumu E. Paulinyho, že pri analýze tohto javu treba nevyhnutne prihliadať na sémantický faktor. — Článok G. Horáka *La notion ontologique de la marque et son corrélat de partie du discours* (s. 103—107) je verziou jeho práce Vecný pojem príznaku a jeho slovnodruhový korelát (*Jazykovedný časopis*, 23, 1972, s. 177—181).

II. Predmetom štúdie J. Horeckého *Privative causative verbs in Slovak and Slavic* (s. 111—116) je zložená predpona *zne-* v slovenčine v konfrontácii s jej ekvivalentmi v slovanských jazykoch. Ukazuje sa, že vo všetkých slovanských jazykoch privatívny význam kauzatívnych sloves sa vyjadruje zloženou privatívnou predponou. — E. Sekaninová (*Die Rolle der Präfigierung bei der Bildung von Aspektaren und Aktionsarten im Russischen und Slowakischen*, s. 117—123) objasňuje pojem dokonavosť/nedokonavosť, problematiku spôsobu slovesného deja v súvislosti so sémantickou analýzou predpôn a základových sloves a ukazuje, že v slovanských jazykoch možno preukázať slovesné predpony s rozličným stupňom sémantickej hodnoty. — Stať V. Blanára *Comparison of vocabularies of related and unrelated languages* (s. 125—129) je prehľadom o spoločensko-historických predpokladoch komparatívneho skúmania lexiky, ako aj o metodologických princípoch takéhoto výskumu, pričom ich ilustruje na príklade z bulharčiny a slovenčiny.

Na nápadne zhodné slovotvorné prostriedky a postupy v slovenských nárečiach poukazuje F. Buffa (*Zur Charakteristik der Differenzierung der Mundarten im Hinblick auf die Wortbildung*, s. 131—137). V praxi to znamená, že sa prejavujú len minimálne rozdiely pri výskute slovotvorných typov. — I. Ripka v článku *Karpatizmy v slovackej dialektnej leksike* (s. 139—144) ukazuje, že karpatizmy tvoria ustálenú časť slovenskej nárečovej lexiky. — Článok A. Habovštiaka (*De l'évolution du lexique dans les dialectes slovaques*, s. 145—151) je pohľadom na lexiku slovenských nárečí z hľadiska jej vývoja. — M. Majtánová (*Slowakische botanische Mehrwortbezeichnungen und ihre Semantik*, s. 153—160) poukazuje na zložitost slovenskej historickej a nárečovej botanickej terminológie. — Východiskom skúmania J. Matejčička (*Zur nichtamtlichen Benennung von Personen*, s. 161—164) je poznatok, že neúradné pomenovanie osôb je pokračovaním spôsobu pomenúvania v starom systéme, a preto poskytuje cenný materiál na rekonštrukciu vývoja pomenúvania osôb.

III. Vplyv časového faktora na proces jazykových zmien si všima B. Konecki v článku *Faktor vremena v jazykovych izmenenijach* (s. 167—171). Náznorný príklad vplyvu tohto faktora poskytuje proces adaptácie prevzatého jazykového materiálu v istej historickej situácii, ako aj aktivizovanie nových jazykových potenciálov v období intenzívnej jazykotvornej činnosti, ako napr. v období konštituovania spisovných jazykov. Preukazným javom je prízvukový systém spisovnej macedónčiny. — V štúdiu *Die Sprachsituation und die Normentypologie* (s. 173—179) A. Jedlička špecifikuje pojem jazyková situácia a vo vzťahu k istým jej komponentom vymedzuje útarové (jazykové) normy, komunikačné normy a štýlové normy. — Bulharský jazykovedec L. Bujukliev (*Značeniye perevoda Manassijevoj chroniki v razvitiji bolgarskogo literaturnogo jazyka v seredine XIV. veka*, s. 181—187) ukazuje, že táto kronika je jedným z najdôležitejších prameňov skúmania spisovnej bulharčiny 14. storočia a stredovekej bulharskej poetiky.

IV. V štúdiu P. Sgalla *On some recent trends in grammar and semantics* (s. 191—197) sa podáva prehľad o súčasných smeroch gramatického a sémantického výskumu, ktoré sú silne ovplyvnené súčasnou logikou. — Na základe analýzy slovenských viet (*Die Beziehungen zwischen grammatischer und semantischer Satzstruktur*, s. 199—206) J. Kačala dochádza k záveru, že gramatická a sémantická štruktúra vety tvoria síce jednotu, avšak ide predsa len o dva paralelné javy, ktoré treba skúmať relatívne oddelene s prihliadaním na ich vzájomnú súvislosť. — S. Ondrejovič (s. 207—214) detailne rozoberá konverzný vzťah slovesnej dvojice v článku *Certain aspects of a semantic interpretation of the conversational verbs kupovat—predávat (to buy—to sell)*. Článok K. Buzássyovej *Zum Problem des*

possesiven Dativs (s. 215—223) je teoretickým príspevkom k vymedzeniu obsahu a gramatického významu posesívneho datívu.

J. Mistrík v štúdiu *Correlation between the emittent and percipient of oratorical speech* (s. 225—228) osvetľuje vzájomný vzťah medzi expedientom a recipientom komunikačného aktu, pričom zdôrazňuje dynamickosť a variabilnosť tohto vzťahu, čo kladie vysoké nároky na expedienta. — V stati *The expression structure of the matter-of-fact text* (s. 229—236) uvažuje J. Findra o vzťahu medzi informačnou nasýtenosťou a zrozumiteľnosťou textu. — Úvaha F. Míku (*From the text to the sentence*, s. 237—243) spočíva na téze, že vetu nemožno chápať výlučne ako jav lingvistickej roviny, pretože je integrálnou jednotkou textu. Táto okolnosť hlboko zasahuje do jej lingvistickej štruktúry. — E. Bajzíkova (*Substantive demonstrative pronouns and text-syntax*, s. 245—249) vymedzuje zámená z hľadiska ich funkcie v textovej syntaxi a skúma ich ako lingvistické prostriedky na konštruovanie textov — konektory. — Napokon v článku *Dobšinský's fairy tales on the road through the world* (s. 251—255) E. Ružičková venuje pozornosť anglickému prekladu Prostonárodných slovenských povestí v adaptácii A. Macleodovej.

Takmer všetky štúdie v recenzovanom zborníku obsahujú priamy odkaz na niektorú z prác prof. E. Paulinyho a celý zborník nie je len cenným príspevkom k rozvoju lingvistického bádania, ale aj svedectvom o tom, že jazykovedné dielo prof. E. Paulinyho má fundamentálny význam pre československú jazykovedu, a to tak z hľadiska jej súčasného stavu, ako aj ďalšieho rozvoja.

J. Dolník

JAZYKOVEDNÉ ŠTÚDIE XVIII. Z DEJÍN SLOVENSKEHO JAZYKA. Red. Š. Peciar. Zostavil J. Doruľa. Bratislava, Veda 1983. 120 s.

Osemnásť zväzok *Jazykovedných štúdií*, tematicky nadväzujúci na predchádzajúci 17. zväzok (pozri aj našu recenziu v predchádzajúcom čísle, s. 75—77), je zostavený z príspevkov venovaných dejinám slovenského jazyka v predpisovnom období, pričom niektoré príspevky postihujú i kontinuitu vývinu jazyka od predpisovného obdobia k súčasným jazykovým útvarom.

Vplyv kolonizácií v 16.—17. stor. na formovanie fonologického systému myjavsko-brezovských nárečí skúma A. Rýzková (s. 5—20). Konštatuje, že systém foném v týchto nárečiach je síce zhodný so systémom foném v iných južných západoslovenských nárečiach, ale realizácia niektorých foném, ako aj ich pozície oprávňujú vydeliť tieto nárečia spomedzi južných západoslovenských nárečí ako osobitnú nárečovú skupinu (s. 5). Autorka vychádza zo spoločenskej situácie v čase formujúceho sa uhorského štátu (od 10. stor.) a charakterizuje proces v 16.—17. storočí. Hľadá pritom príčiny zmien a vonkajšie vplyvy na pôvodné nárečové územie najmä v čase, o ktorom sa predpokladá, že proces formovania nárečí už bol ukončený. Myjavsko-brezovské nárečie charakterizuje 24 hláskoslovnými javmi v 165 slovách. Výsledky analýzy ukazujú, že hlavný kolonizačný prúd ovplyvňujúci myjavsko-brezovské nárečia prišiel z hornonitrianskej oblasti; prejavuje sa aj vplyv valašskej kolonizácie. Porovnaním fonologického systému pôvodných povazských nárečových oblastí, mimojazykových prvkov a prvkov fonologického systému importovaného do tejto oblasti kolonizačným procesom autorka modeluje základné fonologické systémy myjavsko-brezovských nárečí. Pri tomto opise sa zameriava na nerovnomernosť rozšírenia diftongov súvisiaceho s množstvom kolonistov prichádzajúcich zo severu i na nerovnomernosť teritoriálneho rozšírenia tohto hláskoslovného javu pod vplyvom skoršej depalatalizácie konsonantov. V závere príspevku konštatuje, že pri „stretnutí sa dvoch alebo viacerých systémov v dôsledku migrácie obyvateľstva majú pre zmenu systému a štruktúry oveľa väčší význam jazykové faktory. Mimojazykové činitele môžu zmenu podporiť, ale len zriedkavo bývajú jej jedinou príčinou“ (s. 19). V príspevku sa vyzdvihuje aj potreba spájať jazykovedné výskumy z predpisovného obdobia so spoločenskou situáciou a jednotlivými zmenami v spoločenskom a hospodárskom systéme. Autorka siahla po starších archívnych

nárečových fondoch a v príspevku uplatnila syntézu prvkov historiografického a jazykovedného charakteru.

Na pozadí spoločenských, hospodárskych i náboženských pomerov sa jazykom východoslovenských kalvínskych tlačí zaoberá Š. Švagrovský (*Zemplínske kalvínske tlače v doterajších výskumoch*, s. 21—37); ide mu predovšetkým o zhrnutie doterajších názorov o pôvode, autochtónnosti a zámere týchto tlačí. Novšie badania ukazujú, že kalvínske knihy „boli vydané len na pastoraálne účely a nekládli si nijaké zjednocovacie, resp. literárne ciele“ (s. 26). Rozsiahlu časť príspevku autor venuje názorom jazykovedcov na problematiku zemplínskych kalvínskych tlačí v polovici 20. storočia (P. Király, I. Kniezsa, E. Pauliny). Poukazuje na fakt, že otázka východoslovenských kalvínskych tlačí stála dosiaľ v ústraní výskumov v oblasti dejín spisovnej slovenčiny. Štúdia Š. Švagrovského je hodnotným (a nielen materiálovým) príspevkom z oblasti dejín spisovnej slovenčiny postihujúcim „určitú formu národného uvedomenia“. Autorovi príspevku nešlo o to, aby tento proces pozdvihol na pokus o kodifikáciu spisovného jazyka, ale o snahu dialekticky začleniť regionálnu problematiku do kontextu spoločenského diania a formovania jednotlivých predpisovných útvarov v druhej polovici 18. storočia.

Príspevok R. Krajčoviča *Z archaickej lexiky slovenskej ojkonymie* (s. 39—58) je súčasťou koncepcie historického miestopisného slovníka. Autor pracuje s pojmom „obsahovo-sémantická štruktúra slova“ a všima si jej aktualizáciu v čase, keď sa apelatívum stalo miestnym názvom. Uplatňuje pritom princíp konkrétnej a detailnej rekonštrukcie, vyžadujúcej si „podrobnejšie znalosti o vecných (prírodných) a spoločenských faktoroch a vzťahoch, ktoré rozhodli o výbere slova na názov i o jeho petrifikovaní“ (s. 39). Pracuje aj s pojmami kontinuitná a nekontinuitná lexika. Za nekontinuitnú pokladá tú staršiu ojkonymickú lexiku, ktorá nemá v súčasnej lexike živý reziduálny ekvivalent, napr. typ *grič* „vyvýšenina alebo hornatý kraj pokrytý lesom“ → *Hričov*: *o* (s. 40). Jadro štúdie tvorí časť staršej archaickej ojkonymickej lexiky zhrnujúcej širšie poznatky výskumu starej ojkonymie na Slovensku. Ide vlastne o inventár (slovníček) pozostávajúci zo 72 ojkonymických slov (hesiel). Rozborom lexiky R. Krajčoviča poukazuje na časovú a lokálnu aktuálnosť slova pri vzniku miestneho názvu. Napríklad (s. 42):

ciment, m. (dolož. je i adj. forma) „prostriedok na čistenie a skúšanie zlata“, resp. „stavebný kameň“; význam 1. z nem. *zimenten*, event. z tal. *cimento*, význam 2. z nem. *Ziment* „t.v.“; *ciment* → *cimentný*... → *Cimenná*, „osada, v ktorej alebo pri ktorej sa čistilo, skúšalo (cajchovalo) zlato“, možné aj „osada vystavaná z kameňa“. D. *Czymynna* 1484, *Czymenná* 1598, dnes *Cimenná*, okr. Topoľčany. — Hneď v susedstve je obec *Zlatníky* (dokl. *Aranyas* 1390, *Zlatnik* 1863), pri ktorej sa v 13.—14. storočí ryžovalo zlato. To svedčí v prospech významu 1.

Podobným spôsobom sú uvedené aj ostatné ojkonymické slová (napr. *barati* → *Barca*, *bobot* → *Bobot*, *črm* → *Čermany*, *gvozd* → *Gvozdnica* — *Hvozdnica* — *Voznica*, *kaniti* → *Vozokany* atď.). Príspevok R. Krajčoviča je metodologicky priebojnou štúdiou v oblasti dejín a vývinu slovenskej lexiky i toponomastiky. Uplatnením synchronno-diachrónneho princípu autor odhaľuje najstaršie zákonitosti vzniku našich miestnych názvov i také ojkonymické slová, ktorých význam je bez časovej a priestorovej konfrontácie zo súčasného pohľadu zastretý.

K. Habovštiaková v príspevku *Synonymá v Bernolákovom Slovári* (s. 59—67) načrtáva spracovanie synonym v tomto diele. Uvádza lexikálnu diferenciaciu slovenských nárečí a jej odraz v synonymných dvojiciach typu *kalní/mútni*, *duchna/perina*, *plešina/lisina* a pod. V synonymických dvojiciach sa diferencujú javy jednak vo vzťahu k severozápadnej a juhovýchodnej nárečovej oblasti (*hladni/lační*; *pršať/padať* (*dážď*); *mnoho/vela*), jednak vo vzťahu k spoločnému významu východoslovenských a západoslovenských nárečí na jednej strane a stredoslovenských nárečí na druhej strane (typ *kameň/skala*). Diferenciácia slovenských nárečí sa odrazila v Bernolákovom Slovári aj vo vzťahu k synonymám (západoslovenské *kočka* — syn. stredoslovenské a východoslovenské *mačka*; zsl. *huba*, strsl. *ústa*, vsl. *gambi*). Medzi synonymami uvádza A. Bernolák aj slová cudzieho pôvodu (*klaga*, syn. *rincka*, *siriščo*). Ako osobitnú skupinu synonym v Slovári vyčleňuje K. Habovštiaková explikatívne združené pomenovania *ugček* — *ugec* — *materin brat*; *wahan* — *drewená misa*; *žarnow* — *mlínski kameň*. Zisťuje, že A. Bernolák využíval aj viaceré sieťotvorné synonymá (*hužwa* — *hužew*, *mrkwa* — *mrkew*; s. 62), synonymá

s nepravidelnými hláskovými zmenami (*krepelica* — *prepelica*) alebo synonymický rad s istým významovým rozdielom (*špina* — *brud* — *flek* — *nečistota*). Autorka konštatuje, že „v predpisovnom období boli ešte bohatšie synonymné rady, ako sú uvedené v Slovári“ (s. 64); nie sú neznáme osudy Bernolákovho Slovára vydaného dvanásť až štrnásť rokov po jeho smrti. Na iných miestach sa porovnaním tohto diela s ďalšími Bernolákovými dielami zistili viaceré odlišnosti. Pri zostavovaní, neustálo redigovaní samotným A. Bernolákom (a po jeho smrti redakciou či vydavateľstvom) autorovi zrejme nešlo o to, aby postihol otázku synonym v plnom rozsahu. Nešlo totiž — ako je známe — o synonymický slovník, ale o určitý druh výkladovo-prekladového slovníka, v ktorom A. Bernolák vo výkladovej časti v rozsiahlej miere využil synonymiu. Príspevok K. Habovštiakovej je podnetný z hľadiska spracúvania otázok synonymie v synchronickom i diachronickom aspekte, v oblasti dejín spisovnej slovenčiny osvetľuje jednu z nepreskúmaných stránok nášho jazyka v období formovania sa spisovnej slovenčiny a prvých pokusov o jej kodifikáciu.

V príspevku *Z problematiky súčasného a historického slovenského botanického názvoslovía* (s. 69—78) sa M. Majtánová zaoberá otázkou pomenovania botanických čeľadí, rodov a druhov. V úvode konštatuje, že „názvy botanických rodov sú v súlade s požiadavkami novodobej vedeckej terminológie v zásade jednoslovné a sú utvorené bežnými prostriedkami zaužívanými pri tvorení slovnej zásoby slovenčiny“ (s. 70; typ *jaseň*, *falia*, *horec* a pod.). Vo výnimočných prípadoch plní funkciu názvu rodu dvojslovný výraz adjektívno-substantívneho typu (A—S; *divý vinič*, *hadí koreň*, *jelení jazyk*). Názvy botanických druhov sú dvojslovné, substantívno-adjektívne pomenovania s postpozitívnym postavením adjektíva funkčne vyjadrujúceho diferenciaciu v rámci rodu. Najčastejším určujúcim znakom je pritom farba, tvar kvetu, listu, plodov, semien, koreňa, povrch, vôňa (*hadinec červený*, *nezábudka riedkokvetá*, *zimofub okolíkový* atď., s. 70). Pri trojčlenných názvoch druhu je prvý rodový dvojčlenný názov vo funkcii jednočlenného termínu (typ [A—S]—A: *vtáčí zob obyčajný*, *psi jazyk lekársky*) alebo je determinujúcim atribútom dvojčlenný výraz (typ S—[A—S]: *machovka židovská čerešňa*, *tetucha kozí pysk*).

Podobným spôsobom charakterizuje M. Majtánová aj poddruhy a porovnáva stav v súčasnom spisovnom jazyku so stavom v nárečiach a neterminologickom botanickom názvosloví. Rozborom historického prameňového materiálu z predpisovného obdobia zisťuje, že prevahu si udržiavajú dvojslovné názvy, menej je jednoslovných, medzi ktorými sa prejavujú metaforizačné metonymizačné tendencie. Všíma si aj otázku polysémie vo vzťahu k vonkajšej podobnosti rastlín a na príklade *fialky* uvádza vzťah farby, vône a včasnosti kvitnutia rastliny k motivácii vzniku ľudového názvu niektorých rastlín pomenovaných slovom *fialka*. Opísanú problematiku autorka rozoberá v súvislosti s koncipovaním Historického slovníka slovenského jazyka. Upozorňuje na potrebu etymologicko-historických a zemepisných, vecných faktorov a ich súvislosti so širším kultúrohistorickým kontextom.

Prenikanie nedomácich slov (latinského pôvodu) do slovného fondu slovenských nárečí skúma A. Habovštiak (s. 79—93). Vychádza z charakteristiky latinčiny a jej miesta v uhorskom štáte a všima si prenikanie latinských slov cez nemčinu, maďarčinu a češtinu. Tematicky rozdeľuje latinské slová na vrstvu slov súvisiacich so šírením kresťanstva a západnej kultúry (*advent*, *anjel*, *apoštol*, *epištoľa*, *evanjelium* a i.), slová z administratívno-právnej sféry (*apelovať*, *árenda*, *notár*, *kúria*, *porcia*, *áreš*), školstva (*atrament*, *kalamár*, *ceruza*, *škola*) a botanickej terminológie (*falia*, *fialka*, *cigória*). Na základe spracovania dotazníkov pre výskum slovenských nárečí uvádza vplyv latinských slov na pomenovanie kyvadla (*perpentikel*, *perpendikum*, *perpet*, *perpendikus*), peňaženky (*buďilár*, *bogilar*, *puligár*, *buďferek*), chryzantémy (*chryzantéma*, *krizantína*, *križalda*, *krazentína*) v slovenských nárečiach. Uvádza aj slová, ktoré sa vzdialili od pôvodnej latinskej východiskovej podoby (*olovrant*, z lat. *hore* + *vrantis*). Pri zdomácnených slovách latinského pôvodu si všima aj ich sémantickú stránku. Vo väčšine prípadov sa tieto slová používajú iba v jednom význame (*árenda*, *família* a pod.; s. 82). Sú však aj také slová, ktoré sú významovo bohato členené. Napríklad slovo *tabla* (z lat. *tabula*) má v slovenských nárečiach až 10 významov (väčší kus role, sklená okenná tabuľa, drevená doska na vaľkanie cesta, vrchná časť stola, súčasť mlátiaceho stroja, doska na zaznamenávanie rozličných údajov v krčme, drevená vložka, ktorá sa vsádza do rámu dverí, železná platňa, kus hovädzej kože v tvare štvoruholníka, ktorú predávali garbiari na zhotovovanie krpčov, šatka upravená za tylom v podobe štvorca).

Autor výskyt jednotlivých významov doplnia aj ich teritoriálnou lokalizáciou. Niektoré slová z latinčiny sa petrifikovali len v istej nárečovej oblasti (*kmín* zsl. /*rasca* strsl.; *jahodníča/jahodníček* záhor. nár. /*harmanček, rumanček* ostatné nárečia, strsl. nár. *hábi/zsl. šati/vsl. grati* a pod.). Na záver A. Habovštiak uvádza rozsah uplatnenia slov prevzatých z latinčiny v nárečiach a prejavoch zemianskych vrstiev a hovorených prejavoch i písomných štýloch slovenských vzdelancov. V niektorých prípadoch je výskyt slov prevzatých z latinčiny charakteristický pre západoslovenské a južnoslovenské jazyky, inokedy ide o javy spoločné slovenčine a východoslovenským jazykom.

V príspevku Š. Peciara *Funkcie a významy slovesnej predpony pre-/pro- v slovenčine 15.—18. storočia* (s. 95—114) sa odráža dlhoročná skúsenosť lexikografa využívajúceho poznatky o súčasnom slovenskom jazyku v historickom prameňovom materiáli i česko-slovenský konfrontačný princíp. V súčasnej spisovnej slovenčine patrí predpona *pre-* medzi najproduktívnejšie a významovo bohato členené slovesné predpony (s. 96). Podstatu príspevku tvorí pohľad na lexikálne významy predpony *pre-/pro-* vo vzťahu k prechodným predmetovým slovesám (*mreža z drotu na pysek prehazovanie* 1686), podmetovým slovesám (*Turek odtade pressel az do Lehoty* 1663), pohybovým slovesám (*pregda cez vrch* 1583), pohybovým slovesám s významom „ponad niečo, nad niečím“ (*chlopecz mohel [Vah/] vrehdit* 1634) i zriedkavým pohybovým slovesám s touto predponou (*prebjám, mimo bežjm* 1763). Autor si všima predponu *pre-* i v slovesách vyjadrujúcich pohyb alebo polohu jedného predmetu cez druhý (*taffel čerweny na čtvero prohnuty* 17. stor.), vnútram cez niečo alebo do vnútra niečoho vo vzťahu k predmetovým alebo bezpredmetovým slovesám (*šachtu prebiti pre vetor* 1610; *prebiti se prez húff* 1763) a polysémickým slovesám vyjadrujúcim pohyb v čase (*giss čas vložený a termin pressiel* 1615). Ďalej uvádza aj vyjadrenie zmeny významových vlastností pri slovesách *premeniť, premeňovať, premieňať*, analyzuje význam rozdeliť na časti (*prerezane gsau dnowe člowěka* 1697) i spôsoby slovesného deja vyjadrované predponou *pre-/pro-* (*pat hrebeniou, cwo konope prečasawagu* 1686), ukončenie deja so záporným výsledkom (*penize y dobítek swug projedly* 1753). Na záver autor konštatuje, že v pamiatkach 15.—18. stor. pri predpone *pre-* existoval „celý systém funkcií a významov“ (s. 108). Na druhej strane spracovanie predpisovného materiálu ukázalo, že sa predpona *pre-* vyskytovala aj v takých významoch, v ktorých sa dnes už nepoužíva alebo sa používa v iných kontextoch. Porovnaním historického prameňového materiálu so súčasnými českými a slovenskými textami autor zisťuje, že slovenčina mala iba predponu *pre-*; výskyt predpony *pro-* je výsledkom „interferencie z veľmi blízkych jazykových systémov: slovenského a českého“ (s. 109). Príspevok Š. Peciara je hodnotným prínosom v oblasti výskumu lexikálnych významov nielen vo vzťahu k písomným pamiatkam 15.—18. storočia, ale má svoje pevné miesto i pri koncipovaní Historického slovníka slovenského jazyka a pri štúdiu súčasného slovenského jazyka v synchronickom a diachronickom aspekte.

Recenzovaný zväzok *Jazykovedné štúdie XVIII prináša množstvo hodnotného materiálu a nových poznatkov z oblasti dejín a vývinu slovenského jazyka. Jednotlivé príspevky sú aj podnetným návodom na výskum predpisovných podôb nášho jazyka i dobrým prameňom štúdia v sfére poznávania staršej fázy slovenčiny.*

P. Žigo

RUSÍNOVÁ, Z.: *TVOŘENÍ STAROČESKÝCH ADVERBIÍ*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1984. 129 s.

Autorka skúma tvorenie prísloviak v starej češtine v diachrónnom priereze, pričom nadväzuje na svoje predchádzajúce výskumy v oblasti historickej slovtvorby, na ktorých spolupracovala s D. Šlosarom (*Průřez vývojem slovtvorné soustavy adjektiv v češtině*, SPFFBU 1967; *Slovtvorná produktivita abstrakt ve vývoji češtiny*, zborník *Miscelanea linguistica*, Ostrava 1971), ako aj na mnohé ďalšie práce z tejto oblasti. Rovnako vychádza zo synchronických prác a zo štúdií zaoberajúcich sa adverbiami, prípadne

adverbiálnymi určeniami, vzťahom adverbii k slovesu, adjektívu a pod., predovšetkým však zo slovtvornej teórie M. Dokulila. Materiálovým východiskom bol Gebauerov *Slovník staročeský* a jeho pokračovanie v zošitoch *Staročeského slovníka*. Časovo je materiál ohraničený koncom 15. stor., resp. 17. stor. (pri prechodníkoch).

Monografia je rozdelená na šesť častí a analyzuje sa v nich proces adverbializácie desubstantívnych, deadjektívnych, deverbálnych, depronominálnych, denumerálnych a deadverbiiálnych prísloviak. Jadrom práce sú časti zaoberajúce sa desubstantívными a deadjektívными adverbiami, utvorenými od najproduktívnejších slovných druhov (substantív a adjektív).

Pri desubstantívnych adverbiách za základ významovej zmeny pokladá autorka také významové premeny substance na okolnosť, pri ktorých dochádza k dekonkretizácii následnou generalizáciou, rozšírením významu (napr. *do hromady* — *dohromady*) alebo abstrakciou. V práci sa skúma vývin substantívnych základov vybraných na základe viacerých kritérií — hlavne však sémantického (napr. substantíva *hora, dól, jitro, diek, div, hlas* a i.). Medzi nimi prevládajú substantíva, z ktorých vznikli spôsobové adverbiá. Autorka však neanalyzuje iba proces vzniku adverbii, ale všima si aj sémantické zmeny vnútri slovného druhu, napríklad prehodnocovanie významu miesta na iné významy (času, spôsobu, prípadne miery): Výrazy *na miestě, od miesta* pôvodne označovali lokalizáciu, postupne sa však prehodnotili na časové určenia a v iných textoch mohol výraz *na miestě* plniť funkciu predložky (s. 18). Vo výraze *do konce* sa význam miesta prehodnotil na význam času a ďalej na určenie miery (s. 24). Okrem spomínaného súboru vybraných substantívnych základov sa skúmajú aj iné adverbiá alebo adverbiiá, ktoré vznikli z ďalších predložkových a bezpredložkových pádových foriem substantív (*navzchvalu/-e, navěky, bez dieky* a i.).

Pri tvorení deadjektívnych prísloviak ide o zmenu statického príznaku substance na príznak príznaku. Výrazové prostriedky (-e, -o, -y), ktorými sa tento prechod uskutočňuje, jestvovali už v staroslovienčine. Autorka skúma vzťahy medzi odvodzovacím základom a derivátom (prídavným menom a príslovkou), ako aj vzťahy medzi primárnymi substantívami a od nich odvodenými adjektívami. Tieto adjektíva mohli vzhľadom na odvodzovací základ vyjadrovať vzťahy trojakého druhu: posesivitu, vzťah k miestu a látke a vzťah v širokom zmysle. Práve posledná skupina adjektív bola najvhodnejším podkladom na tvorení prísloviak, ktoré mali obyčajne spôsobový význam. Z. Rusínová vymedzuje aj adjektíva, ktorých význam neumožňoval transpozíciu na adverbiá. Ide predovšetkým o prídavné mená vyjadrujúce subjektívnu orientáciu (individuálnu a druhovú), napr. *přítelovo čtení*. Adverbiá, ktorých základom boli deverbálne adjektíva (adjektívizované participiá a vlastné deverbálne adjektíva), odrážajú súdobý stav slovtvornej štruktúry týchto adjektív — ide o presun od adjektívizovaných slovesných útvarov smerom k adjektívным a adverbiiálnym. Uplatňovalo sa aj tvorenie z adjektívneho základu a predložky. Tu sa proces adverbializácie podobá vzniku adverbii zo substantív (napr. *docěla, do naha, do(u)plna*, s. 56).

Ostatné skupiny deverbálnych, depronominálnych, denumerálnych a deadverbiiálnych prísloviak sú už početne menej zastúpené. Dejový príznak substance a príznak príznaku, ako správne konštatuje Z. Rusínová, stojí navzájom v pomere, ktorý nie je vzniku adverbii na slovesnej báze veľmi priaznivý. Z hľadiska formálnych prototypov ide o nejednotnú a roztriešтенú skupinu. Transpozícia participií (autorka má na mysli prítomný a minulý prechodník, s. 63) na príslovky je podľa Z. Rusínovej „proces složitý a po té stránce zvláštní, že se nám jeví z dnešního hlediska jako neúspěšný“ (s. 63). Napriek tomu sa však venuje značná pozornosť analýze prechodníkov a čiastočne aj ich syntakticko-sémantickej interpretácii (s. 63—81), hoci sa v tejto časti nedochádza k výraznejším výsledkom pri odkrývaní transponovateľnosti prechodníkov na adverbiá. Až v časti o vlastných deverbálnych adverbiiách (s. 82—85) sa analyzujú špecifické slovtvorné prostriedky (sufixy -mo, -ky, -am) deverbálnych adverbii a naznačuje sa proces adverbializácie prechodníkov: zhodný prechodník — nezgodný prechodník — adverbializovaný prechodník a vlastné deverbálne adverbium, v ktorom sa strácajú skoro všetky slovesné črty (číslo, čas, vid, modus, rod) okrem rozčlenenosti na činiteľa a dej (napr. výsledné príslovky *míčky, stojáčky*).

Časť o depronominálnych adverbiiách sa čiastočne vymyká z časového rámca práce, lebo táto skupina

bola „ve své naprosté většině zformovaná už v časovém období praslovanském a pračeském“. Uplatňuje sa tu širšie chápanie adverbii, keďže sa medzi ne zaraďujú slová, ktoré sa v synchronných prácach často považujú za zámená (napr. *jako, tam, kam, kde* a ďalšie), alebo sa vyčleňujú ako osobitná skupina deiktických slov, resp. identifikátorov (v prácach M. Komárka). V tejto skupine sa vo veľkej miere uplatňuje slovtvorná analógia (podľa J. Furdíka), pričom sa realizuje v oboch dimenziách — vertikálnej (napr. *tudy, kudy, onudy, jinudy*) a v horizontálnej (napr. vo vzťahoch *kde, kam, kudy, kdy, kako* a i.).

Ostatné dve skupiny deadverbiálnych a denumerálnych adverbii tvoria okrajovú oblasť tvorenia prísloviak. Sú početne málo zastúpené a slovtvorné prostriedky pri ich tvorení sú tiež málo diferencované. Jednotlivé skupiny prísloviak vhodne dopĺňajú prehľadné tabuľky príslušných skúmaných súborov a retrográdne zoznamy.

Práca Z. Rusinovej je dobrým prienikom do slovtvorného vývinu jedného slovného druhu — prísloviak — v starej češtine. Tým, že nadväzuje na súčasné teoretické poznatky v tejto oblasti a tvorivo ich aplikuje, je prínosom nielen pre historickú slovtvorbu, ale nesie v sebe aj impulzy pre synchronný výskum prísloviak.

J. Šikra

OBSAH

Na štyridsiate výročie oslobodenia Československa	3
Vincent Blanár : Organizácia slovnej zásoby	23
Juraj Dolník : Otázka motivovanosti a systémovosti slova	13
Juraj Dolník : Logický základ štruktúrovanosti lexikálno-sémantických zoskupení	120
Ján Horecký : O marxistickú jazykovedu	97
Rudolf Krajščovič : O jazyku na Veľkej Morave a jeho kultúrnej forme	104
Abel Král : O fonetike a fonológii a ich vzťahu k materiálным a ideálnym systémom	5
Abel Král : Predmet a definícia fonetiky a fonológie na podklade materiálnych a ideálnych systémov	112
Abel Král—Gejza Wimmer : Z problematiky automatického rozpoznávania slovenčiny	142
Viktor Krupa : Gramatika a skutočnosť. Problém metafory	32
Jolana Nižníková : O vzťahu prívlastku a prístavku	41
Viliam Schwanzer : Význam spony	132
Ivan Šípoš : Pamäťové aspekty významovej nejednoznačnosti frazeologizmov	48

Diskusie

Pavel Cmorej : K explikácii pojmu jazykový znak	150
Ivor Rípk a : Fenomén tradície v jazykovej kultúre	163

Rozhľady

Alois Jedlička : Nad Paulinyho zpracovaním dejín spisovnej slovenštiny	52
Abel Král—Gejza Wimmer : Fonetika v Maďarskej ľudovej republike	59

Správy a posudky

Aarsleff, H. : From Locke to Saussure. Essays on the study of language and intellectual history. J. Nekvapil	86
Approaches to language. V. Krupa	67
Bierwisch, M. : Essays in the psychology of language. J. Horecký	178
Blanár, V. : Lexikálno-sémantická rekonštrukcia. J. Furdík	180
Budagov, R. A. : Jazyk—realnosť—jazyk. S. Ondrejovič	65
Dva zborníky o preklade a tmočení (Slavica Pragensia XXIII — Slavica Pragensia XXIV). A. Keníž	92
Dvončová, J.—Nádvořníková, V. : Diagnostika a odstraňovanie dyslálie. U. Fecaninová	84
Erhart, A. : Základy jazykovedy. P. Sgall	69
Hoffmannová, J. : Sémantické a pragmatické aspekty koherencie textu. E. Bajžíková	90
Ionice, M. P.—Potapova, M. D. : Problemy logiko-sintaksičeskoj organizacii predloženiya. M. Mikluš	82
Jazykovedné štúdie XVII. P. Žigo	75
Jazykovedné štúdie XVIII. Z dejín slovenského jazyka. P. Žigo	191
Kategorija subjekta i objekta v jazykoch različnych tipov. E. Tibenská	78
Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache. J. Vaňko	85
Košenský, J. : Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. J. Horecký	182
Macurová, A. : Ztvárnění komunikačních faktorů v jazykových projevech. T. Žilka	87
Martinová, O. : Problematika neologismů v současné spisovné češtině. K. Buzássyová	184
Medzinárodné sympóziom o porovnávacom výskume tvorenia slov v slovanských jazykoch. J. Furdík	172
Praguiana. Some basic and less known aspects of the Prague linguistic school. A. Ráčová	81
Profesor Ján Horecký šesťdesiatpäťročný. K. Buzássyová	64
Recueil linguistique de Bratislava VII. J. Dolník	189
Rusinová, Z. : Tvoření staročeských adverbíí. J. Šikra	194

Slovník české frazeologie a idiomatiky. I. Ripka	72
Typographia Universitatis Hungaricae. Budaе 1777—1847. J. Horecký	83
Žibritová, G.: Sociálna komunikácia. S. Ondrejovič	187
Životné jubileum docenta Juraja Furdíka. J. Sabol	174
Žoř, K. K.: Mysl, slovo, metafora. Problemy semantiki v filosofskom osvещení. J. Horecký	176

СОДЕРЖАНИЕ

По случаю сороковой годовщины освобождения Чехословакии	3
Винцент Бланар : Организация словарного состава языка	23
Юрай Долник : Проблемы мотивированности и системности слова	13
Юрай Долник : Логическая основа структурированности лексико-семантических групп	120
Ян Горецки : За марксистское языкознание	97
Рудолф Крайчович : О языке Великой Моравии и его культурной форме	104
Абел Краль : О фонетике и фонологии и их отношении к материальным и идеальным системам	5
Абел Краль : Предмет и определение фонетики и фонологии на основе отношений между материальными и идеальными системами	112
Абел Краль—Гейза Виммер : К проблемам автоматического распознавания словацкого языка	142
Виктор Крупа : Грамматика и действительность. Проблема метафоры	32
Йолана Нижникова : Об отношении определения и приложения	41
Вильям Шванцер : Значение связки	132
Иван Шипош : Аспекты памяти значимостной неоднократности фразеологизмов	48

Дискуссия

Павел Цморей : К экспликации понятия языковой знак	150
Ивор Рипка : Фактор традиции в языковой культуре	163

Обзор

Алойс Едличка : Над разработкой истории словацкого литературного языка Э. Паулини	52
Абел Краль—Гейза Виммер : Фонетические исследования в Венгерской Народной Республике	59

Сообщения и рецензии

Аарслефф, X.: От Лока до Сосюра. Статьи по проблемам изучения языка и истории философских мышлений. Й. Неквапил	86
Пути исследования языка. В. Крупа	67
Бирвиц, М.: Очерки по психологии языка. Я. Горецки	178
Бланар, В.: Лексико-семантическая реконструкция. Ю. Фурдик	180
Будагов, Р. А.: Язык—реальность—язык. С. Ондрейович	65
Два сборника по проблемам перевода (Slavica Pragensia XXIII—Slavica Pragensia XXIV). А. Кениж	92
Двонцова, Я.—Надворникова, В.: Диагностика и устранение дислалии. У. Феца нинова	84
Эрхарт, А.: Основы языкознания. П. Сгалл	69
Гоффманнова, Я.: Семантические и прагматические аспекты когеренции текста. Э. Байзикова	90
Йонице, М. П.—Потапова, М. Д.: Проблемы логико-синтаксической организации предложения. М. Миклуш	82
Лингвистические исследования XVII. П. Жиго	75
Лингвистические исследования XVIII. Из истории словацкого языка. П. Жиго	191
Категория субъекта и объекта в языках различных типов. Э. Тибенска	78
Краткая энциклопедия немецкого языка. Ю. Ванько	85
Корженски, Я.: Построение грамматики на основе семантической базы. Я. Горецки	182
Мацурова, А.: Проеция коммуникативных факторов в речевых высказываниях. Т. Жилка	87
Маргинцова, О.: Неологизмы в современном чешском литературном языке. К. Бузаши	

шиова	184
Международный симпозиум по сопоставительному изучению славянского словообразования. Ю. Фурдик	172
Прагяна. Некоторые основные и менее известные аспекты Пражской лингвистической школы. А. Рацова	81
Профессор Ян Горецки шестидесятипятилетний. К. Бузашшиова	64
Recueil linguistique de Bratislava VII. Ю. Долник	189
Русинова, З.: Образование древнечешских наречий. Ю. Шикра	194
Словарь фразеологии и идиоматики чешского языка. И. Рипка	72
Типография венгерского университета в городе Буда 1777—1847. Я. Горецки	83
Жибритова, Г.: Социальная коммуникация. С. Ондрейович	187
Жизненный юбилей доцента Юрая Фурдика. Я. Сабол	174
Жоль, К. К.: Мысль, слово, метафора. Проблемы семантики в философском освещении. Я. Горецки	176

CONTENT

The 40 th anniversary of liberation of Czechoslovakia	3
Vincent Blanár: The organization of lexical system	23
Juraj Dolník: To the problem of motivation and systemicity of word	13
Juraj Dolník: Logical basis of the structure of lexico-semantic groups	120
Ján Horecký: For the Marxist linguistics	97
Rudolf Krajščík: On the language of Great Moravia and its cultural form	104
Ábel Kráľ: Phonetics and phonology — their relations to the material and ideal systems	5
Ábel Kráľ: On the object and definition of phonetics and phonology from the point of view material and ideal systems	112
Ábel Kráľ—Gejza Wimmer: On the problems of automatic speech recognition of Slovak language	142
Viktor Krupa: Grammar and reality. Problems of metaphor	32
Jolana Nižníková: To the relation between attribute and apposition	41
Viliam Schwanzer: A meaning of copula	132
Ivan Šipoš: The memory and semantic ambiguity of phrasemes	48

Discussion

Pavel Cmorej: To the explication of linguistic sign	150
Ivor Ripka: A phenomenon of tradition in the culture of speech	163

Review article

Alois Jedlička: On Pauliny's work <i>A history of literary Slovak</i>	52
Ábel Kráľ—Gejza Wimmer: On phonetic investigation in Hungary	59

Reports and reviews

Aarsleff, H.: From Locke to Saussure. Essays on the study of language and intellectual history. By J. Nekvapil	86
Approaches to language. By V. Krupa	67
Bierwisch, M.: Essays in the psychology of language. By J. Horecký	178
Blanár, V.: Lexico-semantic reconstruction. By J. Furdík	180
Budagov, R. A.: Language—reality—language. By S. Ondrejovič	65
Two works on the problems of translating and interpreting (Slavica Pragensia XXIII — Slavica Pragensia XXIV). By A. Keníž	92
Dvončová, J.—Nádvorníková, V.: Diagnostics and removing of dyslaly. By U. Fecaninová	84
Erhart, A.: Fundamentals of linguistics. By P. Sgall	69
Hoffmannová, J.: The semantic and pragmatic aspects of the text coherence. By E. Bajžíková	90
Ionic, M. P.—Potapova, M. D.: Problems of the logical-syntactical structure of sentence. By M. Mikluš	82
Linguistic studies XVII th . By P. Žigo	75
Linguistic studies XVIII th . From the history of Slovak language. By P. Žigo	191

<i>The category of subject and object in the languages of different types.</i> By E. Tibenská	78
A short encyclopaedia of German. By J. Vaňko	85
Kořenský, J.: A construction of grammar on the semantic basis. By J. Horecký	182
Macurová, A.: The projection of the communicative factors in the message. By T. Žilka	87
Martincová, O.: On neologisms in present-day standard Czech. By K. Buzássyová	184
The international symposium on the comparative investigation of the derivation in Slavic languages. By J. Furdík	172
Praguiana. Some basic and less known aspects of the Prague linguistic school. By A. Ráčová	81
Profesor Ján Horecký sixty five years old. By K. Buzássyová	64
Recueil linguistique de Bratislava VII. By J. Dolník	189
Rusínová, Z.: The formation of old Czech adverbs. By J. Šikra	194
A dictionary of Czech phraseology and idiomatics. By I. Ripka	72
The publishing house of the Hungary university in Buda 1777—1847. By J. Horecký	83
Žibritová, G.: Social communication. By S. Ondrejovič	187
Anniversary of docent Juraj Furdík. By J. Sabol	174
Žof, K. K.: Thought, word, metaphor. Problems of semantics from the philosophical point of view. By J. Horecký	176

CONTENT

Ján Horecký: For the Marxist linguistics	97
Rudolf Krajčovič: On the language of Great Moravia and its cultural form	104
Ábel Král: On the object and definition of phonetics and phonology from the point of view material and ideal systems	112
Juraj DoIník: Logical basis of the structure of lexico-semantic groups	120
Viliam Schwanzer: A meaning of copula	132
Ábel Král—Gejza Wimmer: On the problems of automatic speech recognition of the Slovak language	142

Discussion

Pavel Cmorej: To the explication of linguistic sign	150
Ivor Ripka: A phenomenon of tradition in the culture of speech	163

Reports and reviews

The international symposium on the comparative investigation of the derivation in Slavic languages. By J. Furdík	172
Anniversary of docent Juraj Furdík. By J. Sabol	174
Zof, K. K.: Thought, word, metaphor. Problems of semantics from the philosophical point of view. By J. Horecký	176
Bierwisch, M.: Essays in the psychology of language. By J. Horecký	178
Blanár, V.: Lexico-semantic reconstruction. By J. Furdík	180
Kořenský, J.: A construction of grammar on the semantic basis. By J. Horecký	182
Martincová, O.: On neologisms in present-day standard Czech. By K. Buzássyová	184
Zibritová, G.: Social communication. By S. Ondrejovič	187
Recueil linguistique de Bratislava VII. By J. DoIník	189
Linguistic studies XVIII th . From the history of Slovak language. By P. Žigo	191
Rusínová, Z.: The formation of old Czech adverbs. By J. Šikra	194

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 36, 1985, 2

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Ján Bosák, CSc.

Tajomníčka redakcie PhDr. Katarína Hegerová

Redakčná rada:

PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. K. Buzássyová, CSc., prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., PhDr. Ján Kačala, DrSc., doc. PhDr. R. Krajčovič, DrSc., doc. PhDr. Abel Kráľ, DrSc., PhDr. V. Krupa, DrSc. prof. PhDr. J. Místrič, DrSc., PhDr. Š. Peciar, CSc., PhDr. Ivor Ripka, CSc., prof. PhDr. J. Ružička, DrSc., PhDr. J. Sabol, CSc., doc. PhDr. E. Sekaninová, DrSc., prof. PhDr. V. Schwanzer, CSc.

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Nálepková 26

Technická redaktorka: M. Mojžišová

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ.
Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače.
Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D-8000 München 34 West Germany

Ročné predplatné Kčs 30,—, jednotlivé číslo Kčs 15,—

Tlač: Západoslovenské tlačiarne, n. p., závod Svornosť, Bratislava

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1985